

РІК ВИД. I

ЧИСЛО I

СУЧАСНИК

ОРГАН ГРОМАДСЬКОЇ І КУЛЬТУРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

СІЧЕНЬ-БЕРЕЗЕНЬ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНА 1948 РОКУ

СУЧАСNИК

КВАРТАЛЬНИК
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ
ПРОБЛЕМАТИКИ

Входить за редакцією Юр. ДИВНИЧА та Ів. КОШЕЛІВЦЯ
Оформлення Є. БЛАКИТНОГО

СІЧЕНЬ-БЕРЕЗЕНЬ **1** 1948 РОКУ

ТРИСТА І ТРИДЦЯТЬ

Мабуть не випадково Богдан Хмельницький не увійшов досі в наші національні святці і не став предметом щорічних обрядовостей »з панахидою, інтелігентським рефератом і хором у вишиваних сорочках«. Не покарало сучасне наше суспільство своїми »академіями« і другого після 1648 р. переможного епізоду нашої історії — повстання з гігантських хвиль великої національної революції 1917 р. української державности. Зате ми »препишно« святкуємо кожен випадок, коли нас було порубано, як овець, понищено голодом і т. д. Очевидно, сучасній інтелігентській психіці поразки і сльози більш імпонують, ніж перемоги і потужні напруги соціяльних сил.

Відбилося це явище якоюсь мірою і на нашій науці, яка приділяє більше уваги якомусь навіть не першорядному поетові, ніж унікальним (своїми маштабами й наслідками) явищам цілої нашої многовікової національної біографії. Наприклад, сьогодні наші вчені історики визнають, що історія Хмельниччини по суті ще не написана, бо прекрасні томи Костомарова, Грушевського і навіть Липинського — це тільки первісні розщуки й інвентаризація матеріялів про Хмельниччину, тобто, лише початок критичної оцінки і суттєвого розуміння тієї виключної епохи. Щождо історії другої великої національної революції (1917), то тут іще дуже далеко навіть і до цієї первісної стадії вивчення, хоч ми й маємо вже такі одиничні цінні праці, як перших два томи »Історії України 1917—23 р.р.« Д. Дорошенка.

Якщо фахівці історії дотримуються в цій справі такої скромної і обережної думки, то який же острах мусить брати публіциста, коли він береться за зовсім неторкану тему внутрішнього зв'язку цих двох первородних епох сучасної України — цих двох небувалих у нас ювілеїв: 300 і

30? Одразу ж стає грізне питання: чи маємо вже моральне і культурне право говорити на такі теми? Чи, замість дати поштовх лінивій громадсько-політичній думці, ми не підсиплемо їй ще одного снотворно-заспокійливого дурману »обрядового порядку«? (Поняття »обрядовости« вживаємо як означення тієї суспільної хвороби, грізне поширення й наслідки якої досить влучно окреслив Р. Лісовий у статті »Суспільність і наука« — »Студентський Вісник«, ч. І., 1947.).

Одначе календар зобов'язує, провокаційно підсуваючи заразом до одного символічного ряду великі ювілеї: 300 (Хмельниччина як перша українська національно-визвольна революція), 150 (культурне відродження, пов'язане хронологічно з появою першої книжки живою українською мовою), 100 (українська »весна народів«, пов'язана з кирило-методіївським та іншими рухами), 30 (друга українська національно-визвольна революція 1917—18 рр.).

Не треба бути пророком, щоб передбачити нашу неспроможність з належною культурно-громадською силою осмислити і оформити це золоте ювілейне ґроно, як велику перезву епох, луна якої мусіла б пролетіти глибинним відгуком по всіх »аулах нашої голубої Савойї«. Психологічний зв'язок між поколіннями, — каже Ренан, — становить суть нації. Не кожному він дається, і тільки визначнішим постатям української історії були доступні глибинні переживання цілого життєвого кола України. Сучасне обміління і криза української думки виявляється також в безперечній слабості й відсутності психологічного зв'язку з попередніми поколіннями. Відціля — брак радісного почуття перспективи. Справді, чи не нудно жити серед таких сучасників, що не вміють і не хочуть бачити і переживати ні минулого, ні майбутнього і що, оповиті туманом патріотично-обрядової балакучости, топчуться на своєму сьогоднішньому смітничку? В цьому тумані бліднуть чіткі контури і яскраві фарби давніх і недавніх подій і особистостей, а що головне — втрачається великий історичний досвід народу.

1917 рік в Україні був тією грозою, що вітром своїм розганяла цей віковий сонливий туман, що блискавками своїми освітлювала найтемніші закутки нашої національної душі. Громи її ще й досі віддаються приглушеним гомоном у верховіттях сучасности. Не говоримо це для красної фрази — ми живемо в тій самій добі, ранкове сонце якої застало на Софійській площі стотисячну демонстрацію українського відродження. Правда, важкі тумани покрили занадто скоро весняні фарби і золотий гомін 1917 року. За цими глухими туманами ми не помічаємо, що сонце робить

далі свою путь угору, що доба сімнадцятого року ще далеко й далеко не пройшла свого полуденного зеніту. Ми ще в тому поранковому тумані передчасного розчарування, коли так вогко, холодно, непривітно і нудно, як каже поет — »не місяць і не зорі, і дніти мов не дніло«.

Глибоке інтуїтивне і розумне відчуття епохи сімнадцятого року дає вдумливій і допитливій натурі відчуття безпосереднього зв'язку з тими, хто відходить далі вглиб історії.

Уже орієнтаційний вгляд у першу (1647—48) і другу (1917—18) національні революції виявляє нерозривний внутрішній логічний зв'язок між ними. Паралелі і антитези показують, що 1917 рік є не що інше, як дальша доля того самого процесу, що почався триста років тому. І то не в сенсі механічно-календарної спадковости, прив'язаної до певного терену, а в більш конкретному суттєвому пляні. Започатковане добою Хмельниччини так або так довершується в нашій добі.

Найглибше це відчув і усвідомив Липинський. Від студій над Хмельниччиною він прийшов до »Листів« — цієї (коли можна так висловитись) консервативної програми української національної революції 1917 року. Почату за Хмельниччини консолідацію і організацію »хліборобського стану«, як головного хребта державної України, Липинський вважав за основне завдання також і революції 1917 р. Дійсно, усунути накинутий Україні чужинцями соціяльно-економічний устрій було завданням і першої і другої революції. В першому випадку треба з корінням вирвати польський февдалізм, в другому — московський февдально-капіталістичний лад. За Хмельниччини ця історична місія падала на провідну верству доби Хмельниччини — на козацтво, що по суті було верхньою частиною »хліборобського стану«. Це козацтво, як провідний стан і як ідея, оформилось остаточно в загально-національну категорію тільки за Хмельницького. До того це були реґіональні явища — козацтва: запорозьке, київське, брацлавське, вінницьке, полтавське, слобідське, чернігівське. У великій національній революції 1648 р. ці козацтва сконсолідувалися в ціле, дістали »гетьмана всія України« і його соціяльно-державне законодавство. Цим самим козацтво політично оформилось як суцільна провідна правляча верства. Не зважаючи на всі дальші поразки, козацтво діяло як реальна сила ще цілі століття після Хмельницького, дожило аж до 1917 р. і проявилося вже з березня того року як імпозантний рух. Недарма большевики вда-

(Далі на 147-й стор.)

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ПОЛІТИКИ

Коли ми говоримо про Богдана Хмельницького як основоположника української закордонної політики, то зовсім не хочемо, щоб нас зрозуміли так, ніби політична система великого українського вождя була якоюсь обов'язуючою, міродайною для його нащадків та лягла в основу їх політики. Справа зовсім не в тім. Політичні діячі керуються може найменше традицією, а коли вже й виявляють сталу, певну лінію, то вона повстає в першу чергу з подібних примусових обставин, які важать нераз більше, ніж свобідна воля державного мужа.

Щодо Богдана Хмельницького, то кидається у вічі той факт, що з нього взагалі починається українська закордонна політика козацької доби. За його часів виходять назверх ті контрагенти, яких гра важить на долі України.

Перед Хмельниччиною українська справа мала характер більш-менш локальний. Ціла Україна належала до Польщі, себто була частиною чужого державного організму. Безперечно козацька організація по волості і в Січі надавала східньо-українській території значної своєрідности. Козаки, визнаючи над собою авторитет польської республіки, фактично трималися раз-у-раз зовсім незалежно, вмішувалися в справи сусідніх держав, вели дипломатичні зносини з чужими урядами, брали субсидії від чужих володарів, висовували своїх претендентів в Молдавії, а іноді і в Криму. Козацтво як військовий чинник входило в пляни европейських антитурецьких коаліцій (цісаря Рудольфа II, папи Климентія VIII), отримувало чужинецькі посольства (Комуловича з Ватикану, Ласоти від кайзера) тощо.

Але ціла ця козацька закордонна політика носила спо-

радичний характер. Щойно відірвання від Польщі, перетворення України в державу, поставлену на власні ноги, створило передумови для української закордонної політики. В основному ця політика, коли не брати її початкової фази, керувалася, вживаючи сучасної термінології, ідеями незалежности і соборности. І часом Б. Хмельницький звертав все більшу увагу на те, щоб не тільки звільнити Україну від польських панів, але й унезалежнити її від польської держави, при чім звичайно повставало бажання залучити до нової власної держави цілу українську етнографічну масу.

Саме тому вістря української політики в середині XVII століття було обернене проти Польщі. Соборна, незалежна Україна могла повстати в наслідок рішучого послаблення Польщі. Не тільки семигородець Ракочи, швед Карл X Ґустав, але й українець Хмельницький плекав ідею поділу Польщі. В закордонній політиці Б. Хмельницького помітні три компоненти: турецько-татарський світ, православний і протестанський: з одного боку Порта і Крим, з другого — православна Москва, Молдавія, Волощина, з третього — протестанські Семигород, Бренденбурґ, Швеція (також почасти Литва в особі протестанта Радивила, що був тут міродайною особою) а в дальшій перспективі Олівер Кромвель, протектор всіх протестантів.

Тут не видно тільки одного компоненту — католицького. І це пояснює нам справу. Звичайно не релігійні питання були міродайними для гетьмана в його змаганні з Польщею. Християнська Україна зовсім не воювала проти Польщі як християнської держави. Та й становище православної церкви в Польщі після періоду сильних переслідувань було унормовано ще в 30-х роках XVII ст.

З релігійного штандпункту ворожим був магометанський світ, і українське суспільство завжди дивилося на союз з магометанськими країнами, що так дошкулили українцям своїми ясирями, як на вислів крайньої нужди. І за Б. Хмельницького поборення мусульманства було популярним так само на Україні, як і в цілій Европі. Це був вислів християнського наставлення. Ще гетьман Орлик в своїм »Маніфесті до европейських урядів« з 1712 р. ось в яких висловах виправдує свій союз з Портою, обернений вістрям проти Москви: союз з Туреччиною зовсім не значить, що Україна зробила щось »противне християнській нації... Султан запевнив нас, що він не має ніякого наміру ні завойовувати, ні приєднати до своєї держави Україну, але возстановити в цій державі її стару конституцію з власним урядом, щоб зробити бар'єр між отоманською державою і воло-

діннями московського царя тому, що їх сусідство було поводом великих і кривавих воєн і таким чином, коли ми появляємося спочатку поруч з отоманським військом, не треба гадати, що ми приєднались до турків, щоб їм допомогти в завоюваннях християн, але... на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким вона стогне вже кілька років«.

Те, що сказав П. Орлик, можна обернути і на Б. Хмельницького. Тут безперечно певний конформіз в ідеях засновника української козацької держави і наступника Мазепи. Для Б. Хмельницького важив сам факт, що основною метою української політики було поборення Польщі. Тому він був обмежений в своїх шуканнях за відповідними партнерами. Не забуваймо, що Україна почала революцію в 1648 р., себто в році достопам'ятного закінчення тридцятилітньої війни. Але формальне закінчення війни зовсім не означало, що рівночасно щезла і та гостра ворожнеча, що панувала тоді між католицьким і протестанським світом. Для головних представників католицизму в Европі, Ватикану й Австрії, стомлених і знеможених довгою війною, тим більшого значення набирала вірна католицька донька, Польща, що не приймала участи у 30-ій війні і була свіжою, не виснаженою країною, свого роду резервуаром католицької сили в европейських справах. І саме ця Польща була козацькою революцією потрясена до самих фундаментів. Зрозуміло, що вороги Польщі були на данім стані й ворогами вищезгаданих чинників. З їх боку виходить назверх тенденція всяким них чинників. З їх боку виходить назверх тенденція всякими можливими засобами рятувати Польщу. Особливо Австрія перебирає на себе посередницьку акцію, хоче привести до компромісу між Польщею і Україною, роблячи дипломатичний тиск на Хмельницького, або до компромісу між Польщею і Москвою.

Це робить нам зрозумілим, чому порозуміння між Україною і католицькими країнами було на той час майже неможливим. Хмельницький мусів шукати союзників поза католицьким світом.

У відносинах між православними Молдавією і Волощиною і православною Україною було чимало непорозумінь. Обидві країни грали сталу ролю в плянах Б. Хмельницького, навіть після смерти Тимоша Хмельниченка, для якого Богдан хотів створити окрему сферу панування в залежній від України Молдавії, а може й Волощині. А головне, гетьман хотів включити їх в систему оточення Польщі ворожою коаліцією так само, як в цю систему мала ввій-

ти і Литва, якої головний діяч Радивил був споріднений з молдавським господарем Лупулом, родичем Б. Хмельницького.

Безперечно, розгром Польщі Б. Хмельницьким поставив і Молдавію і Волощину в скрутне положення. Обидва князівства, що призвичаєні були міняти орієнтацію між Портою і Польщею (будучи васалами турецького султана), примушені були тепер шукати нової точки опору — вже не в католицькій Польщі, а спільній вірою православній Україні. Вже восени 1648 р. єрусалимський патріярх Паїсій появився в Києві з дипломатичним дорученням молдавського господаря, пропонуючи союз православних держав Москви, України, Молдавії, Волощини, щоб оборонити права православних християнських народів, поневолених турками. Але у гетьмана було пильніше завдання, ніж те, яке підсовували йому наддунайські князівства. Ми знаємо, що турецько-татарський світ, особливо в перших роках, мусів бути йому за союзника.

Видатну ролю в політиці гетьмана грали протестанські країни — Семигород, Бранденбург, Швеція. Удар, якого завдав Б. Хмельницький Польщі, викликав саме ці країни на політичну арену. Семигородський князь Юрій Ракочи мав претенсії на польський престол, Швеція не забувала старих розрахунків з Польщею і була зацікавлена в Прибалтиці, Бранденбурзький курфюрст думав про кінцеве звільнення з-під польської залежности Східньої Прусії.

Не всі з цих чинників, які потрібні були Хмельницькому для поборення Польщі, зберегли своє значення і в дальшій історії України. Основними компонентами були і залишилися Польща, Москва, турецько-татарський світ.

Поборюючи Польщу Б. Хмельницький спочатку вхопився за турецько-татарський світ. Але Крим виявив себе зрадливим і непевним. Між Україною і Польщею кримський хан хотів грати ролю міродайного посередника. Це була система рівноваги на користь Криму, з таким розрахунком, щоб не були сильними ні Україна, ні Польща. І коли Б. Хмельницький ввійшов в союз з Москвою, то Крим зараз же повернувся проти України, бо сполучені разом Москва і Україна ставали занадто небезпечними для самих татар. По суті теж саме торкається і Туреччини, під якої зверхністю знаходився Крим, — тільки на більшім віддаленні.

Непевність Криму примушувала Б. Хмельницького з самих початків революції шукати за новими союзниками. Вже тоді Москва грала в політичних комбінаціях гетьмана ролю свого роду резерви. Але порозуміння з нею прийшло щойно

в 1654 р. Б. Хмельницькому вдалося порушити Москву проти Польщі на основі переяславсього трактату, що робив з українського гетьмана і заступленої ним держави васала московського царя. Але й це порозуміння виявило незабаром свою нестійкість. Б. Хмельницький тримався й далі незалежним володарем, а Москва хотіла положити свою руку на Україну.

Головне, Москва не допомагала в основному, чого вимагав від неї Б. Хмельницький. Замість кінцевого поборення Польщі, вона завернула фронт і порозумілася з Польщею та навіть почала військові дії проти Швеції, що саме разом з Семигородом і Бранденбурґом виступила проти Польщі.

Цей віленський трактат 1656 р. між Польщею і Москвою — високопам'ятна дата. В рішаючий момент Москва кидала свого українського союзника. За Богдана вперше з цілою силою відчулося, що Україна є об'єктом гри між двома її союзниками, Польщею і Москвою. Замість поділу Польщі повставала загроза поділу України.

З цього часу кожне порозуміння між Польщею і Москвою означало удар для України. Нову козацьку державу тиснуто було з двох боків — і польського і московського. Польська республіка далі підтримувала свої претенсії на Україну, Москва тільки починала ставити їх, але це робилося з самого початку вперто і виразно.

З цього тиску Україна мусіла шукати собі виходу, починаючи вже з Б. Хмельницького. Її політики то виступали з Польщею, з Москвою: з Польщею проти Москви, з Москвою проти Польщі. А коли обидві сторони порозумівалися,то це означало, що Україна мусіла шукати собі третього партнера. На цей шлях стала козацька держава вже за Хмельницького. Порозуміння між Польщею і Москвою у Вільні тільки закріпило українського гетьмана в стремлінні прийняти енерґійну участь в коаліції, що складалася з Швеції, Бранденбурґу, Семигороду, почасти Литви, Молдавії і Волощини. Для нього ця коаліція була отим третім партнером, за допомогою якого він сподівався поділити Польщу і збудувати велику, незалежну Україну. Також і Виговський на першім етапі свого гетьманування тримався рішучого наближення до Швеції і навіть заключив формальний союз з нею та рівночасно перетягнув на свій бік і татар.

Ще більш катастрофального характеру набрав для України Андрусівський договір 1667 р., який пізніше не раз було підтверджувано. Це був правдивий поділ України на дві сфери впливів: правобережну, — польську і лівобережну

— московську. Цей поділ викликав серед українців надзвичайну реакцію. Навіть рабськи відданий Москві Брюховецький відповів на нього повстанням, а правобережний гетьман Дорошенко в кінцевому результаті рішуче наблизився до Туреччини. Шукання за третім партнером привели Дорошенка навіть до одноразової спроби зав'язати стосунки з Бранденбургом.

Вічний мир 1686 р. знову означав, що Україна має залишитися роз'єднаною. Тому й ставлення гетьмана Самойловича до цього нового порозуміння між Польщею і Москвою коштом України було одверто вороже. У нього ми помічаємо виразну тенденцію розвести Москву з Польщею. Він радив Москві не йти на згоду і малював в чорних фарбах можливості операцій проти Криму, що мало стати завданням Москви як нового спільника Польщі і антитурецької европейської коаліції. Можливо, що гетьманщина не хотіла зачіпати Туреччини - Криму ще й тому, щоб не робити і саму Москву занадто сильною. Гетьман не ховав свого незадоволення з політики Москви і тому впав жертвою змови між генеральною старшиною і всемогучим фаворитом московської регентші Софії, Голіциним, хоч його передбачення й були правдиві: похід 1687 р. проти Криму був зовсім невдалий.

Порозуміння між Польщею й Москвою завжди заганяло Україну в сліпий кут, з якого можна було вийти або розірвавши польсько-московську спілку, або підшукавши третього партнера, оскільки мова йдеться не про внутрішні сили самої України, а про її закордонно-політичну орієнтацію. Такого роду спроб не бракує і за Мазепи. Майже ціла старшина шукає виходу з положення в наближенні до турецько-татарського світу. Особливо помітно це за перших років Мазепиного регіменту. Перехід Петрика на бік Криму в 1692 році був безперечно висловом тих настроїв, які панували серед міродайної полтавської старшини і Запоріжжя, більше того, серед чималих відповідальних кіл на самій Гетьманщині, особливо серед дорошенківців. Це була спроба створити Українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу.

Політична лінія Мазепи не мала тої виразности, що її помітно у Самойловича. Принаймні в перших роках урядування Мазепа ревно підтримував Петра I в його стремлінні до Чорного і Азовського моря, не дивлячись на те, що це доводилося робити в союзі з Польщею. Можливо він вбачав в цьому користь для самої України.

Але коли приглянутися ближче, то виразно видно, що

український гетьман, хоч і приховано, та різними боковими шляхами стремів до роз'єднання між союзниками, Польщею і Москвою. Він твердо мав на оці приєднання Правобережної України до Гетьманату і сподівався цього осягнути, викликаючи недовір'я царя до поляків, які ніби всі були шведофілами. Це йому вдалося, і в результаті він зміг в 1704 р. окупувати Правобережжя. Фактично Центральна Україна була знову об'єднана.

Також фатальним є польсько-московський зв'язок для спроби П. Орлика заволодіти Правобережною Україною. В 1711 р. Москва, зайнявши після Мазепи Правобережжя, та не в силі утримати його проти Туреччини, передає його в руки Польщі, включно до найважливіших фортець, і це порозуміння стає вихідним пунктом для польсько-турецьких переговорів, в результаті яких Орлик тратить Правобережжя на користь Польської республіки, а рештки козацтва примушені залишити цю стародавню українську землю.

Знову ж і за наших часів Ризький мир з 18 березня 1921 р. між Польщею і Совєтською Росією припечатав долю України . Це був теж поділ, з немалим територіяльним набуттям для Польщі на сході.

Як бачимо, вихідним пунктом була вже ситуація за Б. Хмельницького. Україна шукала шляхів для відбудови свого власного життя, будучи під тиском і з боку Польщі і з боку Москви. Втручався в українські справи звичайно і турецько-татарський світ, але це йшло або по лінії звичайного грабунку, або з виразною тенденцією створити — принаймні на Правобережжі — свого роду бар'єр між собою і північним сусідом, Москвою. Якоїсь більшої конструктивної ідеї в українській політиці Туреччини-Криму не бачимо.

Знову і знову приходимо до висновку, що майже кожне непорозуміння між Польщею і Москвою відбувалися коштом України. Але жертвою його була не тільки Україна. В кінцевому результаті поділ України ставив в критичне положення слабшого партнера, і таким була або скорше стала Польща. Не підсилення Польщі, а надзвичайний зріст Москви був наслідком поділів. Україна була першим етапом для московської експансії, другим ставала сама Польща. Історично Польща не розуміла, що вона тільки в союзі з сильною Україною могла протиставитись північному колосові, так само як не розуміла цього і модерна Польща в своїм змаганні з Совєтсьою Росією. І результат був той самий: поділ або взагалі опанування Польщі Росією.

З Б. Хмельницького починається і ера коаліцій. Безперечно, одною з основних політичних думок великого гетьмана було переконання, що велика, незалежна Україна в її етнографічних межах найскорше постане тоді, коли коаліція ворожих Польщі держав примусить її до ґрунтовних поступок або й просто приступить до її поділу. Але для плекання коаліцій потрібні особливі умови. Б. Хмельницький створив собі відповідну арену своєю дипломатією. Цього його наступники зробити були дуже часто не в силі, особливо в часи руїни, що наступила після смерти гетьмана.

Щойно виступ Карла XII створив передумови для коаліційних заходів, але вже з вістрям, постійно оберненим проти Москви. Часи змінилися. Б. Хмельницький робив коаліційні заходи проти Польщі, бо це була в середині XVII століття безперечно найсильніша держава на сході Европи. Але в часі від Б. Хмельницького до Мазепи Москва встигла стати найсильнішим чинником на сході, і тому коаліції творилися проти неї.

Карла XII можна вважати ініціятором таких коаліцій. Але немаловажну ролю грав і сам Мазепа, коли він прийняв шведську орієнтацію. Намічався спільний фронт, що йшов від Фінляндії аж до Туреччини, і в якім грали ролю Швеція, балтійські країни, Польща, Україна, Січ, Крим, Туреччина.

За П. Орлика ця ідея коаліцій навіть набрала дальшого поширення на схід. Активне значення в його східньо-европейських коаліційних плянах, направлених проти Москви, мали Швеція, Польща, Гетьманщина, Січ, донське козацтво, Крим, Туреччина, буджацькі татари і кубанські та волзькі і астраханські татари, не кажучи вже про інших інородців південно-східньої Росії. Москва була охоплена ніби півколом ворожих країн, від Балтійського моря аж до самої Волги.

Так само і син гетьмана, Григорій Орлик, носився ще під час шведсько-російської війни, що почалася в 1741 р., з проєктами нової східньоевропейської коаліції проти Москви, в яку мала входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща, Україна та навіть Прусія.

Серед цих коаліційних співучасників Швеція грала особливу ролю для України. Тут дійсно існувала традиція, що виходила з Хмельниччини. Українська громадськість часів Мазепи і першої української еміграції на чолі з Орликом свідомо сполучували Україну і Швецію обох періодів. В »Маніфесті гетьмана Орлика до европейських урядів« висловлено це зовсім виразно; »Тоді ясновельможний гетьман

Іван Мазепа, блаженної пам'яти, щоб захистити права своєї батьківщини, щоб охоронити запорозьку армію, віддався під протекцію ясновельможного шведського короля. В цій тактиці він пішов слідом за своїм попередником, блаженної пам'яти Богданом Хмельницьким, який з'єднався з ясновельможним шведським королем Карлом X, блаженної пам'яти, в згоді і збройнім союзі задля визволення своєї батьківщини від польського ярма, під яким стогнав тоді руський народ«.

Безперечно, вже від Богдана Хмельницького починаються спроби знайти політичну рівновагу сил на сході Европи на користь України. Ідея коаліцій — це вислів шукань в цім напрямі. Цікаво, що автор »Історії Русов« вже в добу Хмельницького вводить Україну в коло европейських держав, зв'язаних між собою системою міжнародньої політичної рівноваги. В »Історії Русов« устами Б. Хмельницького робиться закиди державам »равновісія ищущим«, що вони бажають зберегти рівновагу, поневолюючи український народ, а це є »странность, несповмістимая ни с какими правилами политическими и моральними«.

Безсумнівно, раціоналіст кінця XVIII століття, яким був автор »Історії Русов«, переносить тут ідеї свого віку в XVII століття, а з тим і модну ідею політичної рівноваги сил. Але все ж таки було щось і від правдивого помічення. Б. Хмельницький таки дійсно шукав точки опертя на сході Европи і тому був за утворення відповідних коаліцій, бо тільки в такий спосіб можна було відірвати Україну від сильної Польщі і створити з неї незалежну державу.

Ідея рівноваги виринала нераз і пізніше, але здебільшого в спосіб фактичий, без особливих оформлень. Свідомо і виразно висловлював її Орлик з великим передбаченням будуччини. Чималу вагу надала їй українська суспільність наших часів в своєрідній формі »зовнішніх орієнтацій«.

Те, що зробив Б. Хмельницький, залишається міродайним і на сьогодні. Він зробив великий крок на шляху до кінцевого оформлення нації-держави, і ми маємо цю працю перебрати. Тому і закордонна політика Б. Хмельницького, яка саме мала служити цій меті створення соборної і незалежної України, є для нас в багатьох моментах вихідним пунктом для вироблення національно-державної свідомости.

По суті формування націй ніколи не є закінченим процесом. І оформлені нації далі розвиваються, поки не наступає стагнація або занепад. А особливо важливий цей форму-

вальний процес для обездолених народів, що залишилися без власної державности або втратили її на довший час. Безперечно, ми сьогодні переживаємо еру світової політики. Людство зближується до себе, але це зовсім не значить, що мають щезати окремі нації, хоч ця небезпека то тут, то там безсумнівно існує. Паралельно з процесом інтеграції людства йде й процес його диференціяції, оскільки можна до цих проблем прикласти відому формулу Спенсера. Зараз — і то прискореним темпом — набирають обличчя народи або відсталі, або молоді, або колоніяльні.

Саме тепер і Україна має зробити всі зусилля, щоб зайняти відповідне місце в цім процесі і універсального і національного характеру. Прийшли часи, коли ми маємо усвідомити свою ролю серед людства взагалі і в Европі спеціяльно. Може і повища спроба узглядити деякі моменти закордонної політики Б. Хмельницького щось, хоч і мале, додасть до цього.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

З ЩОДЕННИКА

12. 5. 1946. Інтелектуальні кола Юдеї вбачали в Ісусі з Назарету лише з е м н о г о царя. І в цім вся суть Божественної Трагедії, що привела до Голготи, а також в с я суть християнства. Всіляка »лише земність« — матеріялістична. Християнство — навіть в молекулярній частці — д у х о в е. Всілякий »ідеалізм« неухильно приводить до Духа Святого.

І компромісу н е м а є. Може звідсіль і слова євангелія »не мир, но меч«, слова, що належать — дивно й страшно вимовити — Ісусу Христу, праджерелу любови і празапереченню ненависті.

Тому такий апокаліптично-голготський характер має ця доба. Всі сили Матерії (косність, зло, секуляризована й тотальна держава, »розум владний без віри основ« (Франко), цебто розум люциферичний, той, що напродукував ідолів-машин, а нині — »розбиттям атому« — порушив космічну гармонію) — направлено, остаточно, на знищення Св. Духа в людині і обернення людини — назад — в глину й порох, з яких колись Творець, »вдихнувши дихання життя« (про це завжди забуваємо), цебто дух Духа Святого, створив людину.

Тут розкриття, між інш., також Шевченкового терміну »будьте люди«, цебто не будьте глина й порох малоросійської безформности й безструктурности.

* * *

Нашу історію й наш народ, за останні занепадницькі століття, вигриз матеріялізм, який прийняв свою найпотворнішу й чисто »національну« форму, а саме: к у р к у л і з м у.

Почалося дуже романтично: від »ставка і млинка, і вишневого садка«, які — протягом XVIII-XIX ст. — все більше й більше віддуховнювалися. І, таким чином, ще шевченківський »садок вишневий коло хати« з родиною і, головне, Матір'ю (жрицею хатнього огнища, священицею родини), десь на переломі XIX-XX століть переісточився остаточно на певну кількість квадратових метрів та сакраментальну »купчу кріпость« у нотаря. Останній подих сакрального змісту слів »хата«, »поле« і »вишневий садок« — відлетів безповоротно. Отже й Батьківщина (а це, як відомо, не є поняття суто-матеріяльне) звузилася до тих славнозвісних »всім по сім« (десятин), що в їх провалля рухнуло наше Відродження 1917-20 років.

Тут коріниться все: і паралітичне очікування — »хто більше дасть« (»большевики оцінюють по сім, ну, а може Аникин дасть більше, як Петлюра«...), і жагуча похіть отаманії, і »пашковецькі республіки«, і симптоматичний »надмір« партій (серед яких своєрідний куркульський »соціялізм«, ба й куркульський »комунізм«, відіграли неабияку ролю)...

* * *

Як це не дивно, ця куркульська десятина, тема сугубо матеріялістична, веде безпосередньо до теми сугубо духовної, теми національно-релігійної, церковної, цебто до нашого автокефалізму.

Автокефалізм у нас не вдався: чесніше і благочестивіше ствердити це вже тепер, не перекладаючи цей обов'язок на »майбутнього історика« (якого, до речі, може й не бути). Автокефалізм »не вдався« і, певно, не міг »удатися«.

Він втопився в мутній хвилі духового куркулізму й психологічної енківщини (властиво — енківщини, щоб не називати цілком певного прізвища). В нім не знайшлося копійчаної свічечки *справжньої* віри (тієї, що її зернятком можна горами двигати), отже справжньої духової напруги, хочби й малесенької.

Куркуль був »свято« переконаний, що вистарчить лише вдягнути рясу, а на чуприну натягнути клобук — і справа закінчена, діло зроблено, є священослужитель. Зовсім так, як посвідковим способом у нас робляться »професори«, »письменники« чи — особливо модні тепер »директори« не існуючих інституцій. Посвідка заміняє людину й помагає їй »здаватися«, а не »бути« (»не бить, а слить«, як казав *наш* Олексій Толстой, автор Козьми Пруткова, друг, мовляв Куліш, »серцем чистих малоросів« — Жемчужнікових).

Звідсіль і зовнішня пишнота наших похорон, академій, »зустрічей« та »імпрез«, духово цілковито порожніх, від яких живу людину верне, як від чогось трупно-смердячого... Зовнішня пишнота, ота євангельська »побілена труна«, оті »люксусові« мари з похорон першої категорії...

* * *

Характеристичне оповідання о. К. про враження чужинця-священика з служби в нашій церкві:

»Чудовий хор, може аж занадто мистецький, занадто мистецька відправа, багато декорацій, багато різних, для молитви малоістотних, додатків. Але брак атмосфери молитви і дуже мало справді молящихся«.

Як бачимо, бракує »дрібнички«. Бож ніби »все є«.

В ризах і мітрах, з трикіріями й дикіріями... Але в осередку того всього стоїть підсвідомо настрашений власним блюзнірством Іван Іванович Енко, чехівський півінтелігент, малоросійський куркуль і — що найжахливіше!— нерідко натуральний атеїст.

2. 8. 46. Єдиний культурно-літературний процес з кінцем XVIII століття — початком XIX роздвоюється на »Гоголя« і »Шевченка«. І автоматично »одгетькується« (чи не семенківське слівце?) увесь тягар історії. »Гоп, кумо, не журись« замість Києво-Могилянського патетизму й високого стилю взагалі.

Бо що ж є — в певнім аспекті — »Енеїда« Котляревського, як не бунт проти власної історії в стилі »хоч гірше, та інше«. І от — »все починається наново«... Своєрідна »путь найбільшого опору«, бо все треба ж було наповнювати знову.

Але скільки ж самозгуби є в цім!

* * *

Рецензія доцента, людини, що має стару матуру і, можливо, вчилась в нормальнім університеті. На обгортці рецензованої книжки були кириличні літери (т. зв. церковно-слов'янські), що були в нашій літературі у вжитку аж до середини XVIII століття (в Галичині ще майже на століття пізніше!) і що донині залишаються в церкві. І ось п. доцент називає, року Божого 1946 на еміграції, ці літери »синодально-московськими«, картаючи автора книжки за вживання наших архаїзмів (»церковно-слов'янізмів«) і, покликаючись на досить проблематичний, в цій справі, авто-

ритет церковних діячів, які, мовляв, »відкинули церковнослов'янщину навіть (!) з богослужби«.

Земляки, дипльомовані й недипльомовані, це читають, розуміється, не вдумуючись (національна ціха!), і нікому в голову не прийшло запротестувати проти явного історично-культурного самогубства, яке визирає з рецензії п. доцента.

А, тим часом, інші земляки, югороссы і малороси (що для відміни називають себе русскими через два »с«) в своїх »російських« органах преси пишуть — »с легкостью в мыслях необыкновенной« — про »російське« Слово о Полку, про »російського« Володимира Святого, про »російський« Київ... І — на превеликий жаль — по-своєму логічно. На превеликий жаль!

Є. М.

БАЛЯНС ЕВРОПЕЙСЬКОГО КОЛЕКТИВІЗМУ

Автор цієї статті, проф. В. Репке, німець, до 1933 року працював професором у Марбурзі, потім довгі роки в Стамбулі, останнім часом у Інституті Інтернаціональних Студій у Женеві. Побіч з Гаєком (у Англії) та Ліпменом (у Америці), він вважається одним з найвизначніших представників неолібералізму. Неоліберали відзначаються тим, що вони відстоюють не тільки загальні ідеї гуманізму та політичної демократії (проти тоталітаризму), але вони водночас також рішучі апологети приватновласницької економіки вільного ринку, яку вважають за прогресивнішу й досконалішу від соціялістичної системи „керованого" господарства. Розвідку, що дає підсумок досвіду европейського соціялізму, містимо в дещо скороченому вигляді як одну з кращих праць на цю тему. Поняття „колективізм" у В. Репке приблизно дорівнює соціялізмові, коли брати це поняття не як робітничий рух чи теоретичні доктрини Маркса, а як сукупність практичних заходів економічної політики, що навіяні соціялістичним духом.

Всі економіко-політичні ідеології, які ми розглядатимемо під загальною назвою »колективізму«, викарбували більш або менш глибоко свій відпечаток на економічному житті майже всіх країн, а особливо країн нашого континенту. Те, що раніше було утопією, демагогічним гаслом чи конструкцією кабінетного теоретика сьогодні у великій мірі стало реальністю. Всюди, в одних країнах роками, в інших, напр., у Німеччині, десятиліттями, колективізм був в дії — зовсім достатній час, щоб з повним правом поставити питання: чого він досяг, в чому ще в боргу перед нами і чого можемо сподіватися від нього в майбутньому?

Такий балянс европейського колективізму доводиться, мабуть, почати парадоксальною констатацією: колективізм борсається у глибокій внутрішній кризі. Як це часто

трапляється в історії, за позірним тріюмфом цього руху криється внутрішня порожнеча і безладдя, напруження, обман і суперечності. Критика була легка і вдячна, вона була потрібна і великою мірою виправдана. Тоді зовсім не треба було ризикувати, розгортаючи крайні програми і проголошуючи теорії, як і не треба було програми випробовувати, а правильність теорій стверджувати практикою. Але тепер, коли теорія повинна поступитися перед практикою, а демагогію заступає відповідальність, інакше кажучи, тепер, коли колективізм повинен показати те, на що він здібний, бо він дістав можливості, про які мріяв, все відразу змінилось. Сьогодні колективізм загнаний на оборонні позиції, і це в той момент, коли в економічній і політичній ситуації світу виключно трудно протиставити йому справді переконливі досягнення.

Тисячі й тисячі соціялістів сьогодні напевне питають себе в душі: чи не виявили ми самовпевнености, бажаючи спрямувати економіку відповідно до наших плянів? Чи не штовхаємо ми економіку з одної кризи в другу? Чи не занадто рано ми почали сміятися з тих буржуазних економістів, які вчили нас, що колосальний механізм національної і світової економіки реґулюється конкуренцією, цінами, прибутками, купівлею й продажем, які вияснювали нам, що максимум потрібних для людства благ виробляється при мінімальних витратах, коли трудовий ентузіязм, ініціятива, здібність пристосування і інтеліґенція винагороджуються »ринком«, і брак відповідних якостей карається тим же »ринком«? Може найбільш практична система полягає у координації без зайвого галасу засобами випробуваних вже інституцій інтересів індивідуальних з інтересом загальним? Хіба не найбільше кричали ми проти свободи, індивідуальної ініціятиви, конкуренції і власности? Чи справді буде ліпше замінити їх на безупинно зростаючу бюрократію? Чи свобода, рівність і братерство є в тому, про що ми мріяли і за що змагались? Чи ті так ненависні нам соціологи не мали всупереч всьому рації, декляруючи, що страшна ціна, якою треба оплачувати колективізм, це — зречення свободи, гідности й природніх прав людини? Чи можемо ми з спокійною совістю заперечити, що не тільки досвід тоталітарних країн, а й всі інші міркування стверджують це саме? Чи не обдурили ми самі себе, говорячи безупинно, що демократичний колективізм приносить добробут, свободу і мир? Хіба не факт, що сьогодні чим більше колективізовані країни, тим бідніші. А хіба не тим більші вони противники свободи? Хіба не архілогічно, що колективізм, впро-

ваджений у практику економічного життя країни, тільки посилює причини міжнародніх конфліктів, замість сприяти мирові, який так палко проповідується на всіх міжнародніх соціялістичних конґресах? Одним словом, чи не є соціялізм завжди національ-соціялізмом і чи існує реальна політична різниця між ідеологіями, які породжують його на світ?

Багато прихильників колективізму за останні роки прийшли чесно до цих єретичних думок і, розчаровані, пішли з свого старого табору. Ще більша кількість колективістів уникає такого радикального розриву, але вони, цілком свідомі цієї хвороби, не приховують, що вже не вірять подавньому в соціялізм. Саме з них рекрутуються провідники профспілок, бо вони ясно зрозуміли, що профспілки й вільна кооперація, коли вона хоче бути справді гідною цієї назви, мають сенс тільки у вільній, а не керованій економіці. До цього можна б додати, що вони довели б себе до самознищення, якби хотіли своєю політикою зруйнувати вільну економіку.

Внутрішня криза европейського колективізму виявляється назовні в формі розколів, розброду й відступів. Але вона виявляється у різних симптоматичних формах також і там, де ще намагаються зберегти позірність сили і одностайности. Чим більше переходиш на позиції оборони, тим більше нервуєшся і роздратовуєшся, і оборонці колективізму не роблять винятку з цього правила. Вони змушені все більше вдаватися до нової тактики, відповідно до перехресної критики, постійно спрямовуваної супроти теорії й практики колективізму. Ця нова тактика полягає в здачі, шляхом елястичного відступу слабих позицій, бодай у царині термінології, у поступках модерній критиці колективізму.

Між тим застосовувані всюди експерименти колективізму різних ступнів і зафарблень так невтішні, що їх оборонцям не може нічим допомогти й перехід до такої тактики. Вони вдаються до пом'якшуючих обставин, які сумарно можна кваліфікувати як »апологію соціялізму«. Вони деклярують, що сучасне зубожіння багатьох европейських країн зобов'язує до практики »соціялізму убожества«, а не хочуть запитати себе, чи не йде тут мова про »убожество як наслідок соціялізму«; зрештою вони забувають випадок з Швецією, який підтвердив, що доктринери соціялізму можуть спромогтися на такий чин, який одним помахом кидає багату національну економіку у важкі труднощі. Вони довели в багатьох країнах, що їх економіка квола і що скоріше слід чекати дальшого погіршення, ніж покращення. Вони ніколи в своїх міркуваннях не доходять аж до того,

щоб запитати себе, чи не тенденції колективізму відповідальні за таку ситуацію, а прагнуть, підживлюючи почуття національної кризи, підтримувати штучно високий ступінь патріотизму, викликаного війною, який зумовив колективізм воєнної економіки і зникнення якого вони з жахом відчувають сьогодні.

II

Оборонна тактика, так позначена нервозністю — чіткий і ясний вираз сучасної кризи колективізму. Ми ясно відчуваємо глибину цієї кризи і виняткову ситуацію в історії соціялізму, до якої вона (криза) довела, коли приймемо до уваги, що представники »демократичного« соціялізму виправдують його, декляруючи в розпачі, що він став останньою серйозною заслоною в обороні проти комунізму. Факт, що п'ятдесятвідсотковий колективізм хоче видати себе за єдиний бар'єр проти колективізму стовідсоткового, вже сам собою є незаперечною ознакою, що демократичний колективізм перебуває сьогодні в ситуації, яку можна кваліфікувати по меншій мірі ненормальною, особливо, коли зважити, що обидві ці тенденції визнають Маркса своїм фундатором і праотцем. Одно ясне у всякім разі: така тактика дозволяє на багато висновків. Зовсім інше питання — з яким довір'ям можемо ми покладатися на цей бар'єр. Справа вимагає зовсім тверезої відповіді. Перш за все, на велике щастя, багато представників демократичного соціялізму надхнені чистою вірою в свою антикомуністичну місію і висловлюють це, заявляючи, що їх соціялізм в загальному є тільки особлива політична й економічна ідеологія, що опирається на базу лібералізму. Вони ні на хвилину не сумніваються, що непереxідна прірва лежить у них не по правому, а по лівому боці. Вони знають, що в засаді належать до тієї »золотої середини«, яка попри всі розбіжності поглядів готова одностайно боротися за свободу й гідність людини проти дедалі більш виразного тоталізму. І не виключена можливість переконати цих соціялістів в несполучності, яка існує ясно між їх економіко-політичною ідеологією і справжнім лібералізмом, якщо ми їх переконаємо одночасно в чистоті й чесності наших намірів і в можливості знайти інші, кращі системи. Треба також визнати, що сьогодні в Европі є країни, де демократичний соціялізм відіграє, принаймні в даний момент, ролю заслони, якої не можна ігнорувати,—одної з заслон, а не єдиної — проти комунізму. В даний мо-

мент — в цьому вся проблема. Але є дві речі, які можуть викликати у нас і чесно антикомуністичних соціялістів серйозне занепокоєння, занепокоєння тим серйозне, що ми не були б здивовані, коли б демократичний соціялізм дійшов до перетворення на прибічника комунізму, а не його антипода.

Поперше, ми сумніваємося в чесності й абсолютній ясності думки соціялізму в цілому у відношенні його опозиції до комунізму. Той, хто знає духову історію модерного соціялізму, знає, що Маркс — »червоний прусак« — вдунув у нього дві душі, які змагаються між собою: елементові схильному до прав людини, демократії, лібералізму і гуманізму, який єднає соціялізм з лібералізмом, протистоїть непримиримий до нього елемент, який можна кваліфікувати антиліберальним, прихильним до насильства, політики і романтики.

Змушений до вибору між ліберальними ідеалами свободи і тенденціями боротьби кляс, де жадоба влади поєднується з догмами колективізму, яка є антиподом гуманістичної ідеї, демократичний соціялізм виступає часто перед нами в дволикій подобі, щоб не сказати в двоязикій. Існують, правда, яскраві винатки. Але завжди з великим розчаруванням констатуємо, коли хочемо в якійсь країні побачити таку саму рішучу поставу демократичного соціялізму проти тоталітарного комунізму, як і проти фашизму, що не можна покладатися на такий непевний і суперечливий рух.

До цього додається ще друга констатація, яка посилює наш скептицизм до претенсій соціялізму репрезентувати заслону проти комунізму. Демократичний соціялізм і комунізм повинні були б в тому, що стосується їх ідеалів і кінцевих цілей, бути цілковито відмінними, бо один деклярує себе прибічником демократичної й ліберальної держави, а другий за державу тоталітарну. Ми вже бачили однак, що не можемо мати абсолютного довір'я до такої позиції. А чим вони відрізняються в царині економічної політики? Головно тим, що демократичний соціялізм зм'якшує комуністичну програму до того пункту, коли поміркований колективізм перестає бути моментально діючою смертельною отрутою для демократичної держави.

Ніхто не скаже, що ці лікарі від політики не можуть грубо помилитися в дозуванні отрути. Дійсно так може бути. Ми не беремося розв'язувати питання, чи ця отрута, навіть розведена водою, не доведе, всупереч бажанню цих лікарів, до руйнації ліберальної демократії не відразу, а поступово. Нас інтересує зовсім інше. Якщо економіч-

на програма демократичного соціялізму — це комуністична програма з більшою чи меншою скидкою, ми в праві запитати: чи ті, які пропонують тільки 50%, не більш небезпечні від стовідсоткових; бо вони призвичаюють маси до тенденцій тієї програми, даючи комуністам самим сприятливі умови доводити її до кінця. Але коли демократичний соціялізм, як це бачимо в більшості країн Европи, застосовує свою уміркувану програму колективізму, він ризикує стати в дуже небезпечну ситуацію віч-на-віч з комунізмом. Погіршення економічної ситуації, яке буде наслідком застосування його програми, дозволить тим ліпше критикувати економічну систему не за те, що в ній надто багато колективізму, а, навпаки, за те, що мало. »Золота середина« поміркованого соціялізму поставить економіку, базовану на »ринку«, в становище, з якого вона не може довести, всупереч твердженням комуністів, що вона ще здібна на розквіт. Іншими словами: демократичний соціялізм може зруйнувати національну економіку, але безумовно він неспроможний вирвати ґрунт з-під комуністичної демагогії. Навпаки, в певних випадках тільки підсилить її. Погляньмо навколо себе в Европі, і ми побачимо, що не одна країна нагадає нам пророчу констатацію італійського соціолога Ґаетано Моска: »Досвід так званого »поміркованого соціялізму« доводить, що він має ще менше шансів на існування в Західній Европі, ніж інтеґральна диктатура пролетаріяту. Така система була б наражена на все більш отруйні атаки з боку справжніх комуністів, не маючи достатнього впливу й сили, щоб їх спростувати. Зрештою вона б не посідала достатніх резервів, щоб компенсувати марнотратства, які автоматично приносить всяка спроба введення будької форми поміркованого соціялізму. В результаті тих поразок і розчарувань, які він викличе, він швидко перетворився б на чистий комунізм або послідовно зробив би з сучасної системи військову й бюрократичну диктатуру«. (G. Mosca: „Elementi di Scienza politika"). Так знаменита »золота середина« демократичного соціялізму виявляється дуже слизькою стежкою, що кінчається прірвою. У всіх випадках вона не є тим шляхом, на якому можна зупинитися. Треба або повертатися з неї, або розбитися при падінні. Таке враження все більше складається з европейського досвіду. Особливе занепокоєння викликає ще інший факт, який ми хочемо окреслити в двох словах. Йдеться про позицію, яку соціялістична ідеологія дає профспілкам в ряді країн, не даючи собі звіту

в тому, що, діючи так, вона віддає їм монополію, яка може бути небезпечнішою від всього іншого, бо це веде, в ім'я соціяльного прогресу, до експлуатації споживачів, до послаблення продуктивности і дисципліни праці та дозволяє комуністам посісти ключові позиції в економіці. Тут не місце розглядати, в якій мірі і при яких обставинах профспілки, як вони розвиваються сьогодні в головних промислових країнах, сполучні з будь-яким економічним порядком. Але безсумнівно, що місце, дане демократичним соціялізмом профспілкам, робить виключно важкою його економічну політику, ставить їх в пряму опозицію проти нього і тому ставить його у несприятливе становище у відношенні до комунізму. Тоді як демократичний соціялізм не бачить ніякої суперечности між колективістичною економічною політикою і одночасно перевагою профспілок, комунізм в цьому відношенні тримається менш сентиментальної логіки. Доки він не при владі, він робить всі зусилля, щоб паралізувати економіку і використовує на свою користь силу профспілок. Але з дня захоплення влади він не завагається звести профспілки з рангу вищих вільних органів робітничої кляси на становище підрядне »фронту праці«, залежного від держави, на зразок тоталітарного колективізму. І тут комунізм беззастережно використовує непослідовність демократичного соціялізму.

Профспілчанська анархія — протилежність колективізму, як детермінованого економічного порядку. Було б несправедливо вважати колективізм відповідальним безпосередньо за хаос зниження продуктивности й зловживання силою, яку здобула »синдикалізація« світу. Але він безсумнівно відповідальний з цього погляду посередньо, бо, як це має місце в багатьох країнах, профспілки набули тієї надзвичайної і шкідливої сили тому, що політика, практикована урядами соціялістів і соціялізаторів у названих країнах, створила умови для такої їх діяльности. Тільки в межах загальної політики, інспірованої соціялізмом, могла витворитися в ряді країн еволюція, що характеризується руїнницьким курсом між постійним подорожчанням праці і грошовою політикою безперервного збільшення в циркуляції паперових грошей, від чого підвищення платні не дає ніякого виграшу. І це той курс, який політики благословили в ім'я романтики „plein emploi". Так профспілки поступово стали моторами такої економічної політики, яка прогресивно веде до руйнації існуючого економічного порядку. Найсимптоматичнішою ознакою такої ситуації є маленька інформація,

згідно з якою щоденник англійських комуністів „Daily Worker" звернувся з криком тривоги до своїх читачів, що він потрапив у фінансові труднощі в результаті застосування п'ятиденного тижня, піднесення платні друкарям і сталого піднесення цін на друкарський папір. Така еволюція може бути в виняткових випадках досить прикрою й для комуністів . Але немає сумніву в тому, що вона в загальному вигідна для комуністів.

III

Поверні́мося тепер до констатації, яку ми зробили на початку, що европейський колективізм переживає сьогодні серйозну внутрішню кризу, бо мусить боротися проти своїх власних сумнівів і одночасно проти зовнішньої критики Розчарування, до яких він привів, змушують його перейти до апологетичної тактики, про яку мова була вище. Він приніс в Европу такі явища, які ніяк не можуть подобатися багатьом перекованим соціялістам: безмежні анкети, черги перед крамницями, постійне звужування сфери, в якій індивід може рухатися без дозволу чи офіційного паперу, всемогутність бюрократії, дух все більшої нетолеранції в царині політичній, беззастережне зловживання соціялістів своєю більшістю в різних країнах, закони й приписи в супроводі різних санкцій, перманентна криза демократії, поліція всіх родів, контроля девізів і цін, сваволя й продажність. У одній країні ув'язнюють людину за те, що вона перевозила вино з свого власного льохуу до іншого, розташованого насупроти, на тій же вулиці, не тому що вона порушила одну з десятьох заповідей, а лише чиєсь абсурдне розпорядження. В іншій країні заборонено визичити своє авто лікареві своїх друзів, бо це авто не може бути використане за межами району, залежного від місцевої адміністративної влади. Ще далі, один міністер проголошує, що поважний принцип »My home is my castle«. (мій дім — моя твердиня) треба викинути на смітник, як негідний країни соціялізму. У цій же країні одну господиню ув'язнено за те, що дріб'язковий державний інспектор знайщов у їдальні цвілий хліб. У трерій країні є люди оплачувані урядом контролю цін, щоб міряти довжину квітів на ринку з метою догляду за додержанням приписаних цін.

Кожен може подати інші приклади цього роду, це значить, що мова йде не про винятки, а про явища, які регуляр-

но супроводять колективізм. Можливо, що ніколи люди з цього погляду не були так тиранізовані невеликою меншістю, як в нашу добу колективізму, в цю еру, змальовану одним американцем як »століття середньої людини«. Це справді висока плата за економічну систему, яка повинна врятувати нас від злиднів і несправедливости. Чи пророблений дотепер досвід дозоляє нам принаймні сподіватися, що ця обіцянка буде колись здійснена? Можна відповісти лише категоричним ні без застереження.

Чого хоче колективізм? Якщо ми проглянемо його історію аж до сьогодні, ми зможемо розрізнити в ньому три складові частини. Перше, і фактично найстаріше, полягає в зміні розподілу благ на користь тих, які не посідають їх в достатній кількості. Ця мета може бути здійснена »суспільною опікою«, спеціяльною політикою держави в галузі податків і витрат або іншими засобами. Але оскільки мова йде про вимогу, яка не належить власне до колективізму, ми на ній не зупиняємося. Два інші аспекти колективізму інтересують нас більше: поперше, рух який фіксується як мета в першу чергу зміни економічного порядку, і, нарешті, доктрина, яка хоче трансформувати умови власности. Перша з цих цілей по суті зв'язана з ім'ям Сен-Сімона, а друга з ім'ям Карла Маркса. Сьогодні ці два рухи, сен-сімонізм і марксизм, широко накладуються один на другий.

Тенденція колективізму, яку ми розуміємо під назвою сен-сімонізму, не цікавиться в першу чергу питанням, кому належать засоби виробництва, ще більше вона не цікавиться в першій мірі »соціяльною справедливістю«: вона прагне модифікувати принципи, які визначають економічний процес. Плянова, керована чи централізована економіка може замінити економіку, базовану на ринку. Інакше з марксизмом. У нього виступає на перший плян проблема власности і її розв'язка через »соціялізацію приватної власности«. Сучасна ситуація приносить той курйоз, що ми бачимо змішування цих двох тенденцій. Хочуть »планової економіки«, »керованої економіки« чи іншої системи, освяченої іншим ефемізмом, і одночасно хочуть »економічної демократії«, »соціялізації«, »націоналізації«, тобто заміни приватної власности, яка, попри все непорочне многословіє, з яким її змальовують, виявляється завжди власністю держави. Але ці дві речі абсолютно різні, в чому завжди не дають собі звіту, і саме тому належить піддати їх окремому критичному розглядові.

Хвиля соціялізму, яка б'є в береги сучасної Европи,

подібна до епідемії, що спалахує то тут, то там, щоб швидко згаснути по перших розчаруваннях. У всіх випадках, коли вона поражає якийсь народ, питаються: чого власне хотілося в дійсності? І є багато елементів, які свідчать, що є щось ірраціональне в цій інтелектуальній епідемії, що поражає маси. Хочуть соціялізувати, бо діяти так — це модерно, як бути екзистенціялістом, або тому, що вас запевняють, ніби це демократично і антифашистськи. У Німеччині дійшло до справжніх абсурдів на цьому шляху, вимощеному фразеологією: там дійшли до пересоціялізації комунальних підприємств з ідеєю підпорядкувати їх дійсно державі. Але коли ми загонимо співців соціялізму в тісний кут, коли ми вже не вдовольняємося ніякими їхніми туманними фразами і коли ми просимо їх сказати нам ясно, чому вони хочуть соціялізувати, тоді найбільш інтелігентні з них нам відповідають: бо ми хочемо розв'язати проблему власности на засоби виробництва.

Це справді одна з найважливіших проблем. Я навіть тої думки, що одною з найневідкладніших і найважливіших для майбутнього нашої цивілізації справ в нашу добу гігантських підприємств є перерішення справи власности. Очевидно, що власник великого підприємства має інші права й інші обов'язки, ніж той, хто посідає майстерню чи фарму. І дуже можливо, що наша цивілізація, навіть без атомової бомби, дійшла б до своєї загибелі, якби не вдалося тим чи іншим способом перетворити наших пролетарів на власників. Але що відповісти тим, які говорять, що удержавлення, чи як це називають, соціялізація або як інакше приносить розв'язання цієї проблеми?

Щонайменше можна сказати, що удержавлення не розв'язує ні в якому разі цієї проблеми. Більше того, воно є найгіршим з розв'язань, коли тверезо помислити. Чому? Бо проблема модерної власности — це проблема концентрації власности, і було б абсурдно хотіти розв'язати проблему концентрації через гіперконцентрацію. Той хто розглядає удержавлення, як розв'язку, повинен логічно припускати, що досить перетворити приватнього садівника на садівника публічного парку, мікроскопічну частину якого він може вважати своєю власністю. Воно не приносить ніякого розв'язання проблеми власности, лише до краю ускладнює її. Бо після загального удержавлення робітник опиняється віч-на-віч не з великим числом працедавців, а лише з єдиним, який ідентифікується в той же час з урядом, поліцією, військовою владою і трибуналами. І тоді він оцінить своє

попереднє становище, як рай свободи ... але не матиме вже волі сказати це. Але найгірше було б те, що ця держава здобула б таку силу, що з допомогою галасливої пропаганди, яку вона монополізує, відібрала б йому почуття свободи і позбавила б його всякої власної думки.

Все це таке очевидне, що не варт про це багато дискутувати. Єдине цікаве питання — як ця така абсурдна ідея удержавлення, як розв'язка проблеми власности, могла здобути стільки прихильників? Це дуже тривожне питання, бо тут напрошується відповідь, що маємо справу в загальному з симптомом колективної психопаталогії. *Чиста містика вірити, що можна усунути таку прикру віддаль між робітником і засобами виробництва, заміняючи приватного власника державою.* І це лишається містикою навіть у тому випадку, коли ми маємо справу з державою, якій не можна відмовити в »демократичності«. Чи ж можна переконати робітника державного підприємства, що він може вважати себе співвласником, що він сам себе наймає, що він сам призначає собі платню, що він сам себе звільняє, сам себе карає, визначає час своєї праці і сам цілковито користується наслідками своєї праці за поблажливим посередництвом держави? А держава, яка сконцентрує колосальну силу, яку являє собою концентрація власности в її руках, як довго вона може лишитися справді демократичною?

Крім того, удержавлення, яке зовсім далеке від того, щоб принести розв'язання проблеми модерної власности, приводить — як це показує досвід — до *важкого знищення продукції*. Цей досвід так красномовний (його не можуть не почути навіть самі соціялісти), що не буде перебільшенням сказати, що найпевніший засіб зробити підприємство дефіцитним — це удержавити його. Всі читачі газет знають, що надія, ніби удержавлені підприємства виграють на тому, що в них не буває страйків і робітники працюють більш старанно, є чистою ілюзією. Той, хто зрозуміє психологічну абсурдність удержавлення, ніколи не дасть заколисати себе такою надією.

Хай не подумають, що, кажучи так, ми через доктринаризм маємо упередження проти всякого роду удержавлення. Якщо це останнє не може вирішити проблеми власности, поставленої марксизмом на перший плян, з цього ще не можна робити висновків, що воно не змогло принести вирішення інших проблем. Легко було б іронізувати, кажучи, що удержавлення може послужити для розв'язання проблеми, як людині без практичного досвіду, завдяки полі-

тиції, добитися на пост директора. Але я не робитиму цього. Треба дискутувати серйозно, чи удержавлення при певних обставинах не дає відповіді на певні питання раціоналізації виробництва, монополій чи фінансової політики. Хай буде дозволено мені відразу одверто ствердити, що мій скептицизм щодо удержавлення за останні роки тільки зріс. Я особливо переконаний, що коли навіть мова йде про так звані служби громадського інтересу, де конкуренція важка й технічно неможлива, удержадлення не є кращим розв'язанням проблеми монополії. Найнебезпечніші ті сили, які застосовуються з доброї волі, як завжди найбільша та небезпека, яка насувається раптово. Серед цих сил, найбільш небезпечних, бо вони можуть бути застосовані з доброї волі, в нашому суспільстві нараховується три: згадані вище профспілки, централізована кооперація і, нарешті, публічні монополії. Крики протесту, що викликаються такою констатацією, стверджують, в якій небезпечній мірі ці сучасні можновладці можуть опиратися на містифіковану публічну опінію. Тут нагромаджено величезну працю пропаганди, але, здається, це зовсім не збільшує ілюзій щодо державних монополій.

IV

Так у загальному удержавлення закінчується не чим іншим, як ще більшим загостренням безладдя і надорганізації, пануванням речей, розгортанням в ім'я демократії на всю силу державного апарату, і це в той момент, коли всі сили треба об'єднати для встановлення задовільного економічного порядку.

Воно не розв'язує жодної проблеми, яка могла б бути доцільною в очах соціяліста, хіба що творить касту бенефіціянтів режиму. Особливо ж воно не утверджує нового економічного порядку. Зате чим далі розвивається удержавлення, тим більше економіка, базована на законі попиту й пропозиції, перестає функціонувати. Навіть той соціялізм, який ставить на перше місце удержавлення, рано чи пізно буде поставлений перед проблемою економічного режиму, який повинен буде наслідувати економіку, керовану ринком, яку він знищив. Одно питання — чи те або те підприємство має бути удержавлене, інше питання — чи економіка, скомпонована з громадських і приватних підприємств, може базуватися на ринкові чи на всемогутності держави. Тоді перше питання ясно переходить у друге,

якщо соціялізація стає загальною. І тоді ми вже маємо справу не з соціялізмом, що прагне до трансформації умов власности, а з соціялізмом, як економічним режимом. Інакше кажучи, це вже не від марксизму, а від сен-сімонізму, це вже не удержавлення, а плянова, централізована, керована економіка, коротко, економічна система, яка заступає закони ринку державним примусом, яка заміняє контролю мільйонів людей важливими елементами економічного життя — контролю підкріплену ризиком — грубим наглядом кількох урядовців, яка заміняє економіку, »пляновану« споживачами, економікою, керованою міністром і його підлеглими. Приватна власність на засоби виробництва може існувати номінально в такому економічному режимі, як у випадку німецького колективізму, який існує вже понад 10 років. Але вона позбавлена свого сенсу, бо підпорядковується економічному режимові, який позбавляє власників права розпоряджатися й вирішувати. Це економічна еволюція в цілому, яка віднині керується іншими законами. Тепер центральні політичні інстанції, за більш або менш довільним чи суворим пляном, вживають примусу й сили, фіксують рід і кількість вироблюваних товарів, масу благ для споживання, обсяг і призначення капіталовкладень, кількість і якість імпорту й експорту, дозволи на перехід кордону, фах і місце, яке можуть посідати громадяни, місце продукції і критерії, за якими треба розподіляти товари, які ще можуть вироблятися під владою такої жалюгідної системи. Такий той економічний режим колективізму, що незалежно від соціялізації, до яких вдаються з веселим ще серцем, руйнує в більшій чи меншій мірі кожну країну нашого нещасного континенту. »Контролюють«, »дозволяють«, »звільняють«, »здають державі«, »оголошують«, »бльокують«, »повідомляють«, »карають«, »приписують«, »контингентують«, »заперечують«, »наглядають«, і, головне, »забороняють«. Нагорі »плянують«, калькулюють, керують, вирішують з тією легковажною довільністю, з якою, за свідченням секретаря скарбу Морґентау, президент Рузвелт зафіксував за сніданком ціну на золото, наче б витягнув льотерейний квиток. Внизу чекають головним чином, виповнюють один за другим формуляри, щодня розпочинають боротьбу з наростаючими труднощами аж до того, що активні особистості еміґрують, коли можуть, а

інші впадають у летаргію чи в стан апатії. А в цей же час на загальний подив економіка йде зовсім іншим від декретованого шляхом.

Які наслідки цього режиму економіки колективізму? Це питання, на яке я не затримаюсь відповісти, бо мова досвіду цих останніх років так ясна, що можна задовольнитися такою ляпідарною констатацією: режим колективістичної економіки ввів уповільнення й неспокій у економічний процес, погіршив постачання населення, у деяких країнах, напр., у Німеччині, воно зовсім руйнується. За кількома винятками хвороба европейської колективістичної інфляції опановує сцену, і всюди, де вона поширилась, вона загнала національну економіку у важку кризу. Доведено, що модерна економіка не може обійтися без порядку, виробленого грою конкуренції й формування цін. Той, хто руйнує цей порядок, робить більше зла, ніж він нищив би масу благ, бо він атакує життєві елементи національної економіки і засуджує її на скам'яніння й параліч.

Треба бути свідомим цього, щоб відчути, яка має бути розв'язка великої проблеми оздоровлення економіки нашого старого континенту. Руйнація господарства, викликана в Европі війною, жахлива, але ще гірший від цього вбожества параліч економічного життя, параліч, який приносить стагнацію в багатьох країнах, навіть агонію деяких з них. Завдання не може полягати в латанні з резервів Сполучених Штатів, які не є невичерпні, дірок, що постійно збільшуватимуться. Що треба — це поставити допомогу Америки на службу новій европейській політиці, яка не тільки більш ефективно гармонізує економіку різних країн, а й введе в них порядок і оздоровлення. Тоді така економічна політика може бути, і з цим погодиться кожна чесно думаюча людина, тільки така, яка покінчить з колективістичним маразмом. Ми вимагаємо від економічної політики ще інших, вищих цілей. Але немає потреби будьщо робити перш, ніж економічний порядок буде приведений у рух, який дозволить розвинути европейські продукційні сили, сьогодні паралізовані. Той, хто хоче змінити порядок речей у економіч-

ній і соціяльній структурі Заходу, щоб зробити її більш людяною, більш стабільною й справедливою, повинен би розуміти це більше, ніж хто інший. Але доки економічна рівновага Европи зруйнована й паралізована, всі зусилля треба спрямувати на оце першорядне завдання: дати можливість економіці продукувати без галасу й струсів, вільно максимум потрібних благ. Ми маємо вибирати не лише між колективізмом і свободою, а й між колективізмом і оздоровленням економіки — такий висновок напрошується, коли беремося розглядати балянс европейського колективізму.

В. РЕПКЕ

СТО РОКІВ »КОМУНІСТИЧНОГО МАНІФЕСТУ«

В кінці 1847 року К. Маркс і Ф. Енґельс, тоді ще молоді й активні соціялістичні діячі Німеччини, одержали від »Союзу Комуністів«, нелеґальної міжнародньої соціялістичної організації, завдання: написати коротку програму цього Союзу, в якій було б подано основи світогляду нової партії, засади тактичного діяння і основи взаємовідносин з іншими партіями. Така генеза славнозвісного »Комуністичного маніфесту«. Перше видання його, в німецькій мові, з'явилося в кінці січня 1848 р. в Лондоні. Після того послідував ряд інших видань і перекладів на інші мови.

»Комуністичним маніфестом« починає свою історію та доктрина, що, прийнявши горду назву »наукового соціялізму«, виступила з претенсіями бути єдиною наукою, яка з'ясовує всі суспільні і економічні закони. »Комуністичний маніфест« — це перша публікація т. зв. марксистського соціялізму і перша ланка в ланцюгу тієї на вигляд стрункої системи, що її створив один з співавторів цього маніфесту, іменем якого названа ціла система. В »Капіталі« Маркса, що побачив світ майже 20 років пізніше, лише детально розроблені і детально уарґументовані головні засади, покладені в основу »Комуністичного маніфесту«. Що ані Маркс, ані Енґельс на протязі дальшої своєї публіцистичної і пропаґандивної діяльности не відступили від головних засад »Комуністичного маніфесту«, про те свідчать передмови до нових видань цього документу, які підписували або обидва автори, або після смерти Маркса в р. 1883, сам Енґельс. Лише ту частину »Комуністичного маніфесту«, що відноситься до тактики комуністичної партії в різних краї-

нах і малює стан соціяльної і політичної боротьби напередодні лютневої революції, вони, цілком зрештою справедливо, вважають застарілою. Головні ж тези »Комуністичного маніфесту«, його ідеологічно-програмова схема, його аналіза суспільно-економічних явищ, його прогнози щодо майбутнього розвитку суспільно-економічних форм людства вважалися ними за істину незаперечну, за останнє слово науки про суспільство, за правдивий вияв ідеології тієї кляси, якій належить майбутнє — кляси пролетаріяту.

Вплив марксизму на наступну соціялістичну літературу був величезний. Вихідні положення марксизму вважаються незаперечними абсолютними правдами, а метод трактування суспільно-економічних явищ єдино вірним методом, що приводить до з'ясування заплутаних проблем сучасної господарчої дійсности. Т. зв. ортодоксальний марксизм в особі найліпших його представників, як Кавтський, Плеханов, Гільфердінґ — продовжує працю Маркса і Енґельса, пристосовуючи їх метод до нових умов історичної дійсности, але не змінюючи вихідних пунктів і не відступаючи від проголошених вже засад. Те саме можна сказати і про найяскравішого представника тієї соціялістичної течії, яка, розійшовшися з »ортодоксами« в питанні партійної тактики, спромоглася захопити державну владу в найбільшій імперії світу і там започаткувала здійснення соціялізму в його марксистському виданні на практиці. »В цьому документі, так писав про »Комуністичний маніфест« Ленін, з геніяльною ясністю і виразністю представлено новий світогляд, світогляд, що базується на консеквентному, який охоплює усе суспільне життя, матеріялізмі, на всебічній і найглибшій діялектичній науці про розвиток і на теорії клясової боротьби і всесвітньо-історичній ролі пролетаріяту, як творця нового комуністичного суспільства«.

Твердження Комуністичного маніфесту, як і більшість тверджень науки Маркса, носять апріористичний характер. Тим самим вони тяжко надаються до дискусії, і коли життєві факти і дальший економічний розвиток їх заперечував, вони, для їх прихильників і адептів, ставали догматами. Їх не доводили, не арґументували, їх визнавали. Хто був іншої думки, той належав до інших кляс, ворожих і засуджених на загибель, до буржуазії, до міщанства; коли ж той, хто заперечував ці думки, належав до робітничої кляси, то це значило, що він зрадник своєї кляси, запроданець »соціял-зрадник«.

Таким чином догмати стали гаслами, що навколо них об'єднувався соціяльно-політичний рух робітничої кляси під проводом соціял-демократичної партії. Вони стали прапором,

під яким робітничі маси, принаймні на континенті Европи, принаймні в таких великодержавах як імперії Германська, Австро-Угорська, перед першою світовою війною захоплювали все нові соціяльні і політичні позиції. Марксизм в його новому виданні ленінізму-сталінізму — став панівною доктриною з монопольним становищем в Совєтському Союзі.

Величезного історичного значення Комуністичного маніфесту заперечувати не можна. Можна лише і повинно ставитися критично до тверджень, що він їх голосить. Можна ставити під сумнів, чи те значення цієї доктрини було позитивним в історії розвитку людської думки і в історії розвитку суспільних відносин. Можна, оглядаючися на минулі 100 років з появи цього знаменитого документу, вже зробити підсумки і оцінити його вартість історичну, суспільну і виховну.

Головна ідея, яка покладена в основу Комуністичного маніфесту — це ідея клясової боротьби, яка переходить через усю дотеперішню історію людства. »Історія всіх дотеперішніх суспільств — це історія клясової боротьби«. В сучасній стадії історії людства ця боротьба відбувається між двома суспільними клясами: буржуазією і пролетаріятом. Дальший суспільно-економічний розвиток веде до того, що приватна власність на засоби продукції концентрується в руках невеликої, що все зменшується, групи капіталістів; з другого боку — на другому бігуні суспільної піраміди збільшується маса тих, хто нічого не посідає і примушені жити з продажу своєї робочої сили. Всі інші посередні кляси суспільства, т. зв. середні кляси — міщани (дрібні торгівці, ремісники) і селянство, в тому економічному процесі, що відбувається, засуджені на загибель; вони пролетаризуються, не витримуючи конкуренції великого промислу і торгівлі. Робітнича кляса — пролетаріят — примушена весь час жити на життєвому рівні, що не перевищує екзистенцмінімуму, мінімуму, що вистарчає лише на підтримання фізичного існування (т. зв. залізний закон заробітної платні). Протиріччя сучасного суспільного ладу, що носить назву капіталістичного, — полягають в тому, що в той час, як продукційний процес є у великій більшості усуспільнений (масове виробництво по фабриках), засоби продукції знаходяться в руках приватних. Наслідок цього протиріччя — господарчі кризи, що мають свою причину в субконсумції (недоспоживанню) широких мас людности; кризи ці повторюються періодично з все більшою силою і розхитують капіталістичний лад. Вихід з протиріччя капіталістичного ладу — в соціяльній революції, коли

пролетаріят силою забере з рук невеликого ґрона капіталістів засоби продукції. Після того прийде час соціяльної гармонії, коли не буде ані гнобителів, ані пригноблених, зникнуть кляси, зникне боротьба кляс. Наука ця — єдино правдива; за нею майбутнє, бо її творцем є та кляса, якій належить майбутнє, — кляса пролетаріяту.

Не можна заперечити як суґестивної сили наведеної схеми, так і певної логічної стрункости її побудови. Суґестивна сила її полягає в тому, що вона ставить перед пролетаріятом ясну і означену мету — соціяльну революцію, яка принесе кінець всім стражданням пригніченим до цього часу верствам суспільства. Вона обіцяє новий суспільний лад, заснований не на антагонізмі між клясами, що посідають, і клясами, що нічого не мають, а на гармонійній співпраці всіх працюючих. І цей новий суспільний лад має прийти з залізною необхідністю, в силу залізних історичних законів, в наслідок невмолимого і неухильного розвитку суспільно-економічних відносин. Але це не значить, що пролетаріят має бездіяльно приглядатися, як діють ці економічні сили, що приведуть до соціяльної революції. Пролетаріят має бути зорганізований, готовий до захоплення влади в свої руки, підготовлений до »експропріяції експропріяторів«, до того останнього акту насильства, яким закінчиться дотеперішня доба світової історії.

Логічно доктрина Комуністичного маніфесту побудована на цілому ряді аксіоматичних тверджень, які легко сприймаються і які нібито знаходять підтвердження в цілій попередній історії людства і в сучасній економічній дійсності. З цих тверджень випливають з логічною необхідністю належні висновки, як тверді »залізні« закони економічного і суспільного порядку.

А проте та логічна конструкція є такою лише на вигляд. Всі ті »залізні« закони є лише зручно зформульовані тези, які не знайшли і не знаходять собі підтвердження в реальній дійсності.

В основу цілої системи марксизму покладено матеріялістичний монізм. Сам по собі монізм дуже зручний, але цілком невірний метод з'ясування суспільно-економічних явищ і процесів. Звести цілу різноманітність людського поступовання до однієї тільки причини — причини господарського характеру, це значить надто спростити дійсність і в результаті не тільки не дати вірного пояснення, але й прийти до невірних висновків і прогноз. Так як поодинока людина не є тільки »homo oekonomicus«, так як поодинока людина в своєму поступованні керується не тільки

економічними мотивами, так само і в житті цілих людських колективів рівнорядну, поруч з господарськими мотивами, ролю відограють мотиви іншого порядку: ідеї релігійні, національні (спільність кровних зв'язків), різні емоційні почуття (любов і ненависть), жадоба влади і панування. В світовій історії можемо знайти багато прикладів, коли певні господарські зміни були обумовлені позагосподарськими моментами. Так, напр., безпосередні сили, що привели до розвалення середньовічної господарської будови, лежали не в господарстві, але в політичних подіях. Тому теза Маркса, що релігія, філософія, право, мораль є лише надбудовою над господарськими чи, як він каже, продукційними відносинами, є тезою, яка може промовляти до невибагливої уяви дилетанта і автодидакта, але яка не може задовольнити людини з широким критичним розумом, що може заглибитися в складні процеси людських взаємовідносин.

Друга методологічна помилка К. Маркса і Ф. Енґельса полягала в надто поспішному узагальненні певних економічних процесів. Вони жили в той час, коли розвиток капіталізму в деяких країнах і перш за все в найбільш упромисловленій на той час Англії, дійсно набирав певних рис, що давали підставу для пороблених ними висновків (руїна середніх кляс, павперизація широких мас працюючих, зникнення селянського землеволодіння). І на підставі спостережень над дуже коротким відтинком часу, над цією переходовою стадією, яку переживав тоді капіталізм, особливо в специфічних англійських умовах, вони поробили широкі узагальнення, виправдали закони, що мали б означувати дальший розвиток соціяльно-економічних відносин.

Невірна методологічна підстава приводить до того, що всі ті »залізні« закони Комуністисного маніфесту при зустрічі з реальністю не витримують критики фактів.

Ми оминаємо тут славнозвісну трудову теорію цінности, яку Маркс запозичив у клясиків політичної економії і яка вже давно здана в архів економічної науки. Оминаємо тому, що в Комуністичному маніфесті її ще нема. Це вже пізніше в »Капіталі« Маркс розробив цю теорію, поробивши з теорії Рікардо дальші висновки у вигляді спеціяльно йому приналежної теорії надвартости (додаткової цінности).

Славнозвісна теорія клясової боротьби, яка з цілою силою і яскравістю представлена в Комуністичному маніфесті, є надто спрощеним, надто схематичним представленням тих процесів, що відбуваються в людському суспільстві. Поперше, ані за часів Маркса, ані тепер, ані раніше не існувало лише двох кляс, які взаємно себе по-

борюють. Кляс або верств суспільства значно більше, і між ними всіма йдуть змагання . А коли так, коли партнерів у боротьбі більше, ніж два, то, як каже відомий французький економіст К. Жід, не так вже сташно за вислід боротьби: в цих змаганнях можуть бути і союзи поодиноких груп, може бути і той третій, »що радіє«. Крім того всередині цих поодиноких, однорідних, нібито зв'язаних спільними інтересами кляс іде теж боротьба. І в той же час серед тих різнорідних і протилежних інтересів виступає наверх те спільне, що об'єднує в одне ціле поодинокі верстви одної нації і протиставляє їх суспільним верствам іншої нації. Якраз дві останні світові війни дають яскраві приклади того, що національні інтереси сильніші за інтереси клясові.

Комуністичний маніфест засуджує т. зв. середні кляси на неминучу загибель. До цієї загибелі приводить їх концентрація виробництва, технічна перевага великого підприємства над малим, неможливість для дрібних промислових чи торговельних закладів устояти в конкуренційній боротьбі з великим капіталом, з багатими резервами і численними зв'язками великих закладів.

А проте перш за все ремісництво уперто не здає своїх позицій. Не маючи змоги витримати конкуренції фабрики у продукції готових виробів, воно переходить до репарацій; витіснене з міста — іде на село. Повстають нові галузі ремісництва, пристосовані до малих закладів: різні ремонтні майстерні, електротехнічні, радіотехнічні заклади. Поза економічними процесами Маркс не добачив людини, яка цупко тримається своїх життєвих інтересів, яка не хоче втрачати набутих традицій самостійного заробкування, яка звертається за допомогою держави, що підтримує її в цій боротьбі за існування своїми законами, своєю економічною політикою.

Так само селянство не зійшло зі своїх позицій і не перетворилося в сільськогосподарський пролетаріят. В сільському господарстві ті тенденції концентрації виробництва, та перевага великого закладу над малим виявилася в найменшій мірі. Специфічні умови сільськогосподарської продукції, велика залежність її від тих органічних процесів, що відбуваються в природі, відводять людині-господарю особливу ролю. Тому якараз в сільському господарстві господарства середнього розміру, ті, в яких господар сам має змогу скрізь доглянути і де він сам має змогу вкласти свою працю, такі господарства скрізь виходили переможцями з конкуренційної боротьби з іншого типу господарствами і великими поміщицькими, де цілий продукційний процес був відданий в

руки найманого робітника, і дрібними, карлуватими, розміри яких не дозволяли господарю вижити і примушували його йти на підсобну працю на стороні. Характерний приклад цього процесу можна було спостерігати на розвитку землеволодіння і землекористування в Україні від р. 1861 (знесення кріпацтва) до р. 1917; за цей час більше 50% поміщицьких земель перейшло або у власність, або в оренду до рук міцних, енерґійних господарів (т. зв. куркулів); перейшло, не дивлячись на те, що уряд царської Росії виразно сприяв дворянському (поміщицькому) землеволодінню.

Цілком не справдилися твердження Комуністичного маніфесту щодо павперизації робітництва. Не справдився т. зв. залізний закон зарібної платні, за яким зарібна платня не могла піднестися вище екзистенц-мінімуму. На протязі дальшої сотні років ми спостерігаємо якраз зріст реальної заробітньої платні і піднесення життєвого рівня робітничих мас. Не справдилася й інша теза, що машинове виробництво призводить до все більшого урівняння робітничих платень. Серед робітництва виділяється певна верства висококваліфікованих робітників, з доброю платнею, яка своїми звичками, традиціями, способом життя все більше наближається до дрібної буржуазії. Зріст національного багатства по окремих країнах, принаймні до першої світової війни, йшов швидким темпом; але цей зріст пішої широкою хвилею, підносячи добробут широких мас людности, а не сконцентровуючися лише на одній верхівці суспільної піраміди, в руках небагатьох, в руках невеликої групи капіталістів, як це гадали Маркс і Енґельс.

Добробут середніх кляс, які ми назвемо докапіталістичними — дрібні торгівці, дрібні промисловці й ремісники — значно підірвала перша світова війна. Але поруч з цими верствами все більше виступає назверх нова середня верства, з'явлення якої Маркс не передбачив. Це техніки, урядовці, організатори у великих підприємствах; їх число все збільшується і абсолютно і відносно, і їх роля дуже велика як в капіталістичних США, так, і особливо, в соціялістичному СССР. Поруч з висококваліфікованим робітництвом вони творять нову середню клясу. В капіталістичних країнах вони все більше пов'язуються з буржуазією; вони не зацікавлені в революції і переворотах. В соціялістичному Совєтському Союзі ця верства стає новою панівною групою, що використовує своє становище і використовує всевладу державного апарату для пригнічення і визиску широких мас звичайного пролетаріяту і селянства.

Таким чином можна прийти до висновку, що майже ні одне твердження Комуністичного маніфесту не виправдало себе при зустрічі з реальною дійсністю. І всі його тези потребують обмежень, поправок, застережень.

Але не в цьому, розуміється, неґативне значення як Комуністичного маніфесту зокрема, так і цілої системи марксистського чи наукового соціялізму Недосконала людина, і в кожній концепції, створеній людиною, можуть і мусять бути недотягнення і помилки, особливо, коли йдеться про встановлення законів, які керують суспільно-економічним життям, і про встановлення перспектив щодо майбутнього розвитку людського суспільства.

Недобре те, і в цьому негативний і небезпечний вплив марксистської науки, — що ці недосконалі і примітивні концепції подано як останнє слово суспільно-економічної науки; подано як тверді і непреложні правди, як безсумнівні прогнози; подано як науковий вираз життєвих інтересів робітничої кляси.

Економічна наука не відразу зареаґувала на теорії марксистського соціялізму. З'явлення цієї доктрини припадає на час, коли клясична школа політичної економії, осягнувши свій кульмінаційний пункт, вже хилилася до занепаду. Її оптимістичний відлам (Бастія, Карей) не міг собі дати ради з тими явищами, що порушували натуральну гармонію економічних інтересів: господарські кризи, безробіття, нужда робітничої кляси. А твердження песимістів (Рікардо, Мальтус) якраз і дали підставу для теоретичних побудов марксизму. Катедри політичної економії в той час були зайняті представниками т. зв. історичної школи, яка, давши дуже багато в царині історичного і статистичного дослідження економічних явищ, була майже безплідна в розробленні теоретичних проблем.

І, як каже австрійський економіст О. Шпанн, »цілковита відсутність теорії в молодій історичній школі привела до того, що академічна наука про господарство була цілковито безборонна проти такої в ґрунті речі дилетантської побудови як марксизм«.

Потім прийшла критика і ревізія. Вже в 70-х рр. минулого століття т. зв. психологічна школа ставить на місце однобічної і недосконалої трудової теорії цінности нову суб'єктивну теорію (кінцевої корисности).

В кінці минулого століття в рядах самого марксистського соціялізму вийшла група т. зв. ревізіоністів (Бернштайн, Давід), яка піддала ґрунтовній критиці основні положення марксизму і буквально не залишила камня на каме-

ні від його теоретичних концепцій. Англійський соціялізм і почасти французький (Сорель) теж простують відмінними від марксизму шляхами, доводячи тим, що можна побудувати ідеологію робітничої кляси поза історичним матеріялізмом і діялектикою.

Не кажемо вже про критику т. зв. буржуазних економістів або тих, хто залишив ряди марксистів, як український економіст М. Туган-Барановський, російський П. Струве, німецький В. Зомбарт.

Але проте, і це позначилося на цілому дальшому ході історії робітничого руху, мільйони робітничих мас приймали цю недосконалу і дилетантську науку, що видавала себе за науковий соціялізм, як незаперечний догмат. Таким чином наука позбавляла її адептів здібности до критичного думання, до критичної оцінки теорії і фактів. Такий стан речей дозволяв людям, жадним влади, демагогам, позбавленим всякого етичного почуття, використовувати цю науку і ці нібито привабливі концепції для опанування робітничими масами.

З марксистськими гаслами, розгорнувши прапор соціяльної революції, яку провіщав Комуністичний маніфест, партія с.-д. (большевиків) захоплює державну владу в б. Росії і починає свої небезпечні експерименти. Коли факти економічної дійсности протирічать заученим догмам, то — тим гірше для фактів! Силою примусу, підкріпленого нечуваною ще в історії системою терору, большевизм намагається нагнути ці факти до своєї теорії, дарма, що це коштує мільйони людських жертв, дарма, що це приносить зниження життєвого рівня трудящих, дарма, що це приводить до тяжкого, безрадісного існування ось вже двох людських поколінь. І щоб сховати ці невдачі своїх соціялістичних експериментів, большевизм відгороджується від світу »залізною заслоною«, завуальовуючи всі свої поступування доведеною до грандіозних розмірів брехливою пропагандою.

Замість безклясового суспільства, замість гармонійного співжиття всіх верств людности, замість піднесення добробуту, побудовано величезну касарню, де система визиску і пригнічення підкріплена терором і брехнею.

І існування СССР — це той негативний присуд, що винесла Комуністичному маніфесту і його творцям історія.

Є. Ґловінський

ЗМАРНОВАНА СИЛА

Дв теорії

Переможців, як відомо, не судять. Судять переможених. А ще дужче судять переможені самі себе, якщо усвідомлюють собі свою поразку, як тимчасову, і готуються до нового, остаточного змагання.

Ми часто говоримо про наслідки змагань 1917 - 20 рр., як про нашу поразку. Це не зовсім вірно. Розпочавши свою визвольну боротьбу 1917 р., український народ здобув чимало осягів, хоч і не виборов ще досі остаточної перемоги. І це ми відчуваємо, як поразку, і дивимось на себе, як на переможених. (Тому ми й судимо самі себе. Бо ми не припинили боротьби, не склали зброї). Отже, ми не переможені остаточно. Ми готуємося до останнього бою. Злочином було б повторювати в майбутньому минулі помилки. Ось чому варто нам критично оглядати минуле.

Після нашої тимчасової поразки 1920 р. в українській публіцистиці, а головно на еміґрації, з'явилось немало заяв про причини поразки — від обвинувачень окремих осіб та осуду їхніх окремих вчинків до цілих »теорій«. Ця тема хвилювала й досі хвилює всіх, від колишнього вояка армії УНР та УГА і до генерала, від звичайної рядової людини і до політичного діяча з іменем. Минаючи без уваги багато з цих низькопробних судів і пересудів, ми все ж мусимо, перше ніж висловити свою думку, коротенько розглянути принаймні дві з тих »теорій«, які дожили до нашого часу і претендують на загальне визнання, як незаперечні істини. Мусимо це зробити, бо безкритичне ставлення до них може завести на манівці шукання причин нашої поразки там, де їх не бу-

ло, а тим спотворити істину і, замість вияснення, ще більше затьмарити собі й без того неясну картину минулого.

Одна з цих »теорій« твердить, що ми не здобули остаточної перемоги років 1917 - 20, бо в урядах і в самій Центральній Раді переважали соціялісти, перейняті духом марксизму, навіть просто комунізму і інтернаціоналізму. Ця »теорія« викидає все те, що об'єктивна історія свого часу, безперечно, визнає за позитивне досягнення, і у всій діяльності Центральної Ради та її уряду вбачає самі лише хиби, якщо не злочини.

Пропаґанда цієї »теорії« не обмежується самою лише газетною писаниною та випуском підпільних брошур. Діло доходить аж так далеко, що визнавці цієї »теорії« дозволяють собі пропаґувати її там, де цьому не місце, під час святкових промов на академіях на честь 22 січня. А коли присутні, випадково заціліли члени Центральної Ради на знак протесту виходять з залі, тоді знаходиться такий собі »член УВАН і НТШ« і пише погромницьку статтейку, а редакція націоналістичної газети її вмішує з закликом, який не далеко відбігає від горезвісного чорносотенного »Бей жидов«!

Практика обляпування суцільним болотом Центральної Ради, яка при всіх хибах і недоліках своєї діяльности все ж була першим українським парляментом нашої доби, не личить нам, як народові, який сам себе поважає. Пошана до живих ще членів Центральної Ради, незалежно від того, чи її діяльність кінчилась перемогою чи поразкою, належала б, згідно з вимогами здорового глузду, до найпершого обов'язку кожного з нас, а особливо молодого покоління. Тим більше, що у нас є тенденція ставитися з пошаною до українців - депутатів окупантських парляментів, напр., до »панів послів« польського сойму.

Що Центральна Рада і окремі впливові її члени робили часом навіть фатальні помилки, цього ніхто не заперечує. Але залишім краще остаточну оцінку діяльности Центральної Ради об'єктивній історії; партійницьки нетерпимий підхід до цієї справи не дасть користи, а скорше пошкодить.

Отже, вертаючись до теми, мусимо визнати, що в Центральній Раді дійсно переважали соціялісти. Але даремно було б закидати їм те, в чім вони були невинні. Ортодоксальним чи большевицьким марксизмом, у кожному разі, вони майже не грішили. А ще менше, просто ніяк не можна обвинувачувати їх в »інтернаціоналізмі« московського типу.

Серед українських соціялістів були марксисти, їх було не багато, але вони не були в Центральній Раді, вони стояли по інший бік барикади. Імена їх відомі; це Василь Шахрай,

Скрипник і Затонський, які входили в склад т. зв. Народнього Секретаріяту, експозитури большевицької Москви в Харкові в кінці 1917 року і на початку 1918 року.

Але навіть і ці українські марксисти не грішні »інтернаціоналізмом« большевицько-московського типу. Василь Шахрай, як відомо, своєю брошурою »До хвилі« поклав початок концепціям укапізму, тобто українського комунізму і большевики (які по суті ніколи не були справжніми інтернаціоналістами, крім Троцького й інших, а завжди, на чолі з Леніним лишалися російськими патріотами) дуже скоро розпізнали в нім батька »української смути« і поспішили таємно ліквідувати цього видатного українського комуніста. Українська природа Миколи Скрипника обізвалася в ньому, коли він обійняв посаду українського наркома освіти і, замість бути слухняним знаряддям в руках Москви, доклав усіх своїх сил до розбудови української, нехай і »радянської«, культури і добровільно заплатив за це своїм життям. Навіть Затонський, постать найбільш неприваблива серед українських марксистів, комуніст, що його підпис ганебною плямою яничарства ліг на »присуді« над героями Базару, навіть і той не зміг скинути з себе свого українства, і тільки тому сліди його після 1937 року губляться в підвалах ГПУ-НКВД.

Абсолютно неможливо обвинувачувати в марксизмі членів Центральної Ради соціялістів-федералістів або соціялістів-самостійників. Це ясно кожному без зайвих доказів. Соціялісти-революціонери, як усім відомо, теж не були марксистами, лише пізніше ліва частина їх, перейшовши до большевиків, познайомилася з Марксом. Лишається думати, що марксистами могли бути українські соціял-демократи.

Хто знає українських соціял-демократів того часу, хто бачив ту соціяльно-політичну літературу, яка ходила тоді по руках, той дуже й дуже сумніватиметься в тому, чи багато соціял-демократів українців прочитали тоді джерельні твори марксизму. Добре було, якщо половина з них прочитали »Ерфуртську програму«, більшість задовольнялася численними дешевими компілятивними брошурками, в яких крикливо і часто демагогічно популяризувалося соціялізм.

Ні, гріх було б закидати марксизм, а тим паче большевицького типу, українським соціял-демократам 1917—20 рр. В цьому вони були невинні. Були це просто прекраснодушні мрійники, які хотіли всього хорошого, гарного — свободи, рівности і братерства насамперед — а потім справедливости, щастя і т. д. для всіх людей, а передусім для

українського народу, і все оте вимріяне й хороше вони, за модою того часу, називали одним словом — соціялізм.

Ті ж колишні українські соціял-демократи, які пішли на еміґрацію, зберегли тут недоторканою свою інфантильну невинність щодо марксизму. Нам доводилося говорити з деякими з них, що заціліли до нашого часу, і на наше запитання, як вони уявляють собі соціялізм, вони відповідали майже однаково, що соціялізм — це щось хороше, це щось передове, щось справедливе. А були й такі, які, заглядаючи в очі новому еміґрантові, відповідали, мов той циган у байці на запитання про його віру:

— А якого соціялізму вам, пане, треба?

Вони наївно згодні на всякий »хороший« соціялізм, аби тільки він не був большевицький або фашистський. Ні, й ще раз ні. Марксизмом українські соціялісти 1917—20 років не грішили.

Що можна й треба закинути соціялістам Центральної Ради, так це те, що більшість їх були люди з обмеженим політичним виднокругом повітового кооператора або вчителя народньої школи, в найкращому разі — професора університету, який доти ніколи не мав до діла з державними справами і політикою. Це були люди, які не доросли і не були готові до тих великих завдань, які несподівано важким тягарем поклала їм на їхні слабі плечі історія українського народу.

Історичним нещастям українського народу було те, що в свій великий час — 1917 року — він не мав інших оборонців його інтересів, крім тих, головним чином, дітей селянської стріхи. Але й ці представники українського народу того часу зробили, віддаймо їм належне, все, що було в їхніх силах. Зробили дуже багато. І якщо вони не змогли докінчити розпочатої великої справи, то це було неминуче. Перемога не приходить одразу. Наступні покоління докінчать їхню справу. Про них, про перших, історія скаже належного часу своє справедливе слово.

Друга »теорія« твердить, що причина нашої поразки 1917—20 років полягає в факті національної несвідомости переважної більшости населення України того часу, головним чином, селян. Це ідеалістично-наївне пояснення, яке нічого не пояснює і нічому не навчає, декому дуже подобається. Ця »теорія«, не зважаючи на всю її плиткість і примітивність, знаходить собі широке коло визнавців. Залюбки вдаються до неї для виправдання своєї тодішньої, м'яко висловлюючись, безпорадности ті, кого тоді розбурхане море Української Національної Революції винесло, не-

сподівано для них самих, з мулистого дна глухої провінції на поверхню каламутних хвиль, і хто пізніше, виплеснутий на чужий берег, бовтався довгі роки в мілких сточищах еміґрантських скупчень Варшави, Праги й Парижу.

Як розповідають очевидці й учасники, на першій демонстрації в Харкові по березневій революції 1917 року під жовто-блакитними прапорами ішло тільки 45 чоловік, здебільшого самі інтеліґенти. Але трохи пізніше того ж таки року по всіх містах України вже тисячі людей з жовтоблакитною розеткою на грудях співали »Заповіт« і »Ще не вмерла«. Поворот до рідної мови і до національного усвідомлення української зросійщеної інтеліґенції й широких кіл міського населення відбувався з тією захоплюючою дух хуткістю, з якою приходить до свідомости людина після довгого сну.

Однак на селі, тобто саме там, де віковічні традиції і побут зберегли майже незайманими всі ознаки українськости — мову, звичай, народнє мистецтво — де не потрібно було ніякого повороту до своєї зрадженої національности, а лише повне викристалізування почуття своєї окремішности від росіян у чіткі форми української національної свідомости, — там цей процес відбувався досить повільно. Та сама консервативність, яка зберегла всі національні особливості наших селян протягом віків перебування під владою Польщі, а потім Московщини, тепер, за цього процесу кристалізації національної свідомости, діяла як затримна сила. Правда, школи, товариства »Просвіти« і Українська Автокефальна Православна Церква робили своє. Однак на це потрібен час.

Залишається фактом, що українське селянство на схід від Збруча не дійшло тих бурхливих років до вершин національної свідомости, хоч воно невхильно до них ішло.

Але чи смів хто тоді відкладати боротьбу за державну незалежність України, дожидаючи, поки в українського селянина поспіє національна свідомість? А що як національна свідомість українських селян під впливом нівелюючих заходів большевицької державної практики і пропаґанди останніх років і сьогодні ще не є тим головним чинником, який здатний повести їх, тобто переважну більшість українського народу в бій за Україну? Чи повинні ми й сьогодні облишити нашу боротьбу?

Відповідь ясна. Боротьба має свої закони. Настрій вояків відограє величезну ролю в бою. Це єдиний чинник, який залежить не від об'єктивних умов, а від командування. Всім великим полководцям історії ніколи не спадало на

думку виправдувати свою поразку невідповідним настроєм війська. Творці ж »другої теорії«, називаючи, як причину поразки, відсутність належної національної свідомости у населення України, саме це й роблять. Але виправдуючись, вони лише підкреслюють свою нездалість як проводирів у національно-революційних боях 1917—20 років.

Коротко кажучи, за тих вирішальних боїв українська нація не мала, на жаль, геніяльного проводу, який зумів би використати для перемоги всі тодішні об'єктивні дані. Найголовнішим чинником національної революції, від настрою чи наставлення якого залежала перемога, було тоді селянство. Воно становило понад 80% населення. Це була величезна сила. Треба було знати інтереси українського селянства, опанувати його настроями і тим використати для боротьби за Україну невичерпні джерела його сили. Якщо українське селянство не було досить свідоме національно, то воно мало свої соціяльні прагнення, організуючи які, можна було б впрягти селянство в боротьбу за державну незалежність України і це забезпечило б перемогу також і самого селянства.

Цього не було зроблено, бо наш тогочасний провід, оті самі соціялісти всіх відтінків, на превеликий жаль, недостатньо розумілися в соціяльних справах, не кажучи вже про справи державні. Ще менше вони, а особливо праві прогетьманські кола, розумілися на стратегії й тактиці революції, а вона вирувала й кипіла перед ними і, кінець-кінцем, витиснула їх усіх, соціялістів і несоціялістів, за борт.

Якщо ми вже говоримо про стратегію і тактику революції, то не зашкодить згадати про стратегію і тактику большевиків у російській революції, де вони здобули собі перемогу.

Ми далекі від того, щоб фетишизувати революцію як таку. Скажемо прямо, що ми схильні бачити в революції явище загалом не бажане, оскільки всяка революція залишає після себе руїни і жертви. Але не рахуватися з революцією як з фактом, ми не можемо. Опинившись перед фактом революції без знання і розуміння тих особливих законів, які приводять в рух і двигають охоплені революцією маси людей, це те саме, що виплисти насеред бурхливого моря на утлому човні і навіть не вміти веслувати. Це — просто згубно. Тим то ми думаємо, що для політиків великого штибу, для »батьків народу« знання тих законів, тієї стратегії й тактики революції повинно бути обов'язкове.

Коротко кажучи, **до революції треба бути готовим.**

Наші »батьки народу« років 1917—20 не були готові до революції, і тому вона виплеснула їх на еміґрантські мілини. Чи можна обвинувачувати їх у цій неготовості? Навряд. Можливо, їм бракувало попередньої еміґрації, де можна скупчити свою увагу на майбутньому, якщо еміґранти не надто і не цілком захоплюються взаємною гризнею. Така **продуктивна** еміґрація може бути доброю школою. Таку школу большевики мали на еміґрації до 1917 року. Опинившись на еміґрантських мілинах по поразці революції 1905 року, большевики, не менше як і ми зараз, болюче переживали свою поразку і покладали всі свої надії тільки на прийдешню революцію і посилено до неї готувались, приділяючи велику увагу теоретичній розробці питань революційної стратегії й тактики.

Запитаймо самі себе мимохідь, чи приділяємо ми досить уваги майбутньому? Чи досить ми віддаємо часу і сил теоретичній розробці питань нашої майбутньої стратегії й тактики нашої прийдешньої вирішальної боротьби?

Ніколи не гріх учитися в своїх ворогів. Не є також зрадою, оцінюючи своїх ворогів, визнавати їм належне. Тим то ми не боїмося тут сказати, що большевики майстерно впоралися 1917 і дальших років з поставленим перед собою завданням. На чолі большевиків стояла непересічна особистість Леніна. Маючи перед собою революційну обстановку 1917 року, Ленін перш за все постарався її оцінити. Він бачив, що в його аґрарній країні основну силу, основну групу населення, об'єднану спільними соціяльними інтересами, становило селянство. Ці інтереси селянства — кляси запеклих дрібних власників — були прямо протилежні меті большевиків, — побудувати в Росії безклясове суспільство. Іґнорувати цю силу було неможливо, вона так чи інакше все одно проявила себе за революції, коли приходять в рух всі шари населення країни. Невтралізувати цю силу і покладати свої надії виключно на пролетаріят, як радить Маркс, не давало певности в перемозі. І тому Ленін сміливо вирішує, відкинувши погірдливе ставлення до селянства, як до контрреволюційної кляси, впоєне своїм послідовникам основоположником марксизму, використати для своєї боротьби і перемоги велику селянську силу, експлуатуючи оту саму ненависну Марксові в селянах жадобу власности.

Ленінів плян блискуче вдається, і російське селянство під впливом його гасел про землю для селян постачає йому невичерпні кадри гарматного м'яса для його боїв за цілі,

цілокм ворожі тому ж селянству. Це й вирішує перемогу на користь большевиків.

Цікаво, одначе, що вплив Леніна і большевиків не поширився на селянство національних меншин Росії. Не пішло за большевиками також і українське селянство. Які були тому причини? Відмінність соціяльних умов? Чи може відограли тут основну ролю національні моменти? Це дуже цікаве питання для соціологів-істориків. Ми ж лише стверджуємо тут той безперечний цікавий факт, що большевики ніколи не змогли ідейно опанувати ні українського, ні грузинського, ні туркестанського, ні селянства інших неросійських народів.

Але так само не опанували ідейно українських селян і проводирі Української Національно-Визвольної Революції 1917-20 років, хоч вони й мали тоді для гри всі карти в руках. Залишене саме на себе, українське селянство поводилося в великій мірі пасивно, здебільшого зберігало місцевий невтралітет, а якщо й брало участь у революційній боротьбі не з примусу (в наслідок мобілізації), а з власної волі, в різних повстанських загонах численних »батьків-отаманів«, (як Зелений, Ангел, Маруся, Мордалевич, батько Махно та інші), то ці його активні виступи були нескоординовані, позбавлені єдиної цілі. Це було сліпе борсання, а не пляномірна боротьба, і воно лише завдавало селянству болючих ран і, як і слід було чекати, не дало ніякого реального ефекту, не принесло селянам задоволення їхніх соціяльних прагнень; не було воно також використане для виборення незалежної української демократичної держави, яка, безперечно, тільки й могла б тоді забезпечити селянські інтереси. Коротко кажучи, — **величезна селянська сила була змарнована.**

Без проводу

Так, не з вини селян, виникло за української Національної Революції 1917-20 років глибоке провалля взаємного непорозуміння між проводом і масами, між українською інтелігенцією і селянством.

Ідеалістична жовтоблакитна Україна, за яку так жертовно віддали своє ще не розквітле життя гімназисти під Крутами, не набрала була матеріяльної плоті й крови конкретних соціяльних домагань і лишилася для будь-що-будь реально думаючих українських селян лише якоюсь витівкою

чи примхою учителів, поповичів, взагалі »паничів«, за яку ті нечисленні, соціяльно відмінні від селянства, здебільшого, молоді люди так хвилювалися, мітинґували, боролися, геройськи йшли на муки і тим усім, зрештою... не давали спокою селянинові, перешкоджали йому в його основному прагненні вкласти свої сили в розбудову власного господарства на батьківській або й щойно захопленій »революційним порядком« земельці. Україна 1917-20 років лишилася для селян небуденним строкатим ярмарком жовтоблакитних прапорів, запальних промов »по-нашому«, надхненних співів про кайдани, про волю, про батька Тараса, майорінням барвистих довгих шликів, брязчанням шабель, гуком пострілів, мигтінням синіх і сірих жупанів, суворих пристрасних облич з козацькими вусами, вояків у шароварах, »як у тіятрі«, коротких боїв і втеч завзятих, але малочисельних »гайдамаків«.

Большевицькі соціяльні гасла були зрозуміліші, але не захоплювали нашого ситого, в доброму кожусі чи в домотканому кобеняковi, селянина, в якого було всього подостатком »і в коморі, і на дворі«, а скрині вгиналися під вагою юпок, спідниць, керсеток, плахт, рушників і вишиваних сорочок. Український селянин був задоволений, що нарешті по довгім сидінню в тих клятих окопах »германської« війни він нарешті допався до рідного села, до родини, до святої земельки, до віками освяченого побутового »звичаю«. Юрби декоративно обвішаних кулеметними стрічками голодних, озлоблених, заздрих на селянський достаток і хліб розбишак з червоними бантами, що сіяли за собою смерть, богохульно лаялись і цвенькали чужою, хоч і зрозумілою, »кацапською« мовою, були чужі, цілком чужі українському селянинові. Не пішовши за большевицькими матеріялістичними гаслами і не захопившись ідеалістичними брязкальцями й запальними закликами своїх »паничів«, лишилося українське село саме, без проводу.

Стоїчно, хоч і з явним роздратуванням, витерпівши канчуки каральних загонів за гетьмана, село незабаром побачило на короткий час перші большевицькі продотряди, з якими воно скрізь вступало в часті оборонні бої. Дуже скоро надійшла з півдня хмара єдино-неділимської грабармії і так само скоро зникла на обрії. Після неї селянство мабуть чи не вперше затужило за Петлюрою, за своїми, нехай і паничами: з ними, село відчувало, можна було найлегше дати собі раду. Але Петлюри не було, натомість знов почалися грабіжницькі наскоки уже знайомих селу продотрядів, від яких знов довелося сяк-так відбиватись. Ще серйозніші

й ще неприємніші були, мабуть, большевицькі мобілізації до червоної армії, від яких молоді довелося переховуватися по лісах і очеретяних плавнях. Так, у стані постійного напруження й небезпеки, жило село аж до НЕП'у, коли, нарешті, знесено було »продразвьорстку« і замінено її »єдиним продналогом«, що означало припинення відвертого грабунку села і запровадження певної видимости »законности«.

Після встановлення НЕП'у поодинокі спалахи селянських повстань на Україні скоро вигасають. Селянство входить в смугу перемир'я з совєтами. Національно-культурні потреби українського селянства задовольняла виборена Українською Революцією українізація шкіл і державного апарату. В соціяльно-економічних справах НЕП'у большевики дуже попустили віжки для дрібного власника, отже й для селянина.

Нарешті дочекавшись спокою, український селянин заходився розбудовувати власне господарство, заводячи поліпшену аґротехніку, кращі породи, прагнучи набути машини. Редакції совєтських газет тих років були засипані листами селян-господарів з проханням каталогів сільськогосподарських машин. Селянин дізнався з газети про появу за кордоном трактора, і цей потужний залізний кінь став його мрією. В сотнях листів і в десятках делеґацій до Харкова селяни домагалися появи трактора на совєтських склепах продажу сільсько-господарських машин.

Це перемир'я між українським селянством і большевицькою владою тривало, однак, досить короткий час — тільки до 1928 року.

— Тільки й пожили ми як слід за НЕП'у, — згадують нераз наші селяни й досі.

1928 року це перемир'я скінчилось. Порушили його, треба підкреслити, українські селяни. Спонукали їх до цього економічні причини.

Становище тоді було таке. Дуже попустивши віжки приватній ініціятиві в сільському господарстві, ремісництві і роздрібній торгівлі, большевики зберегли за собою державну монополію на фабрики й виробні, гуртову й закордонну торгівлю. Маючи в своїх руках велику й середню промисловість, большевицька держава диктувала населенню, що його основну масу становило селянство, дуже високі ціни на промислові вироби й водночас, бувши монопольним скупником збіжжя, пропонувала селянству мізерно низькі ціни на продукти його господарства. Селянин побачив, що за всієї його ретельної праці, за всіх поліпшених методів господарювання і за якнайбільшої продуктивности свого гос-

подарства він не спроможний був купити собі у держави (а більше серйозних купців не було) всього, що йому було потрібне для розбудови й поліпшення свого господарства і для задоволення своїх зрослих потреб на речі культурного побуту. Тоді селянин, навіть не змовляючись зі своїм сусідою, стихійно вирішив деякий час утриматись від продажу збіжжя державі і побачити, що з цього вийде. Тим самим селянство в цілому стало на шлях пасивного економічного опору заходам большевицької держави. Це й стало сигналом того, що перемир'я скінчилось і стара війна українського селянства з большевицькою наїзницькою владою відновлюється, хоч і в нових формах економічного змагання на витривалість.

Большевицька держава мала достатні хлібні запаси одинокої реальної валюти в своїй закорденній торгівлі, де вона мусіла оплачувати великі рахунки за продане їй за кордоном устаткування для перебудови старої й широкої побудови нової »соціялістичної« промисловости, яку вона вже розпочала згідно з першим своїм п'ятирічним пляном. Тим то стихійна відмова селянства продавати за дурницю свій хліб державі надзвичайно стурбувала і роздратувала большевицьку верхівку. Їй стало ясно, що незалежне селянство становило Ахілесову п'яту совєтської економічної системи. Цю незалежність селянства, будь-що-будь, треба було зліквідувати. Крім того й теоретично селянин становив собою маленького капіталіста, який за найменшого перегляду починав загрозливо рости. Винищити цю клясу дрібних капіталістів так, як винищено було до того часу великих і середніх капіталістів, було просто неможливо в зв'язку з її великою чисельністю, а також і тому, що це була продуктивна кляса, без праці якої неможливе життя взагалі. Доки існували десятки мільйонів самостійних селянських господарств, доти існувала небезпека, що вимріяне марксистами безвласницьке суспільство, задля побудови якого большевики вже пролили стільки крови, ніколи не буде створене.

Тим то большевики негайно вдаються до драстичних заходів. Перш за все вони заходжуються своїм старим звичаєм винищувати непокірних. Цього разу вони »ліквідують куркуля, як клясу«, тобто відбирають поліційною силою майно у багатшої і здібнішої верхівки села, а самих цих т. зв. куркулів поспіль вивозять під озброєною вартою, мов тяжких злочинців, у безлюдні північні ліси й тундри і залишають їх там без ніяких засобів до життя, як правило, навіть руйнуючи родини (примусово відокремлюючи чоловіків від жінок і дітей і заганяючи їх далеко від родин), в страшних

умовах суворої північної природи, тим самим прирікаючи їх на повільну мученицьку загибель. Але ці елементи виявили себе в основному життєздатними і на засланні, врятувавшись до того від голодової катастрофи на Україні 1933 року, хоч їх багато й загинуло.

Другим серйозним заходом большевиків проти селянства, який перетворив економічний опір його в виразну соціяльну боротьбу за збереження себе як кляси, було проголошення кампанії суцільної колективізації, що мала обернути незалежних індивідуальних господарів у кріпаків контрольованих державою колгоспів, які дістали від большевиків »найпершу заповідь« — увесь хліб віддавати державі. Кампанія ця була ніби офіційно добровільна, але провадженo її було заходами безоглядно жорстокого примусу. Відбувалося чимало драматичних сцен з погрозами, арештами, самогубствами. Селянство боролося проти колективізації методами саботажу, з болем серця винищувало власну худобу і ремането, не бажаючи віддати його дурно до ненависного колгоспу, відмовлялось від праці в колгоспі.

Большевики вжили всіх заходів, які диктувала їм можливість передбачення того, що стихійний пасивний опір селянства може вилитися одного дня в такий же стихійний бунт. Щоб позбавити селян можливих проводирів у цих можливих бунтах, ГПУ виарештувало на селі всіх національно-свідомих учителів, автокефальних священиків та всіх тих, хто мав за собою бодай найменшу участь у національному русі 1917-20 років або виявляв будь-коли якісь симпатії до нього. Всі ці арешти населення зв'язувало з процесом СВУ і СУМ'у, який саме тоді відбувався і мав, напевне, відношення до цих заходів. Зброю в селян було заздалегідь відібрано, а тепер навіть мисливські рушниці, старі дідівські шомполки міліціонери забирали і нищили, купами спалюючи їх на вулицях. Військові частини ГПУ на Україні були поповнені спеціяльними загонами маленьких танкеток на одного вояка з кулеметом, які не годилися для справжньої війни, але були страшною зброєю проти доведених насильством і відчаєм до відкритого бунту голодних беззбройних селян.

Слід окремо відзначити, що колективізацію в Росії проваджено не такими прискореними й далеко не жорстокими методами, колективізація там не була суцільна і вона не викликала скількинебудь помітного опору російського селянства, можливо (в силу історичних обставин) не такого індивідуалістичного, як українське.

Ця внутрішня не голосна війна большевиків проти се-

янства тривала з відступами (згадаймо відомий облудний лист Сталіна »Запаморочення від успіхів«) аж до свого кульмінаційного пункту, яким став страшний штучний голод 1933 року.

Вже напередодні того страшного року поля України являли видовище запустіння, можливого хіба за наїзду кочових завойовників. Ниви стояли незорані, незжаті, худоби й коней майже ніде не було видно, бур'ян стояв, як ліс, у ньому розмножилась за пару років сила зайців, навіть з'явилися давно не бачені вовки. Селяни одверто не хотіли віддавати задурно свою працю большевицькій державі і засівали і жали рівно стільки, скільки потрібно було їм для прохарчування їхніх родин. Селянством масово опанувала думка, що місто, що держава мусітимуть, кінець-кінцем, оцінити важливість праці селянина і піти йому на поступки.

— Ми, — казали селяни, — без них проживемо. Побачимо, однак, чи проживуть вони без нас.

Однак селяни переоцінили свої сили і не здавали собі справи з сатанинської жорстокости свого ворога. Але боротьба тим часом тривала...

Дивне й величне видовище являв цей спонтанний і запеклий рух охоплених однією думкою селян. Ми дивуємось, читаючи про сотні тисяч індусів, які, обравщи собі пасивну форму боротьби, йшли за своїм висохлим від безупинного посту »святим« Ганді і тисячами клали голови на рейки під колеса потягу. Тут, на Україні 1929-1933 років, не сотні тисяч, але десятки мільйонів людей, рішених на запеклий пасивний спротив, одностайно діяли, не маючи ніякого проводу, керуючись лише соціяльним інстинктом. Ніякі кореспонденти світових газет не спостерігали цю смертельну схватку. Ніхто не писав про неї драматичних кореспонденцій. Ні одна фотографія не з'явилась у пресі, хоч на кожному кроці відбувалися сцени, від яких холола душа. Большевики вжили всіх заходів, щоб приховати свої звірства і, цілком свідомо прирікаючи непокірних селян на масову голодну смерть, нещадно відбирали всі харчі аж до кислої капусти і буряків у льохах.

Те, що мусіло статися, сталося. Понад 6.000.000 українських селян загинуло в страшних муках повільної голодної смерти. Коли настала весна 1933 року села були майже безлюдні, в хатах, на подвір'ях і по дорогах лежали спухлі трупи. Що ще жило, те розбіглося, хто куди. Тоді большевики відкрили свої величезні запаси хліба і почали видавати скупий хлібний пайок тим, хто був ще здатний руха-

тися і зміг собі той пайок сяк-так заробити на колгоспній праці.

Так трагічно скінчилася велика стихійна боротьба українського селянства за збереження свого стану вільних хліборобів. Так переміг т. зв. колгоспний лад.

Це був страшний урок для заціліих селян про справжню суть »робітничо-селянського« совєтського режиму. Він міг би бути великим національно-виховним уроком для тих, хто возив продавати за безцінь вишиті рушники й плахти в Росію, де голоду не було і де голодних »хохлів« ловили на вулицях і везли в запльомбованих вагонах назад на голодну Україну, коли б знайшовся хтось, хто міг би оформити цю думку. Але налякана і теж виголодана на скупому пайку службовців українська інтелігенція боялася випускати навіть пари з вуст. Письменники — одні стрілялися, інших не було чути, бо вже сиділи вони в льохах ГПУ, ще інші, залякані на смерть, мовчали, передчуваючи, що вже незабаром доведеться їм заховати в найглибші тайники душі свої переконання і, надівши на себе непроникливу машкару »відданих громадян«, зосередити всі свої сили на тому, щоб »дожити і пережити«.

То був великий урок для української інтелігенції під совєтами, який зруйнував усі її ілюзії, які вона вже почала була набувати років НЕП'у й українізації, і який ясно вказував, що Сталін розпочав нещадне винищення всього українського.

Це великий урок і для нас, старих і нових емігрантів, урок про силу і велич соціяльних рухів. І готуючись нині до останнього вирішального бою за Українську Самостійну Соборну Державу, ми не повинні забувати того страшного урока, як і науки нашої поразки 1917-20 років, щоб у майбутніх боях ми не змарнували ні одної з наявних на Україні соціяльних сил і щоб безтілесний образ вимріяної ідеалістами України набрав ще тут, на еміграції, матеріяльної, намацальної плоті і крови соціяльного змісту, який відповідає прагненням і бажанням сучасних українських селян, робітників і інтелігенції. Але насамперед селянства, як найчисленнішої соціяльної групи і найбільшої соціяльної сили, змарнувати яку ще раз — смерті подібно.

Сергій ДОМАЗАР

ОГЛЯДИ

ГРОШОВА РЕФОРМА В СССР

„З почуттям великої вдячности нашій партії, радянському урядові і Вам, дорогий тов. Сталін, ми сприйняли грошову реформу і скасування карткової системи, вбачаючи в цьому яскравий показник могутности нашої соціялістичної батьківщини і великого сталінського піклування про поліпшення матеріяльного добробуту трудящих".

З листа Сталіну від робітників і робітниць, інженерно-технічних працівників та службовців промисловости і транспорту м. Харкова і Харківської області. — „Радянська Україна" від 4 січня 1948 р.

Хто ближче орієнтується в відносинах у СССР, той дуже добре знає справжню ціну сталінському »піклуванню« про інтереси працюючих, добре знає про техніку писання всіляких листів, знає про почуття правдивої »подяки» до партії й уряду з боку працюючих.

Саме проведення грошової реформи в такий спосіб, як це зроблено в СССР, можливе тільки в країні, де в руках держави знаходиться необмежена політична й економічна влада. Де інтереси населення ігноруються абсолютно й воно не має змоги їх боронити. Коротко кажучи — в країні поліційного, тоталітарного типу. В цій реформі, як в краплі води, відзеркалюється політична й економічна природа системи СССР.

Війну 1941—1945 рр. совєтська держава провела цілком за рахунок працюючих, ставши на шлях нічим не обмеженої інфляції. За надмірну, виснажуючу дванадцяти- й чотирнадцятигодинну щоденну працю держава сплачувала працюючим обезціненими карбованцями. Всіляко підтримуючи стахановщину, ударництво, роздаючи направо й наліво тисячами ордени, як засіб дальшого підвищення продукційности праці, — держава одночасно цілою низкою заходів намагається відібрати від населення цю зливу обезцінених грошей.

Ставки існуючих податків збільшуються і вводиться ціла низка нових воєнних податків.

Працюючі »добровільно« і з небувалим »ентузіязмом« підписуються на воєнні позики, в наслідок чого в такий спосіб від них було відібрано 76 млрд. карб., в той час як з 1928 по 1941 рік вони підписалися тільки на 50 млрд. карб.

Розмір раціонованого пайка скорочено, але одночасно три рази збільшували ціни на окремі продукти, що входили в його склад.

Далі, з тією ж метою, держава відкриває комерційні крамниці, де громадяни мали змогу недостаючі продукти харчування купувати по значно більш високих цінах, так званих комерційних.

Роки війни для громадян СССР — це роки неймовірного напруження і страждань. Надії на покращення умов життя після закінчення війни не виправдалися. Картки на продукти харчування, які в СССР є показником великих злиднів і недостач, продовжували, як і раніше, існувати. Більш того: замість скасування їх, у вересні 1946 року проводиться нове, різке збільшення (майже в 3 рази) цін на нормовані харчові продукти, що входять в склад пайка. Так, наприклад, хліб, замість I крб. за кілограм — коштував тепер 3,40 крб., цукор кусковий — 5,5 крб. і 15,0 крб., м'ясо — 14 і 34 крб., масло коров'яче 1-го ґатунку — 28 і 64 крб. і т. д.

Правда, одночасно було збільшено й платню працюючим в зв'язку з підвищенням пайкових цін. Але, за підрахунками американського міністерства праці, це збільшення платні тільки частково компенсувало втрати в зв'язку з новими цінами, як це видно з наведеної таблиці:

Категорії споживачів	Вартість місячного пайка в серпні 1946 року (в карб.)		Наскільки збільшена вартість місячного пайка
	старі ціни (до 15 вересня)	нові ціни (після 15 вер.)	
Робітники важкої фізичної праці	100	282	182
Звичайні робітники . . .	91	256	165
Службовці	60	169	109
Утриманці	з6	104	68
Діти, що мають менше 12 років	49	139	90

А підвищення платні для окремих категорій споживачів було передбачено від 80 до 110 карб., не рахуючи утриман-

ців. Одночасно пайки були переглянуті в бік їх скорочення. Частина споживачів взагалі була позбавлена права на пайок. В наслідок цього ціни на хліб на вільному ринку в Москві підскочили з 7-8 крб. за кілограм в серпні до 20-45 крб. за кілограм в листопаді 1946 року.

Необхідність проведення цієї реформи держава мотивувала потребою зближення цін пайкових на нормовані продукти й цін в комерційних крамницях. І дійсно, одночасно з підвищенням майже в три рази пайкових цін — було знижено ціни в комерційних крамницях в середньому на 40%. Відтепер треба було платити в комерційних крамницях за 1 кілограм муки пшеничної — 24 крб., за 1 кг. цукру кускового — 70 крб., за 1 кг. м'яса — 90 крб., за 1 кг. масла — 240 крб.

В дійсності всі ці маніпуляції з цінами в кінці 1946 року мали на меті відповідно підготуватися до грошової реформи, що її проведено зараз. Тільки в такому аспекті їх можна правильно зрозуміти.

Згідно з декретом про грошову реформу від 14 грудня 1947 року, всі гроші, що були на руках у населення мали бути обмінені на протязі тижня на готові гроші з розрахунку 1 новий карбованець за 10 старих.

Переоцінка грошей, що були в ощадкасах, провадилась так: заощадження до 3.000 крб. міняються повністю; заощадження до 10.000 крб. — до 3.000 крб. повна вартість, решта 3 : 2; при заощадженнях понад 10.000 крб. — перші 3.000 — повна вартість, від 3.000 — 10.000 вартість 3 : 2, понад 10 тисяч — 2 : 1.

Гроші колгоспів і кооператив на розрахункових контах і поточних рахунках були переоцінені у відношенні 5 :4.

Всі грошові зобов'язання супроти держави, всі податки й т. п., як зобов'язання СССР супроти закордону, будуть реалізовані за старим курсом.

Всі тарифи, пенсії, рівень заробітної платні залишаються без змін.

Нарешті, всі державні позики, що були затягнені до початку 1947 року, підлягають конверсії. Позикодержавці від суми, що вони »добровільно« позичили державі, отримують нові облігації конверсійної позики з розрахунку за 100 крб. старих облігацій 33,3 крб. нових облігацій.

Про цю реформу багато писалося й пишеться в закордонній пресі. Висловлювалися різні думки й погляди. Робилися різні припущення й ставилися різноманітні прогнози. Особливо, здається, тішило західній світ те, що реформа проведена по західньо-европейських зразках і що совєтське господарство теж зазнало хвороби, яку має капіталіс-

тичне господарство. Дехто схильний був розглядати цю реформу як свідомий акт, що загрожує долярові. А дехто договорився навіть до того, що грошова реформа в СССР має на меті політичну й економічну експансію, як контрзахід проти пляну Маршала.

А в дійсності грошова реформа в СССР цілком внутрішня справа. В тій зовнішній політиці, що була дотепер, вона нічого не міняє й нікому спеціяльно не загрожує. Вістря цієї реформи цілком і виключно спрямоване проти власного населення. З одного боку, вона має на меті відібрати від населення ті гроші, що були заощаджені під час війни, бо СССР не мав і зараз не має відповідних товарових еквівалентів, з другого боку, — її мета це »дальше підвищення продукційности праці« єдино можливим в умовах СССР шляхом, тобто шляхом погіршення життєвих умов населення.

Грошова реформа в СССР — це нова і велика жертва з боку населення. Це зазначено і в декреті: »треба, щоб частину жертв узяло на себе населення, тим більше, що це буде остання жертва«. Тут особливо цікава заява про останню жертву; хоч в такий спосіб, побічно визнаються жертви, які до цього часу несло населення. Зрозуміло, не частину, а всі жертви покладено на населення, бо жертви держави це жертви населення.

Твердження декрету про те, що »втрати переважної більшости населення, пов'язані з виміною грошей, будуть короткотривалі й невеликі«, абсолютно не відповідає дійсності. Досить нагадати, що держава експропріює з працюючих 84 млрд. крб. з розрахунку обміну 100 крб. старих облігацій тільки на 33,3 крб. нових облігацій. Говорячи інакше, заощадження, що примусово були зроблені працюючими на протязі майже 20 років, — конфісковані. Правда, ми мали б експропріяцію і в тому випадкові, коли б держава почала з 1948 року погашати свої зобов'язання в повній мірі карбованець за карбованець, бо 20-10 років тому, в момент затягнення позик, реальна вартість совєтського карбованця ні в яке порівняння не може йти з вартістю сучасного, пляново обезціненого карбованця.

Зрозуміло, що ця експропріяція найбільш дошкульно вдарила по найменш заможних шарах совєтського суспільства, тобто по більшості робітничо-селянського населення та інтелігенції СССР. Бо, очевидно, для п. Корнійчука, який підписується на позику щороку на 30-40 тис. крб. втрата $^2/_3$ цієї суми буде відчуватися менш дошкульно, ніж втрата $^2/_3$ для звичайного робітника, службовця, що »підписують-

ся« на свій місячний заробіток, що не перевищує, в 1947 році, 500 крб. на місяць.

Також обмін тих грошей, що були на руках у населення, з розрахунку один новий карбованець за десять старих найбільш вдарив незаможні шари населення, тобто абсолютну більшість населення СССР, бо ті невеличкі заощадження, в межах 1-2 місячної зарплатні, що могли бути зроблені робітниками і службовцями, хоронилися дома. Але в особливо несприятливих умовах опинилися селяни, які не користуються ощадкасами й свої заощадження хоронять в славнозвісних »кубишках«. Зараз їх заощадження конфісковані на 90%.

Ті 13,5 млрд. крб., що були в касах СССР на кінець 1947 року, це гроші, що належали совєтській аристократії — отим всім лавреатам і орденоносцям. А декрет, як ми бачимо, до 3.000 крб. зовсім не чіпає цих грошей. А при наявності цих заощаджень в 10.000 крб. і більше він зменшує їх вартість тільки наполовину.

В зв'язку з цією реформою в американській пресі слушно зазначалось: »коли б наші позики, куплені в добрій волі ремісниками, фармерами і службовцями, нагло були б зменшені на 2/3, коли б гроші в кишені кожного американця втратили дев'ять десятих своєї вартости, тоді б обурення проти грабунку і ошуканства усунули б протягом одного дня кожну відповідальну за це людину«. Нема сумніву, так воно було б в кожній дійсно демократичній країні. Але в країнах »найдемократичніших« населенню нічого не залишається як дякувати за »велике сталінське піклування про поліпшення матеріяльного добробуту трудящих«.

Але цим питання не вичерпується. Одночасно з грошовою реформою відміняється карткова система на продовольчі й промислові товари. Встановлюються єдині відпускні державні ціни. Комерційні крамниці ліквідуються. Декрет підкреслює, що робиться це в інтересах населення, що »цим для населення утворюються великі матеріяльні вигоди«. Інакше кажучи, жертви, що їх несе населення в зв'язку з проведенням грошової реформи, перекриваються фактом ліквідації карткової системи.

В дійсності воно не так. Поперше, як відомо, в нормальних умовах передумовою відміни карток є наявність відповідних товарових фондів. Як раз в СССР цієї передумови для більшості товарів і продуктів, мабуть, крім хліба, нема. СССР з початку 30-х років перебуває в умовах систематичного товарового голоду на необхідніші продукти й товари. Очевидячки, особливо в перші місяці після реформи, не бу-

де перебоїв в продажі населенню продуктів першої необхідности, як хліб, крупи і т. д. Але далі ці перебої з'являться. Тоді, замість карток, як це було в СССР в 1939—40 роках, будуть вживатися різні сурогати, як попередні замовлення, запис у чергу і т. д.

Тут знову в особливо несприятливі умови ставляться найширші, незаможні шари совєтського населення, які до цього часу при наявності карткової системи мали упевненість в тому, що вони отримають по твердих цінах хоч той мінімум, що їм належить. Зараз цієї впевнености не може бути.

І, навпаки, заможні шари населення, тобто совєтська аристократія, будуть знаходитися в кращих умовах, бо до їх послуг, з одного боку, колгоспний ринок, який і далі продовжує існувати, а, з другого боку, »чорний ринок«, існування якого в умовах гострого товарового голоду не підлягає ніякому сумніву.

Подруге, рівень нових державних цін досить високий. Для продуктів харчування взяті майже без змін пайкові ціни від 15 вересня 1946 року. Точніше — ціни на хліб, муку, крупи й макарони знижуються на 10—12%, на м'ясо, рибу, сир, цукор, кондиторські вироби, сіль, картоплю залишаються без змін, а на молоко, яйця, чай, фрукти — підвищуються.

Фактові зниження цін на 10-12% на хліб і хлібні вироби декрет надає дуже великого значення. Це багато разів підкреслюється: »загально відомо, що хліб, крупи й макарони, на які ціни знижуються, є особливо необхідними життєво-важливими продуктами, закуп яких бере у міського населення значну частину його видатків«. Бічно, в такий спосіб, визнається, що населення сидить головно на хлібі.

Ціни на промислові вироби підвищені по всіх групах, при чому для села вони вищі, ніж для міста.

Нижченаведена таблиця дає уявлення про рівень цін на найголовніші продукти і товари, що існували перед війною в 1940 році і що існують зараз:

Отже, ціни на продукти харчування зараз вищі довійськових в середньому в 3 рази, а на промислові вироби в 3-4 рази.

Для орієнтування нагадуємо, що в 1940 році середня зарплатня працюючих по СССР дорівнювала 400 крб. на місяць, а зараз в 1948 році — 500 крб.

Декрет про грошову реформу й коментарі до нього весь час підкреслюють, що реформа проведена в інтересах працюючих. Підкреслюється, що »в капіталістичних кра-

Назва товарів	Одиниця виміру	Ціни в 1940 р.	Нові ціни в 1948 р.	Збільшено в . . . разів
Хліб чорний	1 клг.	1,0	3,0	3,0
Хліб пшеничний 2-го ґатунку	"	1,2	4,4	3,6
Цукор — рафінад	"	5,0	15,0	3,0
М'ясо	"	10,0	30,0	3,0
Масло коров'яче 1-го ґатунку	"	28,0	64,0	2,3
Ситець	1 метр	8,0	10,1	1,3
Чоловіче вовняне вбрання .		600,0	1 400,0	2,3
Півчеревики шкіряні	"	120,0	260,0	2,1
Шкарпетки	пара	5,0	17,0	3,4
Мило сімейне, 1 кусок . . .	100 гр.	1,0	4,0	4,в
Годинник ручний		100,0	900,0	9,0

їнах грошова реформа йде впарі зі зниженням реальної зарплатні робітників і службовців«.

Робиться наголос, що зараз становище працюючих в капіталістичних країнах весь час погіршується, що тільки ва останній рік ціни в США на продовольчі продукти збільшилися на 40%.

Як стоїть справа в дійсності з заробітками, скажемо, совєтського і американського робітника?

Уявлення про це дають ціни товарів і продуктів в годинах і хвилинах. Говорячи інакше, скільки повинен працювати американський і совєтський робітник, щоб придбати певну кількість товарів і продуктів. Ціни для США на початку 1948 року. Для СССР — нові ціни згідно з декретом від 15. XII. 1947 року.

Для СССР взято середню зарплатню в 500 крб. на міс., що при 48 годин. робочому тижні дає 2 крб. 40 к. на годину. Для США взято не середній заробіток, що зараз існує, а мінімум, що його встановлено в 1940 році, який дорівнює 40 центів на годину. Треба підкреслити, що він давно не відповідає дійсному стану речей. Президент Трумен запропонував Конґресу встановити мінімум у 75 цент. на годину. Уявлення про рівень зарплатні в годинах і хвилинах дає нижченаведена таблиця (див. ст. 63).

Виходить, що середній годинний заробіток робітників і службовців в СССР по своїй покупній спроможності приблизно в 6-7 разів нижчий, ніж у американських робітників і службовців. Зрозуміло, не рахуючи різниці в усіх інших умовах життя й праці (житло, розваги і т. д.).

Будь-які коментарі до цього зайві.

Назва продуктів та товарів	Одиниця виміру	Сов. ціни		Амер. ціни		Советські дані вище америк. в ... разів
		Год.	Хв.	Год.	Хв.	
Хліб пшеничний 1 гат.	1к. клг.	2	55	—	48	3,6
Цукор кусковий "	"	6	15	—	38	9,9
Масло солоне "	"	26	40	5	31	4,8
Молоко	1 літр	1	28	—	33	2,7
Чай грузин.	1 клг.	66	40	4	29	14,9
Кава натур. 1 ґат,	"	31	15	2	33	12,2
Мило туалетне	100 гр.	1	40	—	17	5,9
Цигарки 1 ґаг.	25 шт.	2	38	—	35	4,5
Сукня жін. вовняна	шт.	212	30	39	59	5,3
Вбрання чол. вовняне	пара	583	20	87	—	6,7
Напівчеревики чоловічі	пара	108	20	22	29	4,8
Напівчеревики жіночі	пара	108	20	17	09	6,4
Шкарпетки чоловічі	пара	7	05	—	47	9,0

СОКОВИЧ

ПАДІННЯ КРЕМЛІВСЬКОГО ТЕОРЕТИКА

Американська преса недавно принесла повідомлення про ліквідацію совєтським урядом інституту світового господарства і світової політики при Академії наук у Москві і усунення від праці біля двадцяти видатних совєтських економістів на чолі з керівником інституту академіком Євгеном Варґою. Названий інститут об'єднано з інститутом економіки, а його шефом призначено К. Островитянина.

Чим викликаний розгром цієї поважної наукової установи, яка багато років вірою і правдою служила большевицькому режимові, обґрунтовуючи своїми численними фальсифікаціями »переваги совєтської соціяльно-економічної системи« і неминучий крах капітаізму? Академік Варґа і його співробітники попали в неласку Кремля, бо в своїх дослідженнях проблем міжнародньої еконокии і політики дійшли до висновків, суперечних з офіційною лінією політбюра.

Мадяр з походження, Євген Варґа після поразки комуністичного режиму Бела Куна в Угорщині виеміґрував до совєтської Росії. Тут він пройшов довгий і видатний шлях,

ставши найавторитетнішим знавцем економіки і політики капіталістичних країн, першорядним совєтським економістом. Його численні праці друкувалися в провідних партійних органах. Висновки і прогнози Варґи мали неабиякий вплив на внутрішню і зовнішню політику большевизму. Очолюючи інститут світового господарства і світової політики, Варґа водночас працював в секретаріяті Сталіна, бувши його особистим дорадником в міжнародніх проблемах. Він безпосередньо опрацьовував і готував для виступів Сталіна на різних з'їздах і конференціях оцінки стану світового господарства, давав прогнози перспектив його розвитку. Варґу вважали за ортодоксального представника партійної політичної думки.

Кілька місяців тому цей впливовий совєтський теоретик опублікував нову працю »Зміни в економіці капіталістичних країн в наслідок другої світової війни«. Ця книга викликала незадоволення в керівних партійних колах і була безпосередньою причиною падіння придворного кремлівського економіста.

З приводу цієї книги в Академії наук відбулася трьохденна дискусія. В дискусії виявилося, що в совєтській економічній теорії немає єдности, що в ній змагається кілька течій, які по-різному і всупереч партійним настановам оцінюють найактуальніші проблеми міжнароднього господарства і політики. Ряд відомих вчених — М. Сміт, І. Трахтенберґ, Л. Евентов, М. Бокшицький і інші підтримали в дискусії концепцію Є. Варґи.

Офіціозна партійна преса — журнал »Большевик« і часопис »Правда« якнайгостріше заатакували останню працю Варґи, його погляди і оцінки світових економічних і політичних проблем. 26 січня ц. р. в »Правді« надрукована велика стаття І. Лаптєва » З приводу однієї економічної дискусії«. Викладаючи досить докладно концепцію академіка Варґи, партійний журналіст гостро критикує погляди автора і його однодумців, обвинувачуючи в тому, що він неправильно висвітлив проблеми капіталізму і перспективи його розвитку, допустив чимало теоретичних і політичних помилок.

Характеризуючи новітні зміни в економіці західніх країн, Варґа висунув твердження про дедалі зростаючий вплив держави на господарство і обґрунтував свою тезу численними фактами. Він писав: »В усіх буржуазних країнах, воюючих і невтральних, держава набула вирішального впливу не тільки в воєнному господарстві, але і в повоєнній економіці«. Далі він говорить, що немає ніяких підстав припус-

кати, що регулююча роля держави в майбутньому зменшиться. Нехтуючи незаперечні факти економічної дійсности, офіційна партійна думка не погоджується з таким твердженням Варґи, бо вона обеззмістовлює основні засади большевицької концепції соціялістичної революції в буржуазних країнах — теорію капіталістичного нагромадження, теорію додаткової вартости, зубоження робітничої кляси і періодичних господарських криз.

В економіці західніх держав відбулися за роки війни істотні зміни. Зокрема, дедалі зростає вага державного плянування господарства. Цей факт настільки очевидний, що навіть академік Варґа мусів його визнати. Він пише, що »неправильним, застарілим є погляд про неможливість плянування в буржуазних країнах. Господарство там провадиться на певних плянових засадах«. Цю тезу »Правда« вважає другою найістотнішою помилкою Євгена Варґи. Ніяких арґументів, які б могли довести помилковість цього твердження, большевицький офіціоз, ясна річ, не може подати, обмежуючись лише спекулятивним зауваженням, що плянування властиве тільки для совєтського ладу.

Академік Варґа, відзначаючи певною мірою об'єктивно зміни в світовому господарстві, зробив припущення про можливість нової, непередбаченої Леніним, стадії фінансового капіталізму. Поминаючи тут питання про те, має в даному разі рацію Варґа чи ні, відзначимо лише небезпечні і неприйнятні для большевизму висновки з цього припущення. Адже досі догмою большевизму є Ленінове зауваження, що »монополістичний капітаізм є новітня і остання стадія капіталізму, переддень соціялістичної революції«. Погодитися з можливістю нової фази — це значить визнати, що немає ніяких підстав чекати в близькій перспективі соціялістичної революції в західніх країнах.

Після закінчення другої світової війни совєтська пропаґанда поступово перебудовується на інших засадах, вірніше сказати, повертається до передвоєнних гасел світової соціялістичної революції. Ліквідувавши за допомогою народніх мас ту смертельну небезпеку, яку становила для большевизму гітлерівська Німеччина, СССР виріс на світову потугу. У висліді другої світової війни большевизм совєтизував нові країни Европи аж по Штеттін і Трієст. Тепер Кремль готується до »останнього і вирішального бою« за світове панування комунізму.

»Ми живемо в такий час, коли всі шляхи ведуть до комунізму« — такими словами зформулював Молотов основне завдання большевизму. Тим то московська пропаґанда бага-

то говорить про тріюмф революційних ідей в »країнах нової демократії, які іншими, своєрідними шляхами йдуть до соціялізму«.

Академік Варґа до певної міри об'єктивно і позитивно оцінив можливості і перспективи західньої економіки. Його висновки небезпечні для большевизму, вони розходяться з основними напрямними войовничої ідеології московського комунізму. Через те й обірвалася кар'єра придворного кремлівського теоретика.

Віктор НЕМИРОВИЧ

УКРАЇНА В БЮДЖЕТІ СССР 1948 р.

Україна мала і має визначне місце в загальній економіці СССР своїми природними багатствами та індустріяльно-виробничими потужностями — шахтами, руднями, фабриками й заводами. В міру розвитку індустріялізації інших промислових районів СССР, зокрема, промислового конкурента України — Уралу та Сибіру, зрозуміло, відносно, в процентах, роля української індустрії в загально-промисловому балянсі СССР зменшується, хоч в абсолютних цифрах вона показує дальший поступаючий зріст. Деякі закохані в процентах наші політики вбачають в цьому серйозну »загрозу« для українського господарства, недобачаючи того, що економічна експлоатація України не тільки не послабилася, а, навпаки, збільшилась. Так, безперечно, з стратегічних міркувань большевики вирішили перенести індустріяльний центр своєї мілітарної потуги по той бік Уралу, туди вони вкладають великі капітали, перекидають людей. Але життя примушує їх таки підтримувати і навіть розвивати старі промислові райони, в даному разі й Україну, бо без неї европейська частина СССР в жадному разі не могла б дати собі ради. Та, крім цього, Україна стала головним постачальником совєтського експорту (хліб, руда, вугілля, цукор, бавовна, метал і навіть машини).

Нам важко підтвердити це докладними цифрами, але, за деякими даними, ще й тепер Україна дає для всього СССР: коло 75% вугілля, коло 50% заліза, 60% сталі і вальцювальних виробів (прокату), 50% манґанової руди, 40% залізної, 60% цукру і т. д. Як твердять большевики, Україна стала »передовою індустріяльно-аґрарною« краї-

ною в СССР, тобто характер її господарства змінився, індустрія, промисловість, а не сільське господарство в державному бюджеті України займає переважне місце (за нашими міркуваннями відношення приблизно 60 : 40). Ми мали нагоду вивчати українське господарство довгими роками і можемо без перебільшення сказати, що після Німеччини й Англії (в деякому відношенні) Україна індустріяльно стоїть дуже високо, маючи всі дані стати одною з найбагатших і найбільше технічно розвинених країн не тільки Европи, але й всього світу. Такі фабрики й заводи як Дніпробуд, Азовсталь, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Краматорський машинобудівельний завод, Запоріжський алюмінієвий комбінат і завод комбайнів та багато інших, — це наші заводи, бо руками наших людей збудовані. Боротьба за Україну йде тепер не тільки на ланах, але в першій мірі на фабриках, заводах, в школах.

Тільки тепер, на підставі даних, одержаних нами з різних джерел, стає ясно, що сталося в господарстві України за роки лихоліття і руїни останньої світової війни, знаємо приблизний розмір депортації українських промислових підприємств на Урал, Сибір, Середню Азію. І нас тепер непокоїть питання: як іде відбудова України? Зрозуміло, що ще довгі роки своїми горбами і злиднями відплачуватиме український народ гітлерівські і сталінські спустошення. Якщо повірити даним Хрущова і Коротченка, Україна наполегливо відбудовує свою індустрію, багато дечого закінчено і вже працює, але також ясно з інших джерел, що в 1947 р. вона не виконала своїх завдань, хоч і дала на 33% більше продукції, ніж в 1946 р.. Легка і текстильна промисловість збільшила навіть свою продукцію на 70%. Відомо, що вугільний Донбас дав у 1947 р. зріст видобутку вугілля проти програми попереднього року на 19,2%, але річної програми все таки не виконав приблизно на 25%. Уже відбудовано 174 шахти, понад 40 шахт дає передвоєнний видобуток. Металюргія (чавун, сталь, вальцювальні вироби), завдяки закінченню відбудови деяких заводів (Запоріжсталі, Азовсталі), збільшила свою продукцію на 20%, але не впоралась із своїми виробничими завданнями. Відстає коксохемічна, основна хемічна, цементова, вогнетривка і машинобудівельна промисловість, хоч всі вони в 1947 р. краще працювали, ніж попереднього року. Причина ясна — відбудова за браком матеріялів і варстатів йде поволі, бракує технічних кадрів, бо все стягується на воєнні заводи.

Большевицькі дані говорять також і про піднесення сільського господарства. У 1947 р. значно поширено засів-

ні площі, поліпшено якість оброблення землі. Площу засіву під яру пшеницю збільшено на 29%, цукрового буряку на 20% (виробництво цукру мало збільшитись проти 1946 р. на 121%, що свідчить про широку відбудову цукроварень). Але певно, що сільське господарство ще не досягло передвоєнного рівня.

Про знищення житлового фонду населення говорять такі дані: за 1947 р. відбудовано і заселено в містах 2 млн. кв. мтр. житлової площі, а в сільських місцевостях побудовано 133 тис. будинків. Оскільки Україна вимагає збільшення коштів на житлове будівництво, треба гадати, що ще досі сотні тисяч населення живуть в землянках або в тимчасових бараках.

Цікаві дані про розвиток культури й науки на Україні. Тепер має працювати 29.490 шкіл, в яких навчається 6 млн. дітей. Відбудовано 158 високих шкіл, в яких має навчатися 129.000 студентів на 10 тис. більше, ніж 1946 р. і на 1200 студентів більше, ніж перед війною.

Наведемо ще деякі цікаві цифри, за докладність яких ми не ручимось. За роки страшних сталінських п'ятирічок гуртова загальна продукція промисловости України (порівнюється 1940 рік з 1913 р.) виросла в 11 раз, виробництво електричної енергії в 24 рази, виробництво зерна становило 28 млн. тонн, на 8 млн. тонн більше за 1913 р.

Особливо пишаються большевики своїми досягненнями в західньо - українських землях. »Соціялістична перебудова« йде прискореними темпами: організовано поверх 1800 колгоспів, що об'єднують 175.000 селянських дворів. Говорять, що будується якась промисловість, що Львів перетворюється в »потужний індустріяльний центр«, тільки не знаємо, на якій сировинній базі. Крім одного заводу електричних приладів та якогось маслосиндикату, інших підприємств не називається. Згадується про якусь широку сітку шкіл, інститутів, бібліотек, театрів, про три університети — у Львові, Чернівцях та Ужгороді. Пишуть про ліквідацію неписьменности. У Львівській області в 26 районах, в Тернопільській — в 13 районах і Чернівецькій — в 4 районах, де спеціяльні курси мало пройти 466.000 селян і робітників.

Перед нами загальні дані про бюджет України на 1948 рік, який на початку лютого затвердила Верховна Рада СССР. Для пояснення треба сказати, що він не повний, бо як відомо, не охоплює важливіших галузей української індустрії як вугільної, металюргійної, коксохемічної, хемічної, цементової, вогнетривкої, машинобудівельної, великих елек-

тровень, цукрової, тютюнової і т. д., що входить до загальносоюзного бюджету. Дані торкаються лише республіканської і місцевої промисловости і сільського господарства без технічних культур (цукровий буряк, бавовна, тютюн, коксагіз).

Загальний бюджет України затверджено в сумі 15.419 млн. рубл. всього на 700 млн. більше, ніж в 1947 р., тобто майже на 5% більше, в той час як загальносоюзний бюджет в прибутках зростає на 11,8% з надвишкою 40 млрд. рубл. Отже тут і виявляється колоніяльна експлуатація України. Ми не знаємо даних, скільки Україна має одержати фінансування на свою союзну промисловість, цебто в її бюджеті не показано, але знаємо з попередніх років, що вона завжди в два - три рази більше давала, ніж одержувала на свої потреби. Крім того, усі лишки обов'язково віддаються до загальносоюзного бюджету. Республіканська й місцева промисловість, отже, також контролюється союзними міністерствами, і від них залежить, чи даний завод будувати, чи ні.

З суми 15.419 млн. рубл. на фінансування господарства передбачено 3.268 млн. рубл. На 24% збільшуються асигнування на сільське господарство. Величезну суму передбачено витратити на соціяльно - культурні потреби — 17.435 млн. рубл. — 67% всього бюджету Української Совєтської Республіки. У цю суму включено видатки на школи, театри, клюби, лікарні, соціяльне забезпечення і особливо пропаґанду, утримання партійного апарату, видавництва і т. д.

Наприкінці хочемо відзначити, що загальносоюзний бюджет СССР складено під знаком посиленої підготовки до війни. Хоч формально видатки на армію зменшено в 1948 р. на 2,5 млрд. рубл. Зате збільшено видатки на промисловість і дослідні інститути, з яких, як знаємо, значна частина припадає на воєнні потреби.

В. К-ИЙ

СЛАВІСТИКА

1947 рік був роком значної інтенсифікації в царині загальної славістики. Посилений за останні два роки інтерес до проблем взаємовідносин між Заходом і Сходом викликав відповідну реакцію у середовищі вчених славістів у Німеччині. Їх публікації (всі німецькою мовою) далеко не однорідні як по своїй політичній цілеспрямованості, так і по обсягу та глибині аналізи порушених тем. І це цілком зрозуміло.

Прикро лише, що майже всі публікації мають один загальний дефект: непростима індиферентність до актуальної проблематики, породженої консолідацією і активізацією комуністичних сил Европи і Азії (та й інших частин світу) під егідою московського імперіялізму.

Росте ненависть до слов'ян.

Так з легкої руки професора Лондонського університету Тойнбі шириться тенденція поставити знак рівности між комунізмом і слов'янством. В останній своїй лекції в Канаді »Візантійська спадщина Росії« проф. Тойнбі доходить до помилкового і політично небезпечного висновку, ніби слов'яни споконвічні вороги західньої цивілізації. »Розкол« між Заходом і Сходом відбувся в той момент, коли слов'яни прийняли християнство від Візантії. Звідси висновок, що не большевизм забив клина між Сходом і Заходом, а... Візантія. І коли цю думку продовжити далі, то виходить потворна концепція: боротьба повинна бути спрямована одночасно проти большевизму і проти слов'ян. Ця антинаукова теза трапляється і в німецьких газетах, мовляв, »обороніть західню цивілізацію від навали слов'ян«. Це дає добру поживу різним націоналістично-шовіністичним елементам німецької реакції, що оголошує війну »східньому християнству«.

На жаль, ця тема не знайшла належного відображення в працях славістів, і над цим повинні добре подумати в першу чергу вчені нашої еміґрації.

В статті »Про одну антинаукову і небезпечну дискусію« (див. »УВ« ч. 17, 1948 р.) ми докладно інформували читача про одну полеміку, що мала місце на сторінках записок Ерлянґенського університету (див. »Die Erlanger Universität, чч. 13, 16, 22, 1947) між пп. Шанковським і Токаревичем на тему »Історія України«, тому на ній тут зупинятися не будемо. Вважаємо за потрібне звернути увагу читача на останню працю проф. Берлінського університету В. Полетики »Культурно-географічні сили стародавньої Руси«, надруковану у сьомій книзі »Universitas« за 1947 р.

Проф. Полетика (нар. у Петербурзі р. 1880) живе в Німеччині з 1923 р. і спеціялізується в галузі математики, фізики і географії Росії. З його численних монографій особливою увагою користуються: »Клімат і сільське господарство Росії, (Берлін, 1927 р.,) і »Геоботанічні і кліматичні фактори російських степів« (Берлін, 1932 р.).

Проф. Полетика належить, очевидно, до числа тих учених, що стоять ближче до російських історичних і методологічних схем, ніж до нових, започаткованих українськими істориками на чолі з Грушевським, Антоновичем та визнаних передовими вченими світу. Він розрізняє поняття Русь, але не може виділити в ньому найстародавнішого українського кореня. Викладаючи думки проф. Полетики, ми не міняємо його термінів для точності інтерпретації думок автора.

Проф. Полетика, при огляді культурно-географічних факторів стародавньої Руси, встановлює два діючих компоненти: внутрішній і зовнішній. До першого автор зараховує природню і господарську структуру, до другого — зовнішні етнічні сили (татари, монголи).

Зональні відміни клімату в різних частинах Руси вирішально вплинули не тільки на рослинний і тваринний світ, але й на якість ґрунту та етнографічний склад населення. Ґрунт і клімат визначили густоту населення і етнічну сторкатість його.

СССР — це країна з дивною національно-антропологічною строкатістю, де все ж провідним є слов'янський елемент. Так за офіційною статистикою 1937 р. з усього населення

на слов'ян припадає 80 відсотків, а решта 20 відсот. припадає на 170 народностей. Клімат і ґрунт сприяли створенню »аґрарних метрополій«, тобто концентрації населення на найбільш плодючих територіях. Найміцнішими в культурно-господарському відношенні були »аґрометрополії« південної частини Руси. І вони, як носії західньої цивілізації, переносили свої економічні і соціяльно-просвітительські ідеї на азіятські райони Руси, призводячи там, серед тих народів, до величезних змін економічного, соціяльного і релігійного життя.

Так здійснювалась колонізація азіятської частини Росії, що безумовно впливала на етнічний склад її населення. Далі автор переходить до аналізи трьох торговельних шляхів стародавньої Руси, які сприяли створенню трьох культурних центрів, що ще збільшило перемішування слов'ян з чужинними етнічними групами.

Київська Русь була ближче пов'язана з Заходом з релігійних причин і була сильним соціяльно-державним організмом з міцно розвиненою формацією торговельного капіталу. Навала татар ґрунтовно змінила співвідношення »аґрометрополій«, і князівства азіятської Руси почали відогравати більш важливу ролю. Ішло швидке переміщення культурних центрів. Суздальська Русь починає претендувати на консолідацію національно-державної влади. А князь Іван Калита і його сини проводять за доби »Золотої Орди« чітко виявлену »собирательную политику«, не без допомоги монгольських сил. Так східньоазіятські сили поступово формували російський державний організм, що пізніше оформився у могутню Російську імперію.

Автор подає ряд оригінальних думок і багатий фактичний матеріял, але, не враховуючи, як ми зазначили, вище, нових досягнень світової славістики, а зокрема української історіографії, оперує застарілими імперіяльними політичними формулами російської еміґрації. Він не враховує доконаних фактів визвольного руху народів СССР з чітко виявленими самостійницькими прагненнями, що багато де в чому заважало авторові бути до кінця об'єктивним в оцінці аналізованих фактів.

* * *

Цікава праця австрійки, доцента Ґрацького університету Лінди Садник »Про долю апокрифів у слов'ян«, надрукована у дев'ятій книзі »Universitas« за 1947 р.

Автор настирливо підкреслює, що апокрифічна література у народів, що прийняли християнство і його культуру через Візантію, мала зовсім іншу долю, ніж у народів латинської, германо-романської культурної сфери. На Заході апокрифи стали відомі за посередництвом Риму у латинських текстах і, переживши незначні зміни, становили основу середньовічної поезії і неодмінну частину національних літератур. Гуманізм і ренесанс з їх могутнім духом індивідуалізму послужили серйозною перепоною до дальшого поширення ідейного впливу церковно-схоластичної літератури, але її багата фантазія не переставала захоплювати великих поетів Европи. Уже Данте використав есхатологічні апокрифи для написання »Божественної комедії«, а значно пізніше Мільтон для написання »Втраченого і поверненого раю«, а ще пізніше і Клопшток для »Мессіас«.

Інша доля апокрифів у слов'янських народів. Слов'яни в своєму культурному розвитку не пережили таких історичних епох як схоластика, гуманізм і ренесанс, як відображення февдалізму і урбанізму західнього світу, а лишались у багатовіковій залежності від гелліністично-візантійського культурного кола. Там (на Заході) динаміка життя поклала свій напечаток на апокрифічну літературу, змінюючи її відповідно до потреб і вимог цих культур, а тут (у слов'ян), в наслідок затриманого і своєрідного характеру прогресу, відбувалася канонізація текстів. Правда, вони спричинилися до розвитку своєрідного літературного жанру — духовного вірша, не змінивши однак своєї ідейної субстанції. Проникнення апокрифів у світську літературу у слов'ян дуже незначне, а коли вони й проникали, то лише до джерел народньої поезії і не в стилі героїчного епосу, а в формі релігійно-сентиментального плачу (»пісні калік«).

Не з усіма твердженнями автора можна погодитися. Автор недооцінює ролі апокрифів у розвитку різних епічних жанрів у слов'ян, зокрема й у національних літературах в цілому. Хибне також твердження, ніби слов'яни не переживали доби гуманізму і ренесансу, і нарешті хибно визначені джерела поеми Мільтона. Данте і Клопшток дійсно користувалися апокрифами при створенні своїх поем. Але Мільтон користувався переважно християнською мітологією, теми якої сюжетами і образами вже були поширені в поганському світосприйманні античного світу і навіть у народів клясичного Сходу. Ми маємо на увазі елемент богоборства. Генеалогічна лінія цих героїв богоборців йде від східнього Арімана до грецького Прометея, до Люцифера Мільтона і Каїна Байрона, до Прометея Шеллі і Демона Лермонтова,

діставши свою інтерпретацію у філософії пізніше і гублячись у сфері »геніїв-індивідуалістів«, якими їх нам показали Ібсен, Гавптман, Леся Українка і Кнут Гамсун. А польський письменник Пшебишевський у романі »Homo sapiens« навіки поховав цього виродженого нащадка богоборських титанів.

В цілому ж праця п. Саднік досить цікава попри її окремі недоліки і оглядову манеру письма.

* * *

До числа виключно цінних книг з славістики треба зарахувати працю проф. Траутмана (»Die slavischen Völker und Sprachen«. Eine Einführung in die Slavistik. Göttingen, 1947). Автор ставить перед собою завдання змалювати не лише мовні взаємини слов'ян, а й показати процес виникнення кожного окремого народу з коротким оглядом його національної літератури. І він без сумніву впорався з цим трудним завданням.

Проф. Траутман представник індо-европейського напрямку в мовознавстві і свідомо уникає методологічних проблем, які могли б зробити його працю об'єктом ідеологічних дискусій. Книга починається досить широким вступом про природу слов'ян і їх місце у мовному світі індо-германських народів, а далі йде вивчення окремих слов'янських народів.

Автор клясифікує слов'ян за традиційним методом. Перша група — південні слов'яни. До них належать болгари, сербо-хорвати і словени. Друга група — західні слов'яни. До них належать чехи, словаки і серби. Сюди ж зараховуються слов'яни Балтики та районів Ельби і поляки. Нарешті третя група — східні слов'яни. До них належать білоруси, українці і росіяни.

Розділ, присвячений вивченню етнічно-мовних відносин східніх слов'ян, нас особливо цікавить. Автор не поділяє думки реакційних славістів, які вважали українську мову російською говіркою. Український народ для нього — самостійна нація з самостійними культурними й мовними традиціями. Правда, іноді автор говорить про »малоросів« і супроводить їх для ясности словом українці (в дужках), але нам здається, тут маємо до діла з традиційною термінологією і не більше.

З великою обережністю, відштовхуючись від концепції покійного академіка Шахматова, який доводив, що поділ спільної південно-слов'янської мови на російську, українсь-

ку й білоруську відбувався в XIII столітті, проф. Траутман знаходить моменти мовних відмін уже в пам'ятках XI ст.

Червоною ниткою проходить думка, що українська мова не виділилася з російської, як це припускали раніше, а виділилася одночасно з російською із спільної південно-слов'янської мови. Близькість української мови до білоруської дає підстави припускати, що ці дві мови у першій стадії свого формування перебували в єдиному мовному комплексі, тоді як російська мова являла собою окреме відгалуження. Автор має рацію, стверджуючи, що момент відокремлення українців від загально-слов'янської етнічної родини не можна встановити одними лише мовними аспектами, а треба притягнути матеріяли споріднених до мовознавства наук.

В цілому праця проф. Траутмана надзвичайно цікава, і не шкодило б обговорити її більш докладно в нашій пресі. Можливо, ми це й зробимо після появи книги проф. М. Брауна (»Grundzüge der slavischen Sprachen»).

* * *

В ділянці літератури також помітне значне пожвавлення. Мюнхенське видавництво Піпера видає романи Л. Толстого і повну збірку творів Достоєвського. Знавець російської літератури Йоган Гюнтер переклав на німецьку мову роман Брюсова »Палаючий янгол« і два томи поезій Блока.

Славіст Людольф Мюллер захистив дисертацію при Марбурзькому університеті на тему »Есхатологічне розуміння історії у В. Соловйова« і здав до друку окремою монографією. Він же переклав і видав »Антихриста« В. Соловйова з змістовною передмовою.

Проф. Мюнхенського університету Степун (українець з походження) скінчив працю »Стиль і характер російської культури«, яка буде друкуватися у ближчих числах »Universitas«. Він же випустив першу книгу своєї багатотомової біографії. Німецька критика вважає проф. Степуна одним із кращих сучасних німецьких стилістів.

А. РОЗУМОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА В 1920-х РОКАХ

Відродження Української Держави після революції 1917 року створило всі передумови для блискучого розвитку української історичної науки. Історія України, українського народу, української держави така утиснена, така переслідувана за »пропащого часу« царсько-російського панування над Україною, не тільки була позбавлена належних умов для свого розвитку, але просто не могла існувати, як неможливий був більший розвиток української науки, літератури, мистецтва, національно-державної думки тощо. Якщо України »не было, нет и быть не может«, як проголосила була царська Росія, то, ясна річ, годі було вільно говорити про українську історію.

Але все ж навіть за цих важких обставин, у »время люте« царської реакції, надто ж після 1905 р., коли розкувалися кайдани неволі для українського слова, починає рости українська історична наука, множаться і міцніють українські науково-історичні установи (у Львові, Києві, провінціяльних українських і навіть не університетських центрах), українські історичні видавництва, поширюються кадри українських істориків — і над усім цим, як велична й непохитна скеля, височить монументальна »Історія України-Руси« Михайла Грушевського. Але тоді, звичайно, бракувало належних умов для могутнього розвитку української історичної науки, яка посувалася вперед тільки завдяки самовідданій праці поодиноких українських учених.

Зовсім інші перспективи відкрило перед українською історичною наукою відродження української державности в 1917 році. Наукове дослідження української минувшини стало важливою державною справою, що мала всі підстави

для особливої опіки, піклування й допомоги з боку відповідних чинників нової національної влади. І не випадково було те, що нову Українську Державу очолив великий український історик Михайло Грушевський. Пожвавлюються історичні студії, надто ж присвячені головним питанням української державности в минулому. За невеличкими винятками, невисока була їх наукова якість, мали вони популярний характер і пропагандне завдання, писалося їх, як колись, у XVII ст., казав Й. Галятовський, такого часу, »в который більш єсьмо утікали і на смерть, нежели на книгу тую, поглядали«. Але в них бився живчик розбудженої української національної ідеї, вони вперше, по багатьох століттях української неволі, на повний голос казали широким українським масам віще слово про відродження українського народу та його держави. І не випадково, що саме в ці бурхливі часи був написаний такий визначний твір української історіографії, як »Україна на переломі« Вячеслава Липинського, твір, якому судилося визначити дальші шляхи новітньої української історіографії. Заснування Української Академії Наук у Києві, українських університетів (Київ, Кам'янець, Полтава), Національного Українського Архіву, Національного Українського Музею, Національної Української Бібліотеки, розгортання українських наукових видавництв, — все віщувало українській історичній науці блискучий розцвіт.

Не судилося. На світанку української весни вдарив північний мороз і побив, поморозив перші паростки вільної української історичної науки. Українські історики старші пішли на еміграцію, молодші — до лав українського війська, де й поклали свої буйні голови або, слідом за старшою ґенерацією, й собі подалися на чужину, або залишилися на рідній землі, під копитами московського наїзника, на глум, утиски, заборони, переслідування. Не до науки було в той час. Не писати історію треба було, а творити її на полях великих визвольних змагань.

Але невмирущий дух української історичної науки не згас. Він продовжував жити й серед руїн українського національно-державного життя, і на далеких просторах української еміґрації. Не місце тут, бодай коротко, говорити про наукову працю української еміґрації в царині історії. Але не можна не сказати, що наслідки цієї, справді величезної, праці були дуже поважні й мали вони великий вплив на розвиток української історіографії на Наддніпрянщині. Праці Михайла Грушевського, Вячеслава Липинського, Стефана Томашівського, Дмитра Дорошенка, Андрія Яковлева, Дмит-

ра Антоновича, Вадима Щербаківського, Василя Біднова, Олександра Лотоцького й молодшого покоління (Борис Крупницький, Симон Наріжний, Домет Олянчин, Михайло Антонович та інші), разом з працею істориків галицьких (Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Іван Кревецький, Василь Герасимчук, Микола Чубатий, Микола Голубець, Микола Андрусяк та інші), — мали величезне значення для дальшого розвитку української історіографії, зберігаючи її найкращі традиції.

Незрівняно складніше було становище української історичної науки на совєтській Україні. Годі й казати, що обставини були надто несприятливі для її розвитку. Московсько-большевицька окупація робила все, щоб затримати той буйний розмах української науки, який був даний в часи Української Держави 1917 - 20 рр., і звести українську історіографію з широкого державницького шляху на старі стежки краєзнавчого дослідження. З другого боку, панування московського большевизму на Україні взагалі висувало на порядок денний питання про боротьбу проти української історіографії. Адже совєтський централізм був дальшим розвитком і диявольським удосконаленням старого московського централізму. Колись той підкупив українську інтелігенцію ідеєю величі імперії, тепер він промовляв до українських народніх мас, демагогічно закликаючи їх піти за московським проводом, в ім'я ідеалів і завдань світової комуністичної революції. Те, що колись царат робив примусом, силою, ґвалтом, московський большевизм робив спочатку силою облуди і брехні, привабливим і солодким дурманом. Але наслідки, звичайно, були однакові: українська історична наука мусіла бути, рано чи пізно, підкорена інтересам московського централізму, помноженого ще на світову комуністичну революцію.

Нарешті, ще одне. З цим прагненням поставити українську історичну науку на службу чужим і ворожим цілям світового комунізму неминуче було пов'язане вихолощення української національної ідеї, позбавлення української історіографії її традиційного національного духу, перетворення її на якийсь придаток до російської совєтської історіографії. Большевизм, виходячи з засад марксизму, розглядає історію тільки як історію боротьби кляс — з одного боку, і тільки як підготовку людства до комуністичної революції. Вся багатотисячна історія людства, за вченням марксизму, є тільки передісторією. Справжня бо історія починається тільки з моменту соціялістичної революції, конкретно — з часу перемоги т. зв. »великої жовтневої револю-

ції« в Росії. Оці ідеї треба було вкласти в національні рамці української історіографії, для чого спочатку треба було тисячолітню традиційну ідею українського націоналізму замінити інтернаціональною ідеєю марксизму, вогнем і залізом випекти ввесь глибокий зміст української історіографії, вгасити великий національний дух, що пережив віки й тисячоліття української історії. Це диктувалося також ясним розумінням, що український націоналізм має глибоке коріння в українській минувшині, його ідеї — це ідеї, виплекані українською історіографією, і що українська історична наука до 1920 р. присвячена була втіленню саме тих ідей. Політичні інтереси московського большевизму на Україні диктували політику поступового, але неухильного винищення національних традицій на Україні, і серед них, насамперед, історичних традицій української державности, окремішности українського народу, самостійности української культури, української економіки.

Проте відразу зробити це большевикам не вдалося. Український націоналізм, навіть втративши власну державу, був ще надто сильний, мав настільки добрий ґрунт і міцне коріння, що не московським наїзникам, отим брутальним малокультурним, а то й просто малописьменним чужинцям-большевикам або й власним яничарам було тоді його подолати. Навпаки, в інтересах совєтської влади було тоді, у 1920 роках, не спиняти цього непереможного поступу української мови, науки, літератури, мистецтва, а дати їм тимчасову можливість розвиватися далі, звичайно, в певних совєтських рамцях і формах, так би мовити, локалізувати працю української національної енергії на вужчому просторі культурного життя (відтягуючи її увагу від проблеми політики й економіки), щоб потім легше було одним ударом відрубати всі голови »гидри українського націоналізму«, тим паче, ще деякі спроби загатити український культурний рух були ганебно й жалюгідно зметені могутньою хвилею української національної стихії. XII з'їзд ВКП (б), проголосивши українізацію на Україні (!), був свого роду НЕП'ом щодо українського культурного життя. Це дало можливість українській історичній науці, що її становище на початку 1920 року, у зв'язку з ліквідацією большевиками університетів на Україні і тяжким матеріяльним станом Української Академії Наук і взагалі українських наукових установ, було досить важке, — відродитися і досягти великих успіхів у середині і другій половині 1920 років. Величезна заслуга в цьому належить Михайлові Грушевському, що повернувся на Україну з еміграції в 1924 році.

Тут не місце оцінювати політичне значення факту повернення Михайла Грушевського на совєтську Україну. Так само не підлягає жодному сумніву, що особисто для Грушевського це було катастрофою. Але це мало величезне значення для розвитку української історичної науки. Саме в 1920-х роках, в умовах жорстокого панування московського большевизму на Україні, коли українська культура була приречена на повільне завмирання під смертоносним подихом марксо - ленінської мертвечини, на Україні, у Києві і скрізь на широких просторах Української Землі, могутнім піднесенням розвивається українська історична наука. І цим вона зобов'язана насамперед Михайлові Грушевському.

В 1924 р. М. Грушевський повертається до Києва для роботи в Українській Академії Наук. Передусім він відновлює роботу Історичної Секції Українського Наукового Товариства, яку було прилучено до УАН. В складі Історичної Секції утворюються численні комісії. Це були: культурно-історична комісія, комісія історичної пісенности, комісія стародавньої історії України, комісія історії козаччини, комісія новітньої історії України, комісія української історіографії і ціла низка комісій порайонного дослідження історії України. Крім того, Грушевський очолює одну з двох катедр історії українського народу УАН, історично-археографічну комісію, багато уваги присвячує роботі комісії історично-географічної, очоленої братом його проф. Олександром Грушевським.

Дуже важливе значення мало утворення М. Грушевським у Києві науково-дослідної катедри історії України. Ця установа, в якій було зосереджено працю низки відомих українських учених, мала головним завданням творити нові кадри українських істориків, вихованих у дусі принципових засад історіософії Грушевського. Протягом кількох років свого існування катедра підготувала ряд своїх молодих аспірантів до самостійної науково-дослідної праці, видала кілька томів »Студій з історії України« та серйозних монографічних праць, головно з нової історії України (XVII-XIX ст.), опублікованих у виданнях УАН.

Та чи не найголовніше значення мало наукове історичне видавництво, організоване М. Грушевським у Києві. Це був насамперед історичний журнал »Україна«, який в 1924-30 роках об'єднав майже всіх українських істориків і який мав керівне значення не тільки для Наддніпрянщини, але й для всієї української історичної науки, навіть всього українознавства, незалежно від політичних кордонів. В цьому журналі вміщено було силу-силенну наукових статтів,

розвідок, матеріялів, хроніки, провадився серйозний критично-бібліографічний відділ, в якому активну участь бере сам М. Грушевський. Це була, справді, трибуна українознавства, бойовий орган української історичної науки. І не дарма большевицька критика з такою лютою ненавистю накинулася згодом на »Україну«. При першій нагоді совєтська влада забороняє дальше видання цього журналу (останнє число його, вже надруковане, так світу й не побачило), а в 1932 р., після розгрому Історичної Секції УАН, поновлює видання »України«, що була по суті обурливим знущанням з свого одноіменного попередника.

Крім того, за головною редакцією М. Грушевського побачила світ ціла низка важливих і цінних для української історичної науки періодичних і неперіодичних видань (»Науковий збірник Історичної Секції УАН«, »За сто літ«, »Первісне громадянство«, »Записки Історично-філологічного Відділу УАН« — праці Історичної Секції, збірник »Київ та його околиці«, »Чернігів та Північне Лівобережжя«, »Збірник Комісії Заходознавства«, »Українські думи«, низка видань Археографічної Комісії УАН, як от »Український Архів«, »Український археографічний збірник«, далі »Історично-географічний збірник«, перший том Літопису С. Величка, праці Костомарова, І. Джиджори та ін.). Та, безперечно, перше місце серед тих видань належало капітальним працям самого академ. М. Грушевського — його »Історії України-Руси« (том IX, ч. 1 і 2, і том X, опублікований уже після смерти М. Грушевського) та »Історії української літератури«. Поважне значення для української історичної науки мали праці співробітників М. Грушевського — Олександра Грушевського, Йосипа Гермайзе, Пилипа Клименка, Василя Данилевича, Володимира Щербини, Леоніда Добровольського та інших, а також його учнів (Катерина Грушевська, Сергій Шамрай, Олекса Баранович, Микола Ткаченко, Віктор Юркевич та інші).

Діяльність Історичної Секції УАН, а також інших наукових установ, керованих М. Грушевським, хоч зосереджена була в Києві, а проте охоплювала мало не ввесь основний масив української етнічної території, виходячи далеко за межі УССР. І передусім праця Історичної Секції УАН збуджувала серйозний науковий інтерес до історії України серед провінціяльних наукових робітників і спричинилася до утворення місцевих краєзнавчих наукових установ.

Окрім установ, керованих академіком М. Грушевським, велику роботу в царині української історичної науки в 1920-х роках провадили також інші науково-історичні уста-

нови як у Києві, так і по інших українських центрах. Тут передусім треба згадати такі установи УАН:

1) Всеукраїнський Археологічний Комітет — ВУАН (академіки Микола Біляшевський і Олекса Новицький, Данило Щербаківський, проф. Микола Макаренко, Петро Курінний, проф. Іполіт Моргілевський, Валерія Козловська та інші), який організував на широкий, всеукраїнський, маштаб дослідження української археології та історії мистецтва.

2) Комісія історії західньо-руського та українського права при III (Соціяльно-Економічному) Відділі, керована академіком Миколою Василенком, яка провела величезну роботу в царині історії українського права (праці акад. М. Василенка, акад. Оникія Малиновського, проф. Миколи Максименка, Льва Окіншевича, Іринарха Черкаського та ін.).

3) Катедра (друга) історії українського народу і Комісія соціяльно-економічної історії України, керовані академіком Дмитром Багалієм, які провели досить значну роботу в царині історії України XVII—XIX ст. (праці проф. Олександра Оглоблина, проф. Наталії Полонської-Василенко та ін., не кажучи вже про капітальні праці самого академіка Д. Багалія).

4) Комісія народнього господарства України (при III Відділі), керована академіком Костем Воблим, яка провадила важливу роботу в царині історії українського господарства (досліди акад. К. Воблого, проф. Андрія Ярошевича, проф. Євгена Сташевського, проф. Георгія Кривченка та інших).

5) Комісія історії громадських течій на Україні (академік Сергій Єфремов, Володимир Міяковський та інші).

Слід відзначити також досліди в царині економічної історії України, зокрема історії промисловости проф. О. Оглоблина (»Нариси з історії української фабрики«, т. т. I—III, »Нариси з історії капіталізму на Україні« тощо та його учнів).

Визначні українські науково-історичні осередки, крім Києва, були в Харкові, де велику науково-дослідну роботу по підготовці нових наукових кадрів виконала науково-дослідна катедра (згодом інститут) історії української культури імени акад. Д. Багалія, яка об'єднала, крім видатних харківських учених (історики проф. Віктор Барвінський і проф. Наталя Мірза-Авак'янц, історик права проф. Микола Максименко та інші), також ряд наукових працівників Києва (проф. О. Оглоблин, проф. Н. Полонська-Василенко, історик-архівіст Віктор Романовський), Одеси (проф., згодом академік Михайло Слабченко), Ніжина (історик проф. Микола Петровський) та інших. Катедра академіка Багалія опублікувала

декілька своїх наукових збірників, а численні наукові праці її співробітників були надруковані також в інших наукових виданнях. Катедра підготувала цілу низку здібних молодих істориків, які потім працювали в Харкові та інших центрах України (Микола Горбань, Дмитро Соловій, Ольга Багалій-Татаринова, Андрій Козаченко та інші).

Дуже важливе значення мала робота Одеського історичного осередку, керованого Михайлом Слабченком. Академік Мих. Слабченко, безперечно, один з найвидатніших сучасних українських істориків, в 1920-х роках дав ряд капітальних праць з економічно-соціяльної історії України XVII—XIX ст., а також з історії українського права (»Організація господарства гетьманщини XVII—XVIII ст.«, том I—IV, »Соціяльно-правова організація Січі Запорізької«, »Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.«, томи I—II та інші). Цілком справедливо визнавала наукова критика, що праці Слабченка після праць Грушевського і Липинського, були найвизначнішим досягненням новітньої української історіографії.

Слабченкові пощастило на мало перед тим плідному для української історіографії одеському ґрунті створити зародки нової школи українських істориків, школи, основні інтереси якої лежали в царині економічно-соціяльної історії України XVIII—XIX ст., з особливою увагою до питань історії Полудневої України. Історична Секція Одеського Наукового Товариства, керована фактично Слабченком, опублікувала кілька томів »Записок, де вміщено ряд цінних наукових студій, що їх авторами були здебільшого учні акад. Слабченка.

Досить значну наукову роботу в царині української історії та археології було проведено у Дніпропетровську (академік Дмитро Яворницький, проф. Володимир Пархоменко та ін.), в Ніжині (проф. Микола Петровський, за редакцією якого було видано кілька томів досить цінних »Записок Ніжинського Інституту Народньої Освіти«), в Полтаві (проф. Павло Клепацький та ін.), у Чернігові (Василь Дубровський, Павло Федоренко, Валентин Шугаєвський), у Вінниці (Валентин Отамановський), у Кам'янці, Житомирі, Луганську, Миколаєві, навіть у Шепетівці.

Дуже важливу науково-теоретичну і практичну роботу було проведено в 1920-х роках в царині українського архівознавства і музеєзнавства. Ця робота почала розгортатися за тими широкими плянами українського архівного та музейного будівництва, що складені були ще в часи існування Української держави, з одного боку, незабутнім українсь-

ким істориком -архівістом Вадимом Модзалевським (помер 1920 р.), а з другого боку, відомими українськими археологами і мистецтвознавцями Миколою Біляшевським і Данилом Щербаківським. Наслідком самовідданої, іноді, справді, героїчної праці українських вчених, було створено в 1920-х роках міцну систему українських архівів (Центральні Архіви Стародавніх Актів у Києві й Харкові, Центральний Історичний Архів ім. В. Б. Антоновича у Києві) та музейних (передусім Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Г. Шевченка і Всеукраїнське Музейне Містечко в Києві) установ. Дуже багато зроблено було в той час українськими вченими в справі охорони пам'яток культури та мистецтва на Україні (діяльність ВУАК'у і краєвих інспектур охорони пам'яток). Організація цілої низки державних історично-культурних заповідників на Україні створювала належні юридичні й наукові передумови у справі консервації видатних монументальних пам'яток української національної культури. Добрим словом треба пом'янути невтомну працю Д. Багалія, В. Міяковського, В. Романовського, Є. Іванова, О. Рябініна-Скляревського, В. Фесенка, — в царині архівного будівництва, М. Біляшівського, Д. Щербаківського, Д. Яворницького, М. Макаренка, Ф. Ернста, П. Курінного, В. Дубровського, С. Таранушенка, В. Базілевича, І. Моргілевського — в організації музейної справи й охорони пам'яток на Україні.

Не можна сказати, щоб ця величезна праця української історичної науки на Наддніпрянщині в 1920-х роках відбувалася в умовах, сприятливих для її нормального розвитку. Навпаки. Це була невтомна, самовіддана, жертвенна праця українських вчених. Чимало перешкод чинила їй совєтська влада (надоїдлива, дріб'язкова опіка й суворий партійний контроль, брутальне втручання офіційних комуністичних істориків, цензурні заборони, переслідування окремих українських учених, мізерні кошти тощо). Але руки в большевиків були ще короткі. Отож, досягнення української історичної науки в 1920-х роках, яка продовжувала роботу, розпочату в період існування Української держави 1917—20 років, були величезні. Українська історична наука, справді, виходила на широкі европейські шляхи. Але не так сталося, як гадалося.

О. М.

МИСТЕЦТВО И ТЕАТР

МИСТЕЦЬКИЙ ПІДСУМОК СВІТУ

Ми не надаємо термінові »Европа« містичного змісту. Витворений в історії і, своєю чергою, сам творячи частину історії світу, европейський духовий континент є лише закономірним культурним етапом людства, дуже важливим, але не остаточним, не кінцево-вирішним. Надавати европейській культурі понадпросторового й понадчасового значення було б такою самою помилкою, як замикати культурну історію людства в межі якогось одного расового чи національного циклу. Культура Европи ніколи б не існувала без культури великої Азії, так само, як ніколи не існувала б культура сучасної Америки, якби не відбулося на західній півкулі процесу схрещення найрізноманітніших культурних впливів. Тим то, відзначаючи в цьому дуже короткому і дуже побіжному огляді основні мистецькі тенденції світу, ми приділяємо головну увагу Европі тільки тому, що, з одного боку, на сучасному етапі про мистецтво Америки ще не можна говорити як про мистецтво унезалежнене від східньоконтинентальних зразків, а, з другого боку, брак правдивої інформації про мистецьке життя величезної частини землі, званої Совєтським Союзом, не дозволяє скласти уявлення про сьогоднішній стан мистецтвотворних сил народів, культурний розвиток яких ґвалтовно спинено і звернено в рішуче панівні тоталітарні системи.

Сьогодні прийнято говорити про мистецьку кризу Европи. Ця криза стає предметом пильного вивчення інтелектуалів усього світу, і одні вбачають причини її в повоєнній депресії, в утомі, в загальному передчутті неминучого зударення двох світів, на які поділено сучасне людство. Інші ж розглядають кризу як конечне, закономірне явище, яке відбувається завжди у фіналі завершеної, окресленої доби перед тим, як наступає нова доба, новий зворот у всесвітній історії.

Ми схильні приєднатися до цих других в оцінці европейської мистецької кризи. Безсумнівно, те, що відбувається сьогодні в житті мистецтва, і те, як воно відбувається, значить собою рівною мірою і звучання великого фіналу, і перші акорди великого початку. Сьогоднішнє життя мистецтва належить до тих явищ, які мали місце в Італії часів Данте або в Англії доби Шекспіра. Лише сьогодні все неймовірно ускладнено й у певних моментах доведено до такої крайньої межі, після перейдення якої вже нічого не може бути — може бути тільки зворот убік, до зовсім нового берега. Ми віримо в прогрес, але в прогрес абсолютний. Прогрес у межах нового коловорту, певного історичного циклу, попри всю свою зовнішню зигзаговидність і строкату різноманітність, рано або пізно повинен дійти до повторення явищ, до самонаслідування явищ, до самогубства явища у власному перводжерелі. І якщо літературну тенденцію першої половини нашого сторіччя так драматично характеризує дедалі настирливіше звертання до античних первозразків — від Джойсового »Улісса« починаючи і на »Антігоні« Ануї кінчаючи, — то, з другого боку, малюнки Павля Клее і музика Арнольда Шенберга це щось таке досконало-підсумовне, чого наслідувати і продовжувати вже не можна: воно вимагає, при всій своїй всебічній перспективності, одночасного звертання до цілком нових джерел. Подібної до нашої епох пам'ять людства знає тільки дві: коли творився античний світ і коли творилась Европа.

Ми цілком свідомо згадали про мистецтво Америки як про мистецтво »ще не узалежнене«. Якщо криза є явищем нормальним на вирішальній межі двох епох, то цим самим вона може бути явищем здоровим, як здоровим є кожен критичний етап, що його проходить живий організм. Ідеться лиш про те, щоб вихід із кризи на шлях нового, ще ніким повністю не окресленого розвитку відбувався в межах загальної свідомости тих, від кого залежить творення мистецьких цінностей: від самих мистців. Тут вирішає не тільки усвідомлення, але й активне наставлення. А активне наставлення означає щоразу нове усвідомлення, усвідомлення суперечностей у складних довколишніх духових процесах і суперечностей в істоті самого мистецького Я. Ніколи не настане нова мистецька доба, якщо мистці йтимуть шляхом механічного виключення попередньої доби, а не шляхом синтезування об'єктивних вартостей минулого й сучасного з власним новим задумом. »Якщо людина ніколи собі не суперечить, то це просто означає, що вона не має сказати

нічого важливого« — твердить один з найвидатніших мислителів сучасности, Міґуель де Унамуно. Це стосується не тільки до одиниць, але й до цілих людських збірнот, до їхніх культурних взаємин в середині себе і між собою. Тим то момент »залежности« одного національного мистецтва від другого або одного мистецького циклу від інших треба б розглядати саме в значенні цієї творчої суперечности, а не в механічному, кількісному зв'язку, як це роблять пропаґатори нівелювального інтернаціоналізму по той бік залізної завіси, а так само й по цей (наприклад, француз Жюльєн Бенда). Творчий мистецький інтернаціоналізм має конечною своєю основою ініціятиву національної чи індивідуальної неповторности. Тенденція пропаґувати мистецький інтернаціоналізм не як творче зближення, а як автоматичне утотожнення призводить до таких шкідливих перепон на шляху нової мистецької доби, як от згадане плентання американського мистецтва в хвості досягнень Парижу та інших мистецьких центрів Европи. Не узалежнившись, не визначившись національно або бодай рядом неповторних творчих індивідуальностей, Америка ніколи не спроможеться стати активним чинником у творенні нової загальнолюдської мистецької доби. Сучасні провідні мистці Америки є або безпосередньо европейського походження (Олдос Гакслі, Томас Манн, Еріх Марія Ремарк, Сомерсет Моґем у літературі, Стравинський і Гіндеміт у музиці, Чарлі Чаплін, Рене Клер, Ґрета Ґарбо в кінематоґрафії), або, природні американці, вони цілковито залежні від европейських мистецьких напрямів — від натуралізму аж до експресіонізму та сюрреалізму.

Ми хотіли б спинитися на цьому докладніше, бо вбачаємо тут одну з найбільших загроз сучасного мистецького життя. Коли Тосканіні дириґує оперою в Буенос-Айресі, а Єгуді Менугін виступає з концертом у Мюнхені, коли Віллі Бавмайстра запрошують на паризьку виставку безпредметників, а лондонський театр Олд-Вік ґастролює в Нью-Йорку, коли Теодосій Осьмачка перетворює в українській мові поезію Т. С. Еліота, а український театр В. Блавацького виставляє »Антігону« Ануї, — то ці факти продовжують і в новій дійсності переосмислюють прекрасну традицію мистецької співпраці націй, традицію тих епох мистецтва, коли Дюрер навчався в Італії, а Леонардо був гостем французького короля. Це й є те, що ми окреслюємо як творчий мистецький інтернаціоналізм і вітаємо з усієї душі як плідний чин обміну духовими вартостями, в якому виковуються такі властивості культурного співжиття

народів та одиниць, як взаємне розуміння, взаємне зближення і взаємна пошана. Але для такої співпраці потрібно мати власне обличчя. Його визначають або традиційні народні стилі, що їх український критик (Ю. Шерех) називає органічно-національними, або різко, характерно окреслені поодинокі мистецькі індивідуальності, що самі собою становлять великий напрям, виразну мистецьку добу. Такими мистцями в XX сторіччі є Джойс і Пікассо, що, бувши один ірляндського, другий еспанського походження, не належать до оргаічної мистецької традиції своїх народів, але являють своїми індивідуальностями цілі мистецькі світи, спроможні ввійти в процес вселюдського творення, як незалежні і рівноправні одиниці.

Таким чином ми можемо з уже сказаного прочути і визначити дві основні тенденції сучасного духового світу, які стоять одна проти одної взаємозапереченням. Перемога однієї з них визначить характер мистецького обличчя завтрішнього дня. Перемога механічно-інтернаціоналістичної тенденції означатиме настання доби мистецтва функціонального, мистецтва знівельованої маси, мистецтва спримітивізованої, утотожненої в усіх кінцях світу людини. Перемога творчо-інтернаціоналістичної тенденції викличе собою нечуваний мистецький ренесанс народів та одиниць, породить могутні творчі індивідуальності, які, виконуючи головне завдання мистця: перетворення світу і людини естетичними засобами, і розвиваючи традицію міжнаціональної співпраці, знайдуть гармонійне розв'язання проблеми особистого і загальнолюдського. А розв'язання цієї проблеми означало б і розв'язання проблеми стилю цілої доби.

Помилково гадати, що стиль чи стилі доби творяться з самої інтуїції, спонуканої об'єктивно-історичними обставинами, і що свідомість визначає їхні особливості пізніше, коли вони самі вже стають об'єктивним явищем. Момент суб'єктивної свідомости присутній у самих початках стилетворення, навіть у таких темних епохах, як доба, що безпосередньо передувала добі каролінґського ренесансу, коли мистці чудово знали витвори античної скульптури (хоча б уже з того, що на їхніх очах ці витвори тисячами нищено або закопувано в землі) і все таки різьбили свої статуї »не так«, »інакше«. Що ж казати вже про нашу добу, в якій роля свідомости у творенні мистецьких стилів і напрямів виросла до небувалих розмірів. Але водночас у всеоб'ємності сучасної збірної мистецької свідомости, яка з додержанням певних умов є явищем глибоко позитивним, криється і небезпека — небезпека визнання об'єктивного права

на існування абсолютно за всім, що твориться в мистецькій ділянці. Це бо неминуче веде до втрат критерія, до ставлення знаку рівности між принциповими високомистецькими явищами і явищами низького, примітивного, умасовленого, стандартизованого мистецтва.

Для високого мистецтва цей нетривкий стан свідомости, не скріпленої потрібною дозою активізму й безкомпромісовости, тим більше небезпечний, що, конкретно кажучи, той низький стиль як стиль доби вже існує. Спосіб носити одяг, ходити, спинятись і обертатись, стереотипні фрази на всі головні випадки життя і манера їх інтонувати, форма нарисованих брів і намальованих уст на жіночих обличчях, увесь ритм дня від голення і вмивання через трамвай і бюро до вечірнього кіна або точно окреслених рухів під звуки джазової музики — все це реальний стиль сьогоднішнього міського життя мас, стиль, творений і зміцнюваний щодня законодавцями паризьких мод і творцями голлівудських фільмів.

Є й свої теоретики в цього стилю. Із шпальт щоденної преси і популярних журналів, усіх отих »загальних магазинів«, »книжок для всіх« тощо, вони настирливо запевняють, що цей до межі можливого стандартизований стиль, у соку якого вариться сучасне масове мистецтво, що це й є стиль доби нового гуманізму, в якій творчість мистця звертається до найменшої людини, до її способу думання, до її невибагливих щоденних потреб. Тим то, коли сьогодні преса пише про новий ренесанс італійського кіна, про нову епоху веризму, розпочату такими фільмами, як »Рим — відкрите місто« і »Шюша«, то до цих вісток треба ставитися з великою засторогою, виходячи з досвіду відзначення на одному з останніх фестивалів швайцарського фільму »Марія Люїза« як »тепло людяного«, »глибоко гуманного«, тоді як насправді цей фільм знаменує собою абсолютну мистецьку порожнечу і є ніби символом жахливого падіння сучасного кіномистецтва, втопленого в нескінченному натуралістичному діялозі, в найпримітивнішому монтажі, в цілковитій безполітичності сценарної та режисерської фантазії.

Сьогодні як ніколи гостро стоїть проблема гуманізму. »Екзистенціялізм — це гуманізм«, раз-у-раз акцентує провідник нового европейського філософічно-літературного напряму, Жан Поль Сартр. І інтелектуальні носії католицької ідеї на її сучасному етапі, отті провісники нової доби християнства, починаючи від самого папи і кінчаючи такими письменниками, як Унамуно, Джільберт К.

Честертон, Т. С. Еліот, Поль Кльодель, і такими публіцистами, як автор голосної статті »Агонія християнства«, редактор »Еспрі« Еманюель Муньє, — вони теж декларують наближення ідеї католицького універсалізму до духових потреб найменшої людини. І тому ми гаряче прагнемо за всіма цими фразами про людину, про людське, про людяне прочути той творчий зміст, який у поняття гуманізму вкладають інтелектуали різноманітних напрямів. Бо для нас особисто ця проблема тільки тоді набирає позитивного значення, коли вона конкретизується в образі і в мистецькому відтворенні людини духової, людини спраглої і неспокійної, людини, незадоволеної з обставин і з самої себе, людини, що не хоче залишатися такою, якою її створила природа й соціяльні обставини, людини, що хоче стати вищою, кращою, досконалішою, людини не щоденної, а леґендарної. Ми байдужі до страждань людини, яка задовольняється чотирикутними межами наданої їй суспільством кімнати. Ми по стороні »трагічного гуманізму« Андре Мальро. І нам глибоко симпатична шляхетна спроба Томаса Манна реабілітувати Ніцше, яку він зробив на минулорічному з'їзді інтернаціонального ПЕН-клюбу в Цюріху, відділивши в своїй доповіді в образі великого німця те, що стало предметом вульґарного наслідування, від того, що його істотно характеризує як героїчного борця проти вузького, тупого й темного міщанського тону існування.

Отже, якщо з одного боку ми бачимо аґресивне промкнення в побут найширших мас стандартного, знівельованого мистецтва, то з другого боку спостерігаємо на тлі характеристичної розгублености й нерішучости радше намагання систематизувати досягнуте у віках, ніж спробувати пробити шлях до нових універсальних стилів. Є багато інтелекту, є величезне накопичення культури, є вироблена разюча прозорливість в оцінуванні мистецьких явищ минулого й сучасного, — але немає всеоб'ємних індивідуальностей, немає геніїв, що могли б вмістити в своїх серцях усе людство, не тільки щоденне, але й леґендарне. Неохристиянізм не має другого Христа. Неогуманізм не має другого Леонардо. Інтернаціональний ПЕН-клюб це тільки об'єднання глибоких, талановитих, шляхетних людей, які толерують один одного і які намагаються зробити світ більше людяним, ніж він є, — але це ще далеко не аґресивні, безкомпромісові творці тієї напруженої атмосфери, в які постають школи »нового солодкого стилю«, як у часи Данте, і майстерзинґерські войовничі гуртки, які безжалісно виганяють із своїх лав кожного партача. У сфері високого мис-

ґецтва ми маємо сьогодні щось, що до найдетальніших аналогій нагадує олександрійсько-гелленістичну добу в історії Єгипту: будови, образи і писання, що з них багато, взятих окремо, становлять собою досконалий мистецький зразок, але, зіставлені поруч в одному просторі, вони являють собою видиво виняткового стилістичного несмаку (образ Олександрії цієї епохи, між іншим, досить вдало відданий у сенсаційному англійському фільмі за п'єсою Бернарда Шов »Цезар і Клеопатра«). Справжні бо мистецькі епохи, епохи активного стилетворення, неминуче перетоплюють у собі всі стилі минулого і зводять їх до спільного стилістичного знаменника. Раби на малюнках середньовічних видань комедій Теренція трактовані так, як велить образотворчий канон автора малюнку. І якщо кожна стилістична доба є насправді складним конґльомератом суперечностей, якщо, приміром, до стилю XVIII сторіччя належить і раціоналізм Вольтера, і сентименталізм Руссо, і романи Філдінґа, і позиція Блека, який взагалі стояв понад світоглядовими й естетичними канонами епохи, то все таки все це вкупі являє XVIII вік, і, наприклад, не тільки портрет генерала Бонапарта, зроблений Давідом, відрізняється від портрету імператора Наполеона, зробленого Мейсоньє, але й малюнок баварського селянського строю, який, стрій, відтоді не змінився, зроблений у XVIII сторіччі, різнитиметься від зробленого сьогодні малюнка цього ж строю.

Які ж ознаки того стилю XX сторіччя, який визначив би нову мистецьку добу в разі перемоги високої тенденції над масово-голлівудською? На наше глибоке переконання, це насамперед мистецтво героїчної людини. Конкретно це означало б естетичне розкриття внутрішнього світу людини, яка за всяких обставин хоче і вміє бути індивідуальністю. Стилістично це було б багате й різноманітне мистецтво, в якому творчо одне одне доповнювали б національні традиції і самостійні особисті відмінності, і це твердження про стиль доби, універсальний і водночас різнобічно індивідуалізований, не ховає в собі антиномії: у справжнього потужного мистця відчуття спільного знаменника завжди гармоніюється з бажанням збільшити власний чисельник, і він завжди вміє бути Ботічеллі поруч із Ґірляндайо й Поляюольо в спільному творенні стилю кватроченто. Але йдеться про справжніх, про потужних мистців. Сьогодні таким мистцем є лише той, хто безкомпромісово пориває з натуралізмом і хто наважується відміняти дійсність, перетворювати людину і світ через своє мистецтво. Стилістичною ознакою

високого мистецтва XX сторіччя є наслідування реальної дійсности, як вона витворюється в музику мистця.

Щоб визначити нашу позицію з остаточною недвозначністю, зазначимо, що право на диктаторські повноваження в питаннях мистецького усвідомлення і мистецького задуму доби, вибору й добору стилістичних засобів, визначення меж і встановлення кваліфікацій ми визнаємо винятково за самими мистцями, за їхніми творчими об'єднаннями. Всяке втручання непокликаних, некомпетентних чинників, як от держава, церква, партія тощо, з метою реґляментувати мистецьке життя завдає цьому останньому тяжкої шкоди, і, власне, однією з трагедій нашого сторіччя є те, що ці чинники раз-у-раз встрявають у життя мистецтва, інколи перетинаючи найважливіші його нервові вузли. Тим то, якщо сьогодні існує така глибока прірва між мистецтвом мас і мистецтвом нечисленних поодиноких прокладачів нових шляхів, то це сталося не тому, що принципово існує мистецтво для патриціїв і мистецтво для плебеїв, і тільки тому, що в життя мистецтва втручаються немистецькі чинники, які перешкоджають його нормальному функціонуванню і навіть ґвалтовно переривають його живий, самодостатній розвиток. У всьому світі виробився тип посередника між масовим споживачем і мистцем, який не дає мистцеві звертатися до споживача безпосередньо, який характеризує кожне нове мистецьке слово як збочення, як вибрик, як ненормальність, як хворобу. Насправді у футуризмі чи експресіонізмі ніскільки не більше естетичної збочености, ніж в єгипетській фресці або в мініятюрах »Пісні про Нібелюнґів«. Немає мистецтва »зрозумілого« і »незрозумілого«, є тільки широка висхідна скаля взаємин мистця із споживачем, на ступенях якої другий так само потужно зростає духово й естетично, як перший.

Тим то такого вирішального значення набирає сьогодні насамперед відновлення тих шляхів, які свого часу прокладали мистецькі одиниці і школи, обдаровані відчуттям нової мистецької доби, і які перервала практика державно-тоталітарних систем. Одним з найбільших дороговказів цієї нової доби є творчий доробок рано померлого Франца Кафки, за свого життя відомого тільки у вузькому колі літературних друзів німецького прозаїка (щоправда, Франц Верфель ще тоді сказав: »Усі ми в порівнянні з ним — сміття«). Творчість його настільки ориґінальна, а вплив у літературних колах сьогодні такий сильний, що, хто зна, може саме йому судилося після смерти стати отим генієм нової мистецької доби, відсутність якого ми констатували вище. Світ

Кафки (романи »Замок«, »Процес«, новелі тощо) це світ людської своєрідности, що перебуває в непримиренному конфлікті з механікою державного й суспільного життя. Водночас це той чудодійний світ духового сцілення, де чітко аналізуючий інтелект поєднується з підсвідомим і таємничим, де людина живе повноцінним духовим життям, як у сні або в переказі, життям, не притоптаним автоматикою. Творчість Кафки це протест і водночас ствердження, трагедія і водночас гаромонія.

Поруч із Кафкою й надалі лишається актуальним величезний доробок Джемса Джойса. Його »Улісс«, а особливо »Праця в проґресі« це евангелія людської особистости, яка безконечно пізнає себе у світі і світ у собі і героїчно змагається за право на власну своєрідність, — а разом з цим це досконалі зразки нового стилю, сказати б, стилю четвертого виміру, який викликав до життя нечисленну, але вже впливову в літературних колах школу (хоч один з її найактивніших репрезентантів, Гемінґвей, у кілька років тому виданому романі з часів еспанської громадської війни »Кому дзвонять дзвони«, ударившися в бік натуралізму, втратив, як на нас, дещо від свого минулого стилістичного блиску).

Бачити світ як міт, прозріти в думках і діях людини героїчний первень, відчути її невід'ємне змагання, вийти за межі звичайного, порушити закони об'єктивної природи і скорити їх власному задумові, а для цього відійти від плаского натуралістичного бачення, навчитися дивитись відразу у кількох плянах і перспективах, увійти по змозі у четвертий вимір — ось ті загальні тенденції, що поєднують таких особисто відмінних письменників сучасности, як Шолем Аш, евангелічні романи якого »Апостол« і »Назареянин« високо оцінює світова критика; як Герман Брох, автор універсального роману »Смерть Верґілія«; як три роки померлий тому Франц Верфель, останнім твором якого була »Зоря ненароджених«, видиво майбутнього світу.

Подібні тенденції слідні і в мистецтвах просторових. Коли автор цих рядків в особистій розмові з Віллі Бавмайстром запитав його про суть його мистецтва, майстер насамперед вдався до цитат із Плянка. Цей оригінальний розроблювач однієї із стежок, прокладених Павлем Клее, подібно, як і Пікассо у Франції, чи то працюючи над програмовою композицією, чи то розв'язуючи чисто формальну проблему ліній або барвних плям, завжди шукав одного: встановити безпосередній зв'язок інтелекту з повнотою й всебічністю об'єктивного буття, знайти гармонію перетворення. Потужний рух сюрреалізму у Франції (Сальватор

Далі, Макс Ернст, Кіріко), відроджений інтерес до експресіонізму в Німеччині (виставки майстрів цього напряму, збірні та індивідуальні, як от Явленського, Клее, Карла Гофера, у Мюнхені, Авґсбурзі та ін.) — свідчать, зі свого боку, що виникнення цих стилів було не вибриком снобів чи божевільних, а закономірним кроком нового мистецького усвідомлення. Поглиблені шукання таких сучасних мистецьких індивідуальностей, як німець Вернер Ґіллес або американці Генрі Кернер і Воррен Остін яскраво стверджують плідність і перспективність експресіоністичної традиції. І якщо людству взавтра пощастить відновити безпосередній зв'язок із космосом, і обличчя Боже стане таким постійно-присутнім у побуті людини, як це було в біблійних часах, то це досягнеться лише діяльністю цього нового мистецтва, що з нього багато хто сьогодні ще сміється, вважаючи його за божевільне, спотворене, збочене. Наближення до таємниці атома означає одночасне наближення до Бога, і якщо таємниця опиниться в свідомих і самовідповідальних руках, то припустиме сьогодні небагатьом узавтра стане служити цілому людству.

Особливо значущі кроки в напрямі нового одуховлення людини зробив театр. У той час, коли фільм за останнє десятиріччя катастрофічно знизився, коли на зміну великій акторці Ґреті Ґарбо прийшла талановита з природи, але заздалегідь патентована Інґрід Берґман, коли мистецькі фільми, як от »Красуня і потвора« Жана Кокто стали просто випадком, — театр пережив своєрідний ренесанс у всьому світі. Такими п'єсами, як »Шовковий черевичок« Кльоделя і »Вбивство в соборі« Т. С. Еліота, прокладено шлях до нової містерії. Обіцяні на 1950 рік пасійні вистави в Обераммерґав, відновлення після визволення Австрії щороку вистав Райнгардтововогo »Єдермана« в Зальцбурзі (під керівництвом Гелени Тіміґ, удови покійного режисера) — знаменують збереження традицій німецького середньовічного театру. Водночас відбувається наступ на натуралістичні позиції з другого боку — з позицій відроджуваної традиції театру як гри. В цій ділянці багато досяг оригінальний американський драматор Торнтон Вайлдер, п'єси якого обійшли сцени всього світу. І вже справді епохальним явищем є театр Федеріко Ґарсія де Льорки, еспанського поета, що загинув під час громадянської війни. Його п'єси, серед яких особливо видатною є прославлене »Криваве весілля«, являють собою своєрідні трагедії, жанр цілком відмінного вигляду, де національна трагедія сплітається з ха-

рактерним темпераментом і незрівняною фантазією авторської особистости.

З приємністю відзначаємо також епохальні досяги французького театру, особливо театру Маріньї, мистецький керівник і головний актор якого, Жан Люї Борро, у співпраці з Андре Жідом виставив у передминулому сезоні Шекспірового »Гамлета«, а в минулому — інсценізацію роману Кафки »Процес«.

Може ніде не досяг новий мистецький стиль таких успіхів, як у царині музики. Силою своєї мистецької специфіки висока музика значно більше віддалена і від відпоручників тоталітарних держав у ділянках мистецтва, і від вульгарних критиків, які воліють прикладати свої сили до більш приступних їм літератури й театру. Не бувши музичним критиком, ми відзначимо з пошаною лише ті властивості нового музичного мистецтва, які може окреслити кожна естетично вихована людина: зразкові досяги в ділянці подвійної тональности й багатотональности, незвичайно цікаві й плідні завоювання в царині ритміки, органічне поєднання національної традиції з індивідуальним новаторством. Такі зразки, як симфонічні твори Стравинського, Гіндеміта, Бартока, де Фойя, Вільяма Шумана, Арона Копленда, як опери »Маляр Матіс« Гіндеміта, »Пітер Ґраймз« Бендісамена Бріттена, »Бернауерін« і »Розумниця« Карла Орфа, »Аріядна на Наксосі« Рігарда Штравса, як фавстівський балет »Абраксас« Вернера Еґка — все це здобуток мистецтва для сучасного інтелекту, який, інтелект, прагне в царині гармонійних звуків переживати близькі його сучасному станові розвитку емоції, як прагне їх переживати в царині організованих слів і барв.

Звертаючися спеціяльно до українського мистецтва, тобто, до досягів його на чужині за час від закінчення другої світової війни, ми повинні констатувати, що воно перебуває не в найгіршому стані в порівнянні з щойно окресленим станом світового мистецтва. Нагадавши тут ще раз нашу початкову тезу про мистецтво Европи, зазначимо, що ми поділяємо думку тих, хто відносять мистецтво України не цілком до европейського культурного циклу. На еміґрації, в ділянці обмеженого кількісно гурту мистців, що походять з різних частин українських земель, слідно, як в ембріоні, значення українського мистецтва як певного роду мосту між культурними традиціями Азії та Европи. І саме в тому факті, що, вперше по багатьох роках виявлена свобідно, творчість українських мистців, передусім письменників (»По-

ет» і »Старший боярин« Осьмачки, »Еней і життя інших« Юрія Косача, »Білий Світ« Василя Барки, перший том роману Уласа Самчука »Ост«, »Попіл імперій« Юрія Клена, »Душа і доля« Михайла Ореста, »Доктор Серафікус« і »Без ґрунту« В. Домонтовича), але так само й просторових мистців (Галина Мазепа, Е. Козак, Я. Гніздовський), театральних працівників (В. Блавацький, Й. Гірняк) і навіть музик (Є. Оленський, Ю. Фіяла), що ця творчість відразу виявила тенденцію синтезування національного і вселюдського, традиційного і індивідуального, що вона виступила з оригінальними концепціями і активною різноманітністю формальних засобів, — ми вбачаємо повну підставу сподіватися, що, поставлене в нормальні умови у всенаціональному маштабі, нове українське мистецтво відіграє одну з вирішальних ролів у творенні нового вселюдського мистецтва.

Юрій КОРИБУТ

ТЕАТР ЖАНА АНУЇ

Ця стаття написана на замовлення редакції „Сучасника". Автор її — Франц Ґайґер, один з визначніших сучасних режисерів і перекладачів, режисер „Антігони" Ж. Ануї в баварському державному театрі м. Мюнхену.

Якщо ви десь чуєте ім'я Жана Ануї, то можете бути певним, що мова йде про модерний театр. Бо цей ще молодий французький письменник всю свою дотеперішню творчість присвятив виключно сцені, що для нього й для нас творить світ, і, здається, в дальшому не збирається міняти дотеперішнього наставлення. Сьогодні Ануї автор 14 відомих п'єс, які зробили його популярним далеко за межами батьківщини. При тому він відносно молодий: він народився 23 червня 1910 року в Бордо. Він дуже рано почав письменницьку працю: від десятого року життя пише п'єси. Це тим більш дивно, що до 18 років він, здається, зовсім не бував в театрі. На 22-му р. життя молодий Ануї залишив дрібнобуржуазну французьку провінцію й переселився до

Парижу. Але своєї антипатії до провінційного міщанства здається не переміг ще й досі, бо майже в кожній своїй п'єсі він завдає йому з видимим задоволенням пару метких добре розрахованих ударів.

Ануї свавільний у своєму фаху і завдав вже багатьом літературним і театральним критикам багато клопоту, бо його не легко зарахувати до якогось »ізму«. Але можна з певністю принаймні сказати, що вирішальний вплив на його творчість мав Кокто, а передусім — Жіроду. Він каже сам, що перше велике враження справила на нього п'єса Жіроду »Зігфрід«, і він сам у п'єсі »Подорожній без багажу« повертається до головної теми »Зігфріда«. Ануї сам частину своєї драматичної творчости ділить на дві групи: »pièces roses« — веселі і »pièces noires» — поважні п'єси. Починаючи з »Антігони«, яка в творчості Ануї посідає особливе місце і ставиться сьогодні у всьому світі, його ім'я відразу здобуває популярність далеко за межами його батьківщини. П'єса викликала у багатьох припущення, що Ануї належав до людей резистансу. За твердженням самого письменника в дійсності це не так. В часи окупації Ануї тримався зовсім осторонь від життя і ні разу не з'явився до Парижу на вистави своїх власних п'єс. У деяких колах сьогоднішньої Франції чується навіть певне невдоволення з його байдужости до подій дня. Але не слід забувати, що саме »Антігоною« Ануї дав цінну дійову моральну підтримку молодому войовничому резистансу, хоч при виборі теми він був найдалі від бажання написати політично повчальну п'єсу. »Антігона« не має нічого спільного з нашою змінною щоденною політикою. В противному разі вона була б тільки драматизованою передовицею. З другого боку було б зовсім помилково бачити в ній лише вдалу формальну й естетичну забавку з клясичним матеріялом. Ануї прагне до значно більшого. Він конфронтує в цій п'єсі два принципи, які ніколи не сполучаються в належній синтезі. Матеріялістичне, пов'язане з щоденними турботами світосприймання протистоїть ідеалістичному. Перший принцип представлений в постаті Креона, другий — Антігони.

Креон — прототип модерного просвітительського деспота. Він стоїть по той бік вскої пристрасти, для нього добре те, що корисне. Доля зробила його державним мужем, і після того, як він сприйняв це рішення долі, він послідовно виконує своє завдання. Він знає нерішучий народ, зневажає його і любить одночасно. Коли вирішується справа добробуту й безпеки держави, тоді для нього всі засоби добрі, щоб забезпечити спокій і порядок. Письменник на-

дав цьому Креонові, при всіх його неґативних якостях, і досить симпатичних рис, і тому він виступає перед нами як справді траґічна постать. Він та людина, що потрапляє в сітку неминучости і заплутується в ній. Він стає жертвою свого власного державного розсудку, який змушує його вбивати, тоді як він зовсім вбивати не хоче. В кінці він лишається самотнім і покинутим, усвідомлюючи свої помилки, шляхом яких мусить одначе іти далі.

Йому протистоїть Антіґона, мала, слабовита дівчина, про яку в родині ніхто поважно не думає. Вона нічого не розуміє в урядуванні і в політиці. Вона й не хоче цього розуміти. Але вона має непомильне почуття справедливого й несправедливого. У політиці »мати рацію« — це завжди щось відносне. Антіґона прагне абсолютної правди. Вона почуває, що десь у нас мусить бути межа, за якою державний резон і політика не мають місця. По той бік цієї межі лежить наша любов, наша віра, наша релігія, наші найсвятіші почуття, наша душа. І цю межу мала Антіґона хоче за всяку ціну встановити. У своїй невмолимій безкомпромісності — зберегти внутрішню свободу й чистоту — вона готова вмерти. Було б зовсім хибно однак бачити в ній дівчину з розпаленою фантазією, що шукає смерти. Бо в такому разі вона ніяк не була б траґічною постаттю, що може хвилювати нас. Вона тримається життя і його краси так, як і кожен з нас, і перед смертю її охоплює той самий тваринний жах, як і всіх. Однак в ході дії вона приходить до висновку, що в тому світі, де представлений Креон і йому подібні, для неї немає ніяких підстав жити. Мертвий брат Полінейкос, якого Креон відмовляється хоронити, є тільки приводом, а не причиною її смерти. Тут твір Ануї відкриває нам зовсім новий аспект у порівнянні до відомої Антіґони клясичної антики, мотиви дії якої лежать у релігії і любові між братом і сестрою.

Можна бути проти п'єси, бо вона, мовляв, песимістична й деструктивна, бо в ній гине благородне й чисте. Однак, це не так. Так може думати лише поверховий спостеріґач. Право тут по стороні добра і доброму усміхається вище щастя, коли воно переступає поріг, що лежить між життям і смертю, і лишає все зле позаду. Автор, що виявляє тут глибоко релігійний світогляд, подібні мотиви висловлює в своїй »Евридіці«. »Антіґона« —це твір, який приносить для вияснення нашої заплутаної ситуації безмежно баґато більше від тисяч промов, брошур і статтейок, які з'явилися в останні роки нашого божевільного часу.

Це означало б не зрозуміти твору Ануї, якби в ньому бачити тільки автора жорстоких, песимістичних і смертельних трагедій. При читанні іскристої, мило задерикуватої балетної комедії »Бал злодіїв« дивуєшся, на яку грайливу веселість здібний автор »Еврідіки« чи »Антігони«.

У нас сьогодні ім'я Ануї ставиться поряд з іменами його великих сучасників: Жіроду, Кокто, Сартра і Камюса. За короткий час це ім'я стало поняттям, від якого не можна відокремити сучасний театр, який є живим прикладом живого генія нашого західнього сусіда. Франція збагатилася ще одним ім'ям.

Франц ҐАЙҐЕР

ПО СВІЖИХ І СТАРИХ СЛІДАХ

ПОБАЧИМОСЬ У КИЄВІ

(З »Записок неполітика«)

„Перейдемо убрід — бурхливі води".
Олена Теліга, „Поворот". 1936

12 липня, 1941 р. Повернувся тількищо з міста. Субота. Північ. Всі вже сплять. Постіль для мене приготована в їдальні на ґавчі. Не лягаю одразу, а передумую враження дня. Не вірю, що я своєю власною особою переживаю ці дні. У каварні Бізанц, де збираються наші люди, шум, ґамір, суперечки, підіймають чарки, вітаються. Всі хочуть іти на схід, і нікого, здається, не пускають.

Але це нас не зраджує. Кожний має свій плян, а багато з них дуже »певний«, бо мають когось там і десь там, і перебратись за невеличку річку Сян не творить їм ніяких труднощів. Але все таки більшість з них на місці. Я не маю нікого, не маю ніякої »сильної руки«. Одначе я »хочу« також перебратись на другий, східній, беріг. Сяну.

Зараз я вернувся з кав'ярні »Полтава«. Там висиджують знані й відомі львов'яни за кавою, шахами й картами. Багато буває інколи сміху. Я був у великому, цікавому товаристві, там була також Олена Теліга.

Відпроваджую пані Олену додому. Краків, не дивлячись на пізню годину, в русі. Погода ясна, тепла, лагідна. Небо всипане зорями. По дорозі заходимо до ресторану Бізанца на вечерю. Замовляємо краяну ковбасу, яєшню і до всього кілька чарок.

Скоро твориться настрій, повно людей, ми без перерви говоримо, вибухи сміху здоблять наші слова. І тут ми рішаємо йти на схід, додому, до Києва. І то не чекаючи дозволу. Просто вбрід через Сян.

Плян нам цей був не чужий давно. Ми добре знали, що дозволу нам не дадуть, лишатись тут, у Кракові, ми не мали далі сили. Олена оповідає, як то вона востаннє покинула Київ. Це було вісімнадцять років перед цим. Була тоді ще підлітком і приїхала до Чехії, до Падебрад, де її батько був ректором Української Господарської Академії.

Не можна передати слів і настрою таких ось дивних хвилин, коли здається, що ми вертаємось назад.

Весь український Краків під знаком вимандру »туди«. Старанно поділились на групи. Бандерівці і мельниківці. Страшні перегони — хто буде перший на місці. Бандерівці скрізь горують. Ольжич вірить в перемогу »довгого бігу«, але у нього сумний, заклопотаний вигляд. Я ж не можу дарувати »їм« розколу. Маю жаль до тих і других. Майже в них не вірю. Раз вони могли розбитись у такий незвичайний час, не можна вірити у їх політичний глузд. А без того ніяка справа не можлива. Веду завзяті дискусії з Сеником. Сціборським, зі своїм прекрасним господарем, паном Б. Невже немає ніяких, таки направду ніяких доріг до згоди? Бійтеся, люди, Бога! Б'є дванадцята година!

13 липня. Соняшний, сіруватий ранок. Краківські вулиці роблять багато куряви. Рано йду »на Зелену«. Там вже повно народу, приїхали генерали й полковники з Варшави. Всім ніколи. Ольжич сильно занятий, але маю з ним умовлене побачення. О десятій зустрічаємось у бароковому сальончику. Він має втомлений вигляд. Спитав, чи »їдемо«. Так. Олена також? Також. Чи з нами їде д-р Є.? Ще не відомо. Хай їде з вами. У Ярославі маємо зголоситись на певну адресу, і там допоможуть нам перейти через Сян. До побачення. Стискаємо руки і маємо розійтись.

При лівій стіні сальончика стоїть велике, майже під стелю, дзеркало в золочених рамах. І в мент, коли ми прощаємось, дзеркало зненацька починає відділятися від стіни, я бачу, як воно нахиляється, на мент не вірю, чи не обман це зору, і поки встигаю зорієнтуватися, дзеркало падає і з сильним бренькотом розсипається на шматки. З сусідньої кімнати відчиняються двері, з-за них виглядає Сціборський, дивиться на розсипане дзеркало, хитає мовчки головою, а потім каже:

— Буде погано!

Потім двері знову зачиняються. Ольжич посміхається й каже:

— Забобон.

Я йду до пані Олени на Славойову, але про дзеркало мовчу. Говоримо про вимарш. Олена має турботи. Потребує міцні для дороги черевики. Вона не погоджується на Є. І не може втримати реготу, як тільки згадає:

— Але дивіться! Як спізнитесь — чекати вас не буду. — Ці слова особливо їй звучать, і вона регоче до сліз.

До самого вечора йдуть приготування. Завтра о годині 4.30 швидким потягом до Ярослава.

Черевики здобуто. Я пакую наплечник. Одягаю чоботи, спортову куртку і солом'яний капелюх. Увечорі переношусь до Теліг, щоб раненько одразу на двірець. Пан Михайло помагає Олені збиратись. Він купив нову торбину і вкладає, що може влізти. Легенькі сукні, дещо білизни, целюльозний дощовик, парасольку. Постійно бурчить:

— І де вона то діла? Але нічого не згуби! — Олена сидить на табуретці, руки на колінах, киває головою — посміхається. Вона знає, що все буде знайдене і вложене. Не забуде нічого.

Я йду до маленької кімнати поруч їдальні і лягаю, щоб »відпочити«. Ще довго чую крізь двері:

— І де вона ото подіне...

Я думаю. Лежу в темноті горілиць. Боже, які думи! Невже це ми вертаємось? І вернемось? Невже будемо дома? Думи все вертаються до того місця, звідки вийшли. Думаю про все, що було. Написав ще листи до Праги дружині. Записав записник. Поговорив з ким міг. Все ще закликаю »до об'єднання«, хоча знаю — мене ніхто не чує і ніколи не почує.

Голоси Михайла та Олени затихли десь у третій кімнаті. Стало тихо, тільки десь цокає будильник. А мої думи вирують без кінця, без початку, без краю. Години швидко біжать, і ось чую — вже дзвонить будильник. Це три ранку. Вставати. Я лежав невкритий, спускаю ноги і натягаю чоботи.

Це вже понеділок 14 липня. Не треба нікого будити. Здається, і вони так само, як і я, »спали«. Ми вже на ногах, Михайло готує чай, пакуємо готові канапки на дорогу. Ще рано снідати, у вікні ще сіро, в кімнаті світиться. Олена радісно вітається зі мною. Вона нічого не каже словом, але дуже багато говорять її очі, уста, чоло. Вона зовсім свіжа і розчервоніла. Помітне піднесення. Вона одягнута у легку смугнасту блюзку, спортову сіру сукню, нові черевики з короткими шкарпетками і солом'яний капелюшок »на всякий випадок«, бо брати його на голову вона не збирається-

ся. Має легкий плащик — і це все. Нести має тільки легку, ручну, червону торбину.

Я маю жовтого наплечника і фотоапарат.

Доктор Є. не з'явився, і взагалі нічого про нього не знаємо. Олена цілком вдоволена, а я також. Ми маємо багато говорити. Ми у вирі фантазій, настрою і плянувань. Грубуватий скептик Є. був би нам тільки на заваді. Вертатися в такий час »додому«, це хвиля, що зобов'язує.

Пів на четверту вирушаємо. Михайло пропонує вшанувати старий козацький звичай сідання. Сідаємо навантажені. Навантажений, власне, я, бо все майно Олени має в своєму посіданні Михайло. А пізніше це маю перебрати я. Сидимо і посміхаємось. Всі ми по-своєму захоплені. Пан Михайло дещо непокоїться, що пускає в таку дивну дорогу свою кохану дружину, але він вдоволений, що ми йдемо вдвох. Олена майже сяюча. Вона вже рветься йти...

Йдемо. Помічаємо кожний рух. Олена востаннє замикає свої двері, повільно ступає по довгих, подібних на лябіринт, сходах. Внизу дивиться ще раз на вікна на першому поверсі. На вулиці зовсім порожньо і тихо. Переходимо на »плянти«. Свіжий, дуже виразний, літній ранок. Небо чисте й обіцяє бути ще довго таким. Візників ніде немає. Ми троє легко і радісно ступаємо в напрямку головного двірця королівського міста Кракова. Двадцять хвилин ходи, і ми на місці.

Розуміється, пан Михайло знаходить нам місце в переділі другої кляси. Потяг ще зовсім порожній, людей майже не видно. Займаємо найкращі місця. Олена, не дивлячись на недоспану ніч, свіжа і ясна. Я маю також зовсім бадьорий вигляд.

— Цікаво, чи появиться Є.? — каже Олена. І одразу передражнює, як то він обіцяв її »не чекати«. Всі сміємося. Михайло сидить ще з нами.

— Ви вже її припильнуйте. Ви ж знаєте її. Все згубить.

— Припильную, пане Михайле! — Олена радісно дивиться на Михайла і ніби поблажливо кпить з нього.

— А ти пиши! Скрізь пиши. Де тільки можеш. Передавай людьми, як не буде пошти, — наказує Михайло.

Час швидко проходить. Появляються люди. До нашого переділу входить військовий — »Гайль Гітлер!« — і сідає. Це нас не дуже вдовольняє, але дідько з ним. На пероні вже рух. Михайло дивиться на годинник. Стрілка доходить до... Ах!

— Ну, Оленочко! Будьмо! — каже Михайло. — Побачимось... у Києві! — його уста помітно затремтіли. Я

стояв і дивився на них. Мені було весело, я думав веселе, я мав безліч надій. З Михайлом за козацьким звичаєм поцілувались тричі і потиснули міцно руки.

— Побачимось в Києві!

— Побачимось в Києві!

Потяг рушив, Олена і я з вікна вітаємо Михайла, що поволі віддалявся від нас. Вітаємо його, поки була можливість, але ось потяг поволі загнув дугу, і Михайло зістався.

Ми подаємо одне одному руки, міцно потискаємо їх і поглядом без слів кажемо:

— Отже додому! — Входимо до переділу і займаємо наші місця біля вікна. Потяг проходить через Вислу. Прощай Краків! Не хотілося б більше вертатись до тебе так, як ми є, — вигнанцями.

Який це ранок! Скільки барв! Як соковито блищить роса. Долинами тонкими верствами стелеться білий туман. Яскраве, червоне сонце одразу залило сяйвом наш переділ. Я вказую на сонце і кажу:

— Може це воно для нас так сходить?

— Так, — каже Олена, дивиться і не надивиться на прекрасний схід, де горить це вічне світло. Ясні сірувато-пивні очі її сміються. Гарний, трохи задертий носик насторожений. Чудове з бронзовим відливом волосся переливно горить під сонцем.

— От так хочу вас схопити на плівку фільму, — кажу. Наставляю апарат і роблю кілька світлин. Олена осяяно посміхається.

Далі зав'язується і з кожною годиною все більше розгорається завзятюща розмова... Перш за все — товариші по перу. Згадуємо всіх. По черзі. Олена регочеться з Є., наслідує його бубняву мову. Пригадує свою Варшаву. Маланюк, Липа, Крижанівський, Левицька-Холодна, Штуль. Переходимо на інтелігенцію взагалі. Міркуємо, що робити. Згадуємо по черзі минуле і своїх рідних. Я з захопленням оповідаю про свою дружину, своїх знайомих з Праги, а особливо своїх батьків, яких вже не застану.

А сонце рве та рве і горить, мов смолоскип. Стає душно, і ми звільняємо себе від зайвого одягу. Розстеляються зелені, буйні поля, зелені луки, гаї, ліси жовтої соснини. Потяг зупиняється рідко. Перша від Кракова зупинка — Бохня. Летимо назустріч Тарнову. Це місто повне споминів. Оповідаю Олені, як то я тут військував, як ходив до Августи в селі отуди далі на південь в горах. Соковита, звучна молодість встає в уяві, все те було давно, і ось ми

вертаємось і вже не ті. Хто і для чого обвів нас цією довгою обхідною дорогою, щоб звести разом і вести туди назад? А що чекає там? Щастя! Цілком зрозуміло. Війна? Чи не для нас вона сталася? Ні, ми не знаємо, що нас там чекає. Не знаємо! Заносимось в захопленні далеко, і хай нам Бог дарує. Маємо трошки права на захоплення, любимо трагічно і соняшно землю предків, яку від нас забрали. Тепер за неї люті бої ведуться, а ми її поети крадькома йдемо до неї, щоб бачити її, чути і сказати про неї слово. Нас там не хочуть бачити. Ні ці, ні ті. Але ми йдемо самі. Нас тягне неезбагненна сила, а Бог керує нашими стопами.

О десятій тридцять в Ярославі. Це була одна мить. Невже ми приїхали? Я вже знав Ярослав. Недавно мав тут відчит і маю тут чимало знайомих. Виходимо на місто.

Сонце! Все під знаком сонця. Мої прекрасні, новенькі краківські чоботи не зовсім до цього підходять. Чорні міцні подорожні штани також. Починає дошкуляти непроспана ніч, але нерви тримаються міцно, ноги ступають бадьоро. Олена побіч наструнчена, елегантна і розсміяна. Зараз дещо міцно наснажується сонце, але українські вивіски різних крамниць надолужують невигоду. Ступаємо в напрямку Перемишля. Ще так недавно тут були гори всілякого військового майна. Зараз все те пішло далі на схід. Попадаються машини ВМ і ВЛ, але це вже так належить взагалі до стилю. Біля ринку натрапляємо на дивовижу. На хіднику стоїть дві совєтські гармати. Накидаємось на них, як на сенсацію. Це перші предмети »з того боку«. Дивимось і не надивимось. Не тому, що вони гарні, а тому, що вони »з того боку«

Добродія, якого нам давали адресу, немає дома. Коли буде? Невідомо. До побачення.

— Я так і знала, — каже Олена. Нічого. Дамо собі раду. Маємо голову й ноги, а Сян ось тут на досяг руки. Побредемо.

Йдемо містечком, годинники вказують, що вже ось обід, питаємо, де, власне, можна виконати цей ритуал. Виявляється, що з обідом тут не особливо... Десь там... — вправо, вліво, просто, якась їдальня і може там щось дістанемо. Карток не маємо, і нащо вони нам, коли ми йдемо в країну хліба, сала, сметани з варениками.

Є. Це ніби ресторація. Порожньо тут, бо ще рано, а також мабуть тому, що нічого тут не можна дістати. Обід дістанемо за годину. Що дістанемо? Юшку з рабарбару та котлети з... рабарбару. Дуже гарно. Тим часом п'ємо лімонаду з сахариною і пишемо листи. Я дружині до Праги, Олена Михайликові до Кракова.

»Дорогий Михайлику!

Щасливо доїхали до Ярослава і чекаємо на обід в ресторані. Наразі почуваємо себе добре, хоч ще не застали дома кого було треба. Добре. Надіємося, що все буде гаразд, і ти теж не турбуйся. Цілую міцно, міцно.

Твоя Олена.

Пані Олена ще нічого не згубила. У. Сам.«

Адреса; Геррн Інж. М. Теліга, Кракау, Гауптштрассе 30, В. 12 а.

З другого боку краєвид Ярослава. Схил горбка, розкидані по долині будиночки, і на обрії костел з двома вежами. »Ярослау: Гезамтанзіхт. Ярослав: Загальний вид«.

Великі, лапаті, менш зграбні, ніж рука, що їх ставила, літери. Сміємося без перерви. Находимо все нові причини таких вибухів. Спочатку це рабарбар. Далі кельнер з дуже поважною міною. Ще далі лімонада з присмаком вугілля. Після ж літографія на стіні з страшною жінкою, що має назву фея. Пізніш переходимо на партії, на доктора Є., на таємничого зв'язкового, якого не застали дома, і невідомо, чи застанемо.

Година минає, і ми дістаємо »зупу« з рабарбару. Просимо шматок хліба. Нема. Просимо соли . Дістаємо сіль, солимо, сьорбаємо і сміємось. Дістаємо »котлети« з картоплею. Рабарбар змішаний з шпінатом чи буряковою гичкою. Смак кислий, запах трави. Поїдаємо і замовляємо ще. Це без карток і без обмеження . Двох порцій вистачає, я плачу дуже багато, і ми дякуємо за гостину.

Робимо ще раз спробу застати дома таємничого зв'язкового. Знов даремно, але маленька надія є. О шостій по обіді, можливо, він буде. Це ще багато часу і, коли зважити нагальність сонця, то воно зовсім не дуже приваблива. Не чуємось ані свіжими, ані виспаними, ані ситими. Йдемо на базар, де можна купити багато всяких речей: гребінці, шнурки до черевик, барвистий папір на квіти, коробочки і... нічого їсти. Дістаємо дещо червоних порічок і пожираємо їх з виразом голодних тигрів. З мене постійно тече піт, і я так само постійно здіймаю то накладаю свого солом'яного капелюха. Олена витримує без капелюха, і її волосся переливається відблиском червоної міді.

Олена купує кілька ґумок і кілька непотрібних інших речей, які ми дуже скоро викидаємо. Шукаємо місця, де б нам уникнути соняшної зливи, і йдемо десь на луку за місто, де можна бодай присісти на траві під вербою та розвантажити наплечник. Так і робимо. Це лука, де я ще не так давно ходив зі знайомими до Сяну, щоб погля-

нути на »той бік«. Сян був обплутаний колючими дротами з хитромудрими лябіринтами. Зараз все те вже не актуальне, і ми з Оленою знаходимо бажану вербу.

Розвантажуємось, лягаємо на свіжій траві, дивимось у синє, вже українське, небо і співаємо:

Дівчинонько люба, де будеш ти спати,
На Вкраїні далекій!
В степу під вербою, аби, серце, з тобою,
На Вкраїні далекій.

Олені цей спів дуже імпонує. Вона компонує далі. Що будеш робити? Що будеш їсти? Замість зелене жито жати, ми будем »вірші писати і когось там воювати«. Згадали ще раз рабарбар. А що, коли б ми пішли отак до Сяну і поплили на другий бік? Це ж всього подати рукою. Ні. В тих верболозах сидять десь зеленосині вартовики. Не гаразд було б одразу попастись до їх рук. Це була б велика хиба нашого мандру. Оповідали, що декому це коштувало концентраційного табору, і згадувалось, що навіть когось там розстріляли. Дякую. Ми ще хочемо жити.

В таких випадках час тягнеться. Не витримуємо до шостої, йдемо скорше (все одно не маємо чого робити), застаємо там молодих людей, що обіймають над нами опіку, запроваджують нас до дуже милих людей, і тут, нарешті, починається наше буття.

Перш за все дістаємо решето дуже смачних, соковитих вишень. Друге — нам дають чогось порядного поїсти. Товариство наше — незнайомі, але прекрасні люди. Молодий студент, молода дівчина, батько і мати. Вони вже нас знають з наших книжок, вони вже також знають, куди ми йдемо і чого йдемо. Цієї ночі має бути випробувано, де можна переходити річку. Мусимо бути обережними, і ми хочемо бути обережними. До завтра не можемо переходити і рекомендується вичекати.

— Полонені! Полонені!

Зриваємось, мов громом вдарені. Біжимо на вулицю. Там вже юрби людей. Перед очима вулицею тягнеться група барви землі. Витріщаємо на них очі. Дивимось на їх одяги, на їх взуття. Не хочемо вірити, що це вояки. Всі вони в різношерстному лахмітті, деякі босі, деякі без прикриття голови. Большевики. І, дійсно, від двадцятого року, коли я бачив їх востаннє, нічого не змінилось. Ті самі до подробиць, лише це самі жиди, виділені від решти полонених. В душі дивовижні почування. Знаєш, що буде з тими нещасними. Не чуєш до них ворожости, бо сила їх

нещастя перевищує все інше. Хотілося б якось їм помогти — і це все.

Група пройшла. Ми з Оленою направляємось пройтись перед заходом сонця. Поволі заходимо в парк і весь час розмовляємо про тих полонених, про наші внутрішні політичні справи, які бачимо ненадійними очима. Олена думає, що може ще вдасться щось зробити. Вона оповідає мені про своїх бувших партійних товаришів, які тепер всі »у бандерівцях«, оповідає, як вона »перейшла до мельниківців«, і причиною цього було те, що бандерівці не люблять інтеліґенції, а без інтеліґенції немислима ніяка поважна робота. Також великий вплив мав на неї Ольжич. І коли б не він, можливо вона при тих і залишилася б. Дуже часто згадує ім'я Мітрінґи, якого я до цього часу не чув. І взагалі я в тих справах значно менше поінформований, ніж вона. Я також менше цікавлюся доктриною, хоча політика цих обох груп мене глибоко непокоїть. Мені здається, що вони можуть викликати в Україні громадянську війну, а це звело б нанівець всі наші дотеперішні осяги.

Що ж робити? З моїми поглядами Олена так само, як і Сеник, не годиться. Капітулювати не можна. Я знов доводжу, що це не капітуляція, а ухилення. Не можна в такий час ставати на позицію двох козлів. Так. Але ті мусять зрозуміти... Ті нічого не розуміють. У них нема органу зрозуміння. — То що? Передати в руки тих людей кермо? — Краще в руки тих людей, ніж ця шарпанина. Зрештою німці все одно всіх заберуть. Надто ми нерозважні.

Олена думає і думає. Наша позиція у відношенні до організації своєрідна. Олена більше нарікає: на Ольжича, на провід взагалі. Нічого не підготовано. Бандерівці мають все, »наші« нічого. Але вона хоче бути солідарною до кінця і всі свої сили віддати організації, якою б вона не була. Я ж не нарікаю. Я кажу, що нема потреби сполягати на якубудь організацію. Треба робити самому. Я кажу, що я не йду боротися за організацію, а за справу нашу взагалі. Нікого не буду в Україні спихати з місця, я хочу зайняти те місце, що буде ще не зайнятим. Не буду вести пропаґанди за тими чи іншими. Я в засаді при мельниківцях, але це тільки тому, що я не вмію міняти партій чи зраджувати своїх бувших колеґ. Взагалі ж, при таких умовах, я волію бути безпартійним. Я проти розбиття! Проти всякого розбиття. Я цього не розумію і ніколи не зрозумію!

Олена мене слухає і не може протирічити, щоб це мене переконало. Ми будемо працювати над піднесенням інтеліґенції, за вищий стиль провідної верстви, за позитивний

тип життя. На цьому ми погоджуємось обоє. Поки не дозріла сама людина, доти даремні апеляції до її розуму. А таке визрівання не може статись з дня на день. Необхідна праця поколінь. Це покоління пропаще! Воно від одного берега відпливло, до другого не пристало. Воно ні рак, ні риба.

Олена вказує мені на приклад боротьби різних політичних груп в минулому. На боротьбу Леніна, Мусоліні, Гітлера. Перемогли завжди сильніші.

Так. Перемогли сильніші і так само перемагати будуть. Але ті боролись дома, у себе, між собою. Ми боремось у підпіллі, не дома, у чужій хаті. Таку боротьбу завжди використає ворог. Був би він дурний, коли б не використав. Для німців наше розбиття бажане. Наші люди дуже легко йдуть на кожну провокацію. Вони всі відрухові, без тривкого характеру і без поважного думання.

Не доходимо до рішення, бо його немає. Ми все одно не вплинемо на події. Сумніваюся, чи ж може тут взагалі хтось вплинути. Це стихія.

Такі речі я можу казати лише трьом людям; Сеникові, Ольжичеві і Олені. Іншим навіть не відважуюсь таке казати. Все одно не зрозуміють. Я не смію належати до організації. Не маю канонів. Не думаю виробленими шаблонами. Я буду завжди по боці найсильніших в політиці українській і по боці найслабших в житті та побуті. Я уважаю, що краще один поганий провід, ніж кілька добрих. Особливо коли нема вигляду, що вони дійдуть до компромісів, як це має місце у нас.

Ах, це те найнеприємніше. Коли б не воно, було б ясніш. Говоримо про літературу. Згадуємо імена тих, що в Києві. Цікаво, що буде з ними, чи застанемо їх там? Цікаво б зустрітись з людьми, з якими ми стояли на різних позиціях. Згадуємо Тичину, Бажана, Головка, Смолича, Яновського.

Сонце над заходом. Коронасті клени і липи творять мальовничі групи, а між ними кущі відцвілих рож. Доріжкою проходять молоді люди і з зацікавленням дивляться на двох людей у спортовому, що ніяк не подібні на звичайних відвідувачів цього парку.

На заході появляються хмарини. Було б добре, щоб пішов дощ і освіжив дещо повітря.

Вертаємось на мешкання і зустрічаємо ще одну групу полонених. Багато з них просто в білизні. Кажуть, що німці нагло застали їх в укріпленнях і не дали їм часу

одягнутися. На мешканні нас чекає вечеря, довгі розмови і, нарешті, так дуже й дуже потрібний нам сон.

15 липня. Повно сонця. Встаємо о восьмій. Снідаємо вже нормально. Довідуємося, що все ще нема можливости переходу через Сян. Виходимо на город і безліч разів фотографуємося разом з нашими господарями. Нам хочеться йти далі. Чекаємо поки не сповістять, що це можливо. Обідаємо добре, весело, сито. Взагалі наш настрій, не дивлячись на все, піднісся. Чуємо себе вже одною ногою у себе. Ще тільки цей символ Сян. Не будемо дуже вагатися, і як не зможе нічого організація, зможемо самі. Підемо до людей, що знають місцевість, і доб'ємось свого.

По обіді нас повідомлено, що переходити Сян біля Ярослава неможливо. Збільшено сторожу, а до всього тут глибока річка. Десь там у горах випав дощ, і вода ще більше піднялася. Радять нам їхати до села Сосниці, там є знайомий священик, що нам поможе.

Їдемо до Сосниці. Потяг йде в тому напрямку біля першої по обіді. Не чекаємо ані хвилини, лишаємо наших милих гостителів і маршуємо. Я зі своїм наплечником, Олена з торбиною. Сідаємо на потяг, їдемо прекрасними полями. Пшениця вже вкривається тією бронзовістю, що заповідає жнива. Спека триває і можна чекати зливи. Особовий скромний потяжок старанно пробирається поміж пшеницями в напрямку Перемишля і там кінчається. Далі потяги не йдуть.

Година часу, і ми в Сосниці. До села три кілометри. Ідемо вузькою стежкою, потім польовою глибокою дорогою попід вербами. Справа й зліва пшениці. Ще раз »в степу під вербою«, і на цей раз беру Олену на знимку. Велике бажання затямити і затримати в пам'яті кожний мент, кожний порух думки. Всі живі і мертві істоти й предмети хвилюють уяву. Насторожено і піднесено буяє уява, чується зв'язок між минулим і майбутнім. Ці власне менти пройдуть через віки, бо якраз вони зумовлюють те, що є в ці виняткові дні.

У Сосниці халепа. Потрапляємо в руки прикордонної сторожі. На щастя, ми спокійні. Ми йдемо ось до священика. Це наші знайомі. Самі ми ось з Кракова. Прошу. Наші документи в порядку.

Граничарі (а це було біля їх мешкання) виявляють скепсис. Хто власне зна. Очі старанно шукають у наших документах чогось, що б помогло не нам, а їм, але дарма. Все в порядку. — Яволь! Біте шен! — Дають нам документи, — і ми незалежно ступаємо до священичого дому.

Нас приймають гостинно. Деякі з наших книжок побували вже тут перед нами, і тому нам тепер легше знайомитись. Старший, поважний о. декан Р., його шановна паніматка, по-тутешньому — превелебна, їх весела, гарна дочка — панна і ще і ще не знані нам люди. Що ми собі бажаємо? Перш за все, кислого молока. Ця наша скромність зворушує панімату, і кисле молоко — справжнє, холодне, зі сметаною, появляється в необмеженій кількості. Молоко робить з нас справжніх ентузіястів. При цьому ведеться розмова. Тема — мельниківці-бандерівці. Вічна, постійна і незмінна тема. Всі її переживають трагічно. О. декан не радить нам нести того розбрату бодай туди, де його ще немає. Ми, розуміється, з ним погоджуємось.

»Фара« творить закуток на землі, що дає затишок, тепло, добробут. Перед обвитим у плющ ґанком квітник. Квіти горять соковитими барвами. Сидимо на лавці, на плетених стільцях, дихаємо свіжістю, чистотою. Вечір спадає урочистою симфонією. Ластівки літають дуже низько, і дехто зауважує, що буде дощ.

Вечеряємо великим галасливим товариством. Сміх Олени звучить без перерви. Гасова лямпа горить перед столом. Теплий вечір дихає на нас з відчинених на балькон дверей.

Нарешті відпочинок. Олену схопили під руки панночки і запроторили її у хащавини будинку. Мені зробили постіль у їдальні. З заходу насунула густа, чорна хмара, подуло вітром, загриміло. Незабаром полив шпаркий дощ. По деревах, по квітах до самого ранку гарцювали химерні переливи дощу та блискавок. Але я вже втратив можливість чути і бачити. Сон — густий та твердий забрав мене під свою владу, а я і не думав йому перечити.

16. липня. Дуже раненько на фарі розпочався рух. Входять, виходять, хляпають двері. Не хочеться вставати, але час біжить, колесо історії крутиться, треба бігти за ним. Встаю. Миюсь у квітнику. Дощ допоміг мені водою. Миюся ґрунтовно, як це роблять в природі, і витираюсь міцно волохатим рушником. На ґанку зустрічаю усміхнену Олену. — Чудово! А скільки ми насміялись! Боже!

На веранду виходить кава, сметанка, печиво. Появляються люди. Вітаємось. О. декан представляє молодого пана, що ось тількищо прибув з того боку. Він прибув також нелеґально і приніс багато нового.

Оповідає, як прийшли німці, як їх скрізь радісно зустрічали. Оповідає, як тікали большевики. Перед тим провели вони великі арешти. По всіх тюрмах знайдено гори трупів.

У львівській в'язниці відкрито дві з половиною тисячі трупів.

— А де вуйко Ромко? — питають. — Загинув. — А чи живе такий то? — питання сиплються, а відповіді переважно: нема, загинув, вивезли.

Але зараз населення радіє. Час терору минув. По селах бурхливі маніфестації, промови, вітальні брами для німецького війська. При владі скрізь бандерівці.

Це нас, а особливо Олену, насторожує. Вони ж пускають тільки »своїх«. Я з посмішкою дивлюся на неї. У моїй голові вертяться думки: невже ми дожили до такого, щоб ми з цією жінкою не могли вернутися додому не тільки через чужих, але і через своїх. Уголос кажу: »Нічого. Я вже роблю пляни. Будемо звертатися тільки до інтеліґенції та духівництва«. У цей саме час в мені виникло остаточне рішення: не буду належати до українських політичних груп так довго, поки між ними будуть якраз такі відносини.

О. декан робить підготовку нашого переходу. Хмари розійшлися, знов виглянуло сонце. Я прошу всіх на ґанок і роблю знимки. Хочеться затримати все це в пам'яті. Пишемо останні листи з цього боку. Олена пам'ятає за свого Михайлика.

16. VII.

»Мій дорогий Михайличку!

Пишу тобі за годину до переходу. Сиджу у надзвичайно симпатичного панства, родини п. о. С. Рудавського в Сосниці, звідки переходимо. Тут ми були кілька годин і ніч, як у себе дома. Якби ти мав колись переходити — зайди обов'язково сюди. Ніде так не було мило і затишно. Надіємося, що перейдемо річку щасливо, здається, тут нічого не чекає злого.

При першій оказії передай мені куферок і поклади туди і сірий капелюх. А головне — збирайся й сам!...»

На другому боці листівки адреса панотця. Панотець до цього пізніше дописав: »Пишу тих пару слів, бо хочу Вас повідомити, що Ваша Пані щасливо перейшла сьогодні о 13.00 год. Рудавський.«

У нас постає проблема .Зі всього видно, що у нас не вистачає грошей. З великою непевністю звертаюсь до добрячого о. декана. Він дуже охоче нам зичить тридцять золотих (яких ми так і не мали можливости повернути). Ділимось ними з Оленою. Їмо обід. Зараз по обіді приходить селянка з малою дівчинкою і забирає наші речі в

рядно. Прощаємось. Всі нас проводять до воріт. Селянка з малою дівчинкою і великим клунком на плечах йде до річки »прати білизну«. Нас проводить панна Рудавська. Йдемо утрійку весело, гамірно. Садом, лугом, біля поля з пшеницею, біля розквітлих маків. Над річкою гаї, все зелена стежка гущавиною. Все нижче і нижче сходимо, повертаємось, робимо закрути і... Сян! Є! Жінка з нашими речами стоїть над річкою і киває нам переходити. Діємо скоро і поважно. Небезпека велика. Хто зна, що хоронять в собі ті кущі, хоча сказали, що сторожа пішла на обід. Швидко прощаємось з милою панною, Олена цілується з нею. Біжимо до жінки, миттю роздягаємось. У нас все приготоване. Ми схвильовані, і видається, що робимо все не так.

Роздягнені, як до купання, входимо у воду. Я несу всі наші речі, Олена має тільки мої чоботи. Річка тут розлилася і неглибока. Я йду наперед і тримаю Олену за руку. Вода дещо вище колін. Ступаємо трохи поспіхом по гладеньких камінцях. Вода тече швидко. За нами на березі стоїть жінка, за кущами панночка. Вони нам кивають, що все гаразд.

Це все триває пару хвилин. Схвильовані виходимо на другий берег і швидко біжимо далі травою до якогось поламаного плоту і ховаємося в кущах. Тут нас не видно. Кидаємо речі на землю і вітаємось, як є, мов на Великдень. Потім цілуємо рідну землю, робимо це без сорому, без остраху, що нас побачать небажані очі. Ми вже говоримо вголос, хоча притишено. — Вітаю тебе, рідна! — вирива́ється з мене в нарямку сходу, і я потрясаю в небо рукою. Олена в екстазі. Вона зовсім тратиться і говорить в захопленні патетичні слова. Під нашими ногами Україна. За нами довге скитання. Перед нами... невідоме.

Швидко приводимо себе в порядок. За хвилину ми в бойовому настрої виходимо на зарослий густою, високою травою пишний, зелений луг. Сяну вже не видно. Ще не так давно тут проходила мертва гранична смуга двох різних страшних, розвойованих світів. Ступати по цій землі нормальним людям значило — смерть. Звідсіль почалась війна.

Йдемо по можливості далі від Сяну. Добрий, бадьорий настрій — тепло, свіжо і легко. По пояс трава. Навкруги ні живої душі. Натрапляємо на низенький, загострений, майже невидний з трави стовп. На ньому випечено серп, молот і напис: СССР.

Улас САМЧУК

ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ ПРЕМ'ЄРИ »НАРОДНЬОГО МАЛАХІЯ«

I

Переїзд Березоля з Києва до Харкова відбувся в 1926 р., коли дискусійні бої ВАПЛІТЕ, а вірніше Хвильового з своїми опонентами були, так би мовити, в зеніті. У двох попередніх роках Курбас, а з ним і Березіль з молодими акторами завоювали перше місце не тільки серед українських театрів, але його акції стояли дуже високо і у »всесоюзному маштабі«. Широкий відгомін »Газу«, »Джіммі Гігінса«, «Макбета«, »Прологу« і багатьох інших п'єс вже був позаду. Отже зовсім зрозуміло, що Хвильовий з допомогою Шумського (тодішнього наркома освіти) підняв велику кампанію у боротьбі за перевод Березоля з Києва до Харкова як столичного українського театру. А боротьба справді була не легка. КПбУ і зросійщена вулиця вже не могли заперечувати існування українського театру, боротьба йшла тільки за те, котрий із театрів мав бути провідним, столичним. У цей час безсилий ворог намагався за всяку ціну закріпити у столиці України такий театр, який ніяк не виходив із рамок малоросійського провінціялізму, театр Гната Юри. Цей театр у боротьбі двох культур для ворога був не страшний, і тому він міг його терпіти, тим більше, що такий театр і його керівника можна було б зовсім підпорядкувати своїм інтересам.

Та тоді Хвильовий ще перемагав і Березіль опинився у Харкові. До того часу, від початку свого існування, він відвідав Харків два рази, і його постави бачило лише невелике число глядачів. Масовий глядач був зовсім у полоні театру, який там постійно перебував від 1922 року — театру ім. Івана Франка. Не даючи тут оцінки цьому театрові, треба сказати, що Березіль застав у Харкові дуже невідрадну картину театрального життя. Сірість думки, еклектизм, епігонство і малпування провінційного російського театру — відштовхували прогресивні елементи молодої пореволюційної України.

Відкриваючи сезон у місті нового осідку, Березіль поставив п'єсу Кромелінґа »Золоте черево« у стилі тих мистецьких постулятів, які послідовно розвивались із попередніх постав київського періоду. Київ був завойований Курбасом, Березіль був дитиною Києва і був для нього

зрозумілим і рідним. Але зрусифікований індустріяльний Харків прийняв Березіль дослівно вороже. Це для нього була terra nova.

Який театр — такий глядач. І нічого дивного в тому не було, що Березолеві довелось уперто воювати з смаками, прищепленими Сінельниковими та Юрами. Критика, підтримувана офіційними партійними колами, які дуже пильно дбали за те, щоб українське мистецтво не дуже випиналося з екзотичних пелюшок, виставу »Золотого черева« прийняла не тільки холодно, але й намагалась переконати театр і глядача у відриві від ґрунту і інших численних гріхах.

Березільців це не знеохочувало. Вони знали, що не тільки вороже настроєний глядач буде ставити опір усякому прояву проґресу, але й серед самих же землячків є такі, що з молоком матері всмоктали присмак натуралістичного побутового театру і пильно замикали свої вікна перед свіжим подувом. У цьому наступі на зросійщеного міщанина Курбас був не один — Хвильовий і вся ВАПЛІТЕ з перших днів стали в один ряд. Але п'єса, збойкотована глядачем, була знята з репертуару, і довелося Курбасові зробити крок назад, дозволивши спеціяльно запрошеному режисерові Інкіжінову поставити п'єсу »Седі«, яка зовсім випадала із репертуарного стилю Березоля.

ВАПЛІТЕ не тільки у виступах у пресі, але й на літературно-мистецьких диспутах стала по боці Березоля. Курбас нав'язав тісний контакт із Хвильовим, згрупував драматургів — Куліша, Дніпровського, Йогансена; ширше коло письменників із ВАПЛІТЕ були постійними гостями курбасівського т. зв. четвергового сальону.

II

У Києві 1925 року Березіль уперше познайомився з драматургічною творчістю Миколи Куліша, поставивши його другу драму »Комуна в степах«. Професор Глушко зовсім слушно назвав перші його п'єси »97« і »Комуну в степах« натуралістично-побутовими. І зовсім зрозуміло, що в Березолі »Комуна в степах« була поставлена не в тому стилі, в якому була написана. Автор, приїхавши з Харкова на одну з вистав своєї драми в Березолі, вийшов із театру дуже розгублений. Експресіонізм, умовність сценічного оформлення, перетворений жест, збірність, а не типізація образу були для автора чужим і незрозумілим.

Він пішов після вистави з театру, не зайшовши за лаштунки до акторів, не познайомившись із поставником драми.

»Комуна в степах« була перша оригінальна п'єса сучасного драматурга в репертуарі Березоля. Молодий драматург, якому доля судила за кілька років відограти незгладну ролю в історії української драми, у ці перші роки своєї творчости з незалежних від нього причин стояв осторонь від Березоля. Дистанція Київ-Харків у перші роки після громадянської війни була досить велика. Він не впізнав свого твору в Березолі і вийшов з вистави не обурений і розгніваний на театр, а хотів насамоті, без пояснень режисера й акторів розібратися в тому, що побачив, збагнути, проаналізувати і відкинути чи засвоїти.

У Харкові Куліш став постійним глядачем усіх березолівських вистав. Непомітний серед глядачів, він слідкував за думкою режисера, за грою актора, за обличчям і стилем театру. При особистих зустрічах нам, акторам, не вдавалось пізнати його думку про наш театр, про нашу працю. Його скромність, простота, але й хитра та іронічна посмішка в очах і на устах не дозволяли заглянути в його душу. Цілу першу половину театрального сезону 1926—27 року ми були добрими знайомими, але якась непоборна сила притягала нас взаємно. В тому ж сезоні, після стратегічного маневру — »Седі«, »Мікадо«, »Сава Чалий«, якими Березіль нав'язав контакт із глядачем, театр продемонстрував майже весь свій репертуар київського періоду. Закінчення сезону пройшло під знаком повної перемоги Березоля. Університетська та вузівська молодь, яка повінню заливала нову столицю, стала палким прихильником театру.

У травні 1927 р. автор цих рядків поїхав разом з Курбасом до Німеччини на столітню виставку німецького театру у Магдебургу. Після повороту підготовна праця над новим репертуаром почалась біля Одеси над морем. Одного липневого дня завітав до нас Микола Куліш. Серед веселої товариської розмови виявилось, що він радий би прочитати нам свою нову п'єсу. Не знаю, чи ще хто з драматургів і поетів були такими мистцями в художньому читанні, як Куліш. Один П. Тичина, коли вдавалось йому перебороти свою дівочу соромливість перед глядачем, міг поразити слухачів інтерпретацією свого незабутнього »Вітру з України«. М. Куліш був надхненним майстором слова. Ні один актор не міг конкурувати з ним в цьому мистецтві. Він інтуїтивно відчував мистецтво слова.

III

Перша творча безпосередня зустріч березільців з. М. Кулішем мала вирішальний вплив на дальший шлях і напрям не тільки нашого театру, але й на всю практику боротьби. Правда, це вже був час, коли Хвильовий схрестив мечі на літературному та публіцистичному полі. Але читач замикався в свої чотири стіни, і тільки вибранці або інтимні друзі мали доступ до тайників душі. Кожний із книжкою чи газетною статтею залишався сам і рідко коли обмінювався думками на тему прочитаного. У театрі масовий глядач одночасно слухає, переживає і реагує. Тут уже не сховаєшся за маскою сфінкса ... По реакції глядача автор і театр бачать, з ким мають справу, а стратег має нагоду зробити »огляд« своїх діючих сил.

П'єса »Народній Малахій« зробила на нас, акторів, потрясаюче враження. Ми були зачаровані мистецькими якостями драми, але рівночасно й перелякані відвагою автора. Ми побачили, що театр з допомогою драматурга висупає у перші лави генерального бою. Прослухавши п'єсу, ми сміялись і плакали рівночасно. Сміялися над смішним, плакали над трагедією реального, дійсного життя. У кожного з нас у грудях клекотіло і затискало віддих від хвилювання. викликаного »Народнім Малахієм«. Кожен з нас був, так би мовити, зрушений із дотеперішньої точки опертя, тільки висловити те один одному ніхто з нас не відважився. Ми відчули й зрозуміли, що цього Малахія Стаканчика повинні показати широкому глядачеві, якого вже не треба було приманювати до театру, який сам стукався у всі двері Березоля, а передчасна аналіза і розкриття ідеї автора могли насторожити ворога. Ми зрозуміли: щоб здобути можливість стати на сцені перед глядачем з цією п'єсою, треба так охоронити її ідею, так заховати її від »правлячого ока«, щоб його зір не доглянув того, з чим автор хотів виступити перед масовим глядачем. Перед Березолем стало завдання: пильно замкнути усі вікна своєї творчої лябораторії і тільки тоді їх відчинити, коли вистава буде закінчена і театр стане перед судом свого глядача.

До репертуарного пляну наступного сезону »Народній Малахій« був включений разом з п'єсою німецького драматурга Бюхера »Войцек«. Підготова обох цих п'єс ішла рівночасно. Тому що я був зайнятий в головній ролі останньої, я не міг брати участи у »Народньому Малахії«. »Войцек« був знятий репертуарним комітетом, і Курбас зосередив усю свою увагу над п'єсою Куліша. Після кілька-

місячної праці Лесь Курбас запропонував мені приступити до проб над ролею кума. Цю ролю виконували два актори, я мав бути третім. Коли я прийшов на пробу, майже вся п'єса була розплянована, образи намічені, режисер працював уже над ритмом окремих сцен та цілих актів. Цього дня я побачив два акти п'єси. Сівши у кутку залі проб, я з перших хвилин забув, де я і що зі мною діється. Я зразу, від перших слів жінки Малахія та його дочок, сусідів, був втягнений у новий світ. Я не бачив своїх колег по праці, хоч вони тут, рядом зі мною, »діяли« без гриму. Я тільки пізнавав надзвичайне слово Куліша, почув симфонію звуку, інтонацій та цілі мелодії окремих персонажів на канві прекрасної Кулішевої мови, і найменше відхилення від малюнка, даного режисером, вже було страшним дисонансом. Чотири години проби пролетіли, мов кілька хвилин, і мені було дуже трудно знову вернутися у буденщину.

Курбас доручив мені опанувати за три дні ролю кума і взяти участь у пробі з персонажами. Я був ще під враженням баченого, і мені не вірилось, що я зможу за такий короткий час наздогнати своїх товаришів, які вже місяцями засвоювали цікаві, але й дуже складні завдання інтерпретатора. Ми вже були призвичаєні до того, що кожна нова робота Курбаса була все новим і новим відкриттям, новою сторінкою в українському театрі, але те, що я побачив перед кількома хвилинами, перевищувало всі можливості уяви. Перш за все Курбас вперше після »Гайдамаків« взявся за драматичний твір на хвилюючу українську тему, і тут відчувалась уся сила його творчого генія. Кожна сцена, залежно від місця дії і образів, мала свій власний плян і ритм. І те, що деяким критикам згодом здавалось слабістю режисера, для мене ще й сьогодні здається незаперечним успіхом і силою, — саме ця оригінальна відмінність стилю кожного акту, хоч загальний знаменник був дуже помітний і яскравий. Езопівська мова автора вимагала надзвичайного таланту режисера, щоб постріл був спрямований влучно.

IV

Після півтора місяця від часу, коли я приступив до проб, п'єса була вже в такому стані, що Курбас вирішив показати її глядачеві. Від часу дискусії Хвильового чуйність партійних органів перенеслась і на театральний ґрунт. З 1927 року був заведений т. зв. звичай громадського пере-

гляду нових п'єс. На такі громадські перегляди запрошувались, крім членів комітету, представники різних організацій і установ, яких обов'язком було взяти участь у дискусії, що мала виявити погляди на дану п'єсу і її театральну поставу.

За кілька днів до перегляду до нас дійшли чутки про надзвичайне зацікавлення прем'єрою Березоля і новою п'єсою М. Куліша не тільки членів Реперткому, але й дуже широких кіл громадянства. У призначений для перегляду день театр за багато часу до початку був обложений такою масою публіки, як ніколи досі. Крім письменників, журналістів, мистців, делеґатів професійних спілок, театр облягла молодь усіх інститутів та вищих шкіл Харкова. Цей, так би мовити, молодий глядач уже в київський період Березоля привчив упорядчиків до того, що всякий опір був даремний, молодь силою вдиралася у всі двері театру й заливала верхні яруси. Цей глядач був найбільше нам бажаний, та й він не приховував своїх симпатій до нас.

Курбас із трьох виконавців ролі кума для цієї першої вистави перед глядачем призначив мене. Крім того, що я працював над ролею тільки півтора місяця і не мав певности у своїй готовості, моє хвилювання ще збільшувалося від почуття відповідальности за майбутню долю п'єси Куліша. Що ідея і окремі проблеми у »Малахії« викличуть заперечення й гостру дискусію, цього всі ми сподівалися, але наше акторське завдання було в тому, щоб виконати цю п'єсу так, щоб загальна опінія глядачів не припускала можливости заборони. Подібне хвилювання було у всіх співробітників театру, бо кожен розумів, що тут справа не тільки у долі п'єси, але й у новому переломі шляху і напряму всієї роботи українського театру.

За лаштунками перед виставою панував якийсь піднесений настрій. На мене особисто за всю театральну практику два автори впливали дивно-святочно — це Гоголь і М. Куліш. Кожного разу, коли я грав у »Ревізорі« або в якійсь із п'єс М. Куліша, я переживав якесь надзвичайне свято. Прийшовши до театру перед виставою п'єс тих драматургів, я одягався і характеризувався у якомусь піднесеному настрої. Я відчував що за кілька хвилин вийду на сцену, але це буде не звичайна собі гра, а велике »храмове свято«. В день перегляду »Народнього Малахія« такий настрій опанував мене з якоюсь особливою силою. У залі вже загасили світло, глядач притаїв дихання, чекаючи чогось незвичайного. І це незвичайне почалось... Я, дочекавшись своєї черги виходу на сцену, почув, що трачу ґрунт під

собою, в очах потемніло, у горлі стисло не тільки голос, але й віддих, і я зовсім непритомний вийшов на сцену. Я не був новаком у театрі, маючи за собою тринадцятилітній стаж поразок і успіхів, але здається мені, що ні один дебютант не виходив на сцену так схвильований, як я у тій виставі »Народнього Малахія«. Перші реагування глядача на завваги і приказки »церомоніяльного майстра« кума почали приводити мене до свідомости, і я поволі став опановувати себе. Хвилювання і піднесений тонус акторського настрою панував на сцені й серед глядачів у залі. Безпосередній контакт з глядачем підніс актора на мистецькі верхів'я. Досі під час проб завданням актора було засвоїти і тривати в формі та завданні автора й режисера, а, ставши вперше перед глядачем, я автора та режисера десь загубив. Кудись вони зникли, і залишився тільки кум і глядач. Я перестав бути собою, мене не було... Був кум. Навколо себе я не бачив колег-акторів, вони »діяли« з кумом, а не зі мною. Після завіси хвилинна мертва тиша була перервана бурхливими оплесками, які не припинялись, доки завіса знову не піднеслась і не почалась друга дія.

Цей вибух реакції глядача був для нас несподіваним. Під час громадських переглядів, які трактувались як свого роду проби, аплодисменти не практикувалися, а той спонтанний вибух зразу після першої дії заманіфестував особливу, надзвичайну подію в театральному житті. Поки під шум захоплених глядачів на сцені перебудовували декорацію, в акторських приміщеннях роїлося від глядачів. І ось тільки тоді Куліш зайшов до нас, вперше від початку праці над »Народнім Малахієм«. В час підготовки він, не бажаючи впливати своєю присутністю на режисера й акторів, а головно зі скромности, ні разу не зайшов до помешкання, де відбувалася праця, і тільки тепер побачив свою п'єсу у акторському і режисерському виконанні. Він кинувся до Курбаса, обнімав його із сльозами радости та захоплення, і ми, актори, почули від нього, що це не його п'єса, що він не міг написати такої високомистецької речі, яку він тількищо побачив. Тут уперше Куліш відчув, що таке режисер і театр і який вплив ці чинники можуть мати на автора і трактовку його твору.

Сигнали помічника режисера примусили нас перервати зворушливі розмови і повернутись знову до кулішівських образів і світу ідей Стаканчика. Хоч глядач уже з першої дії був завойований і наставлений прихильно сприймати дальший хід вистави, напруження і мистецьке діяння росло з кожною сценою, з кожною дією.

Секрет непослабного росту драматичного і естетичного сприймання вистави був безумовно у силі драматурга, але не в меншій мірі важив тут і геній Курбаса. Дійсно, автор переносив нас із дому Малахія до канцелярії Совнаркому, з божевільні до публічного дому, але Курбас кожному цьому середовищу і окремим образам давав такий стиль і ритм, що глядач мав уже справу з двома творчими актами. Те, що відбувалось на кону, бреніло і в залі. Глядач переживав, як і актор, і в цілому це було справжнє мистецьке театральне дійство, де усі компоненти »діяли«. Те, що автор устами Малахія, кума і інших персонажів говорив, розривалось бомбами в залі. Подібного ніхто з драматургів досі не дозволяв собі. Куліш використав театр, і вони разом заманіфестували перед півторатисячним глядачем своє відношення і свою думку про існуючу українську дійсність. Цього вечора глядачі разом з нами відчули й зрозуміли, якою трибуною і якою зброєю може бути театр.

V

Закінчивши свою ролю в третій дії, я подався в залю, щоб разом побачити останню дію. Маючи можливість вийти з образу, я розчинився в масі глядачів і хотів пасивно сприйняти кінець вистави. Але чи моє тривання у попередніх трьох актах як актора, чи активне включення глядачів у дію пірвало мене теж у той вир надреального буття. По закінченні вистави мало хто покидав театр, більшість, сидячи тут же в залі, диспутувала над п'єсою і її сценічним втіленням.

Наступного дня після перегляду, як звичайно було заведено, мала відбутися прем'єра »Народнього Малахія«. Та перед відкриттям каси до театру з'явився представник Репертуарного комітету і оголосив заборону публічного демонстрування п'єси. В історії Березоля це був перший випадок такого рішення »влади«. Не тільки у Харкові, але й по цілій Україні ця подія викликала метушню і зацікавлення — чим це все закінчиться?

Цілий місяць Репертуарний комітет дебатував над п'єсою. Було відомо, що не тільки Комісаріят Освіти, але і Політбюро ЦК КП(б)У брало живу участь в дебатах і конференціях над питанням, що робити з п'єсою. Ікс разів викликали Куліша і Курбаса до різних установ і »вождів«, які вимагали від них нових редакцій і змін окремих сцен та образів. Перед обома авторами вистави повстало питання чи піти офіційній цензурі на поступки і з невеликими змінами все таки показати виставу широкому гляда-

неві, чи відкинути вимоги влади і зробити з п'єсою так, як це зробив Хвильовий з другим томом »Вальдшнепів«. Курбас і Куліш погодилися із першою можливістю, і за місяць після перегляду відбулась прем'єра »Малахія«. Як і слід було чекати, прем'єра пройшла не з меншим успіхом, як і громадський перегляд, а прийняття нової п'єси Куліша глядачем перетворилось у демонстрацію проти політики влади в ділянці драматургії й театру. Звичайно, що справа була не тільки в театрі чи літературі. Боротьба точилася за все духове і політичне життя на Україні. Та цікаво, що українські опозиційні кола, напр., троцькісти, підносили на щит »Народнього Малахія« і знаходили в п'єсі воду на свій млин, а це ще більше розпалювало атмосферу біля театру і Куліша. П'єсу ставив Березіль кожного дня два місяці при повній залі і демонстративній реакції глядачів. Партія не могла довше терпіти не бажаного для себе явища і за два місяці остаточно заборонила п'єсу.

Ця заборона мала для партії і влади небажані наслідки. Не тільки широкі кола глядачів, але й мистецькі, навіть партійні кола (Шумський, Гринько, Скрипник) на різних конференціях і прилюдних виступах висловлювалися проти заборони. За рік по виставі наступної п'єси Куліша »Мини Мазайла« була переглянута постанова про »Народнього Малахія«, й п'єсу знову дозволено до вистав, але тільки для того, щоб, продемонструвавши її ще раз, розпочати безоглядний наступ на Куліша й Курбаса.

У процесі цієї боротьби, яка тяглася до 1933 року, М. Куліш написав ще три п'єси: »Діялоги«, »Патетичну сонату«, що не побачила світла рампи на українській сцені, і »Маклену Ґрасу«, яка була його і Курбаса лебединою піснею.

По двадцяти роках після появи »Народнього Малахія«, після знищення Куліша і Курбаса, після смерти тих, які так мужньо і рішучо стали до боротьби з далеко нерівним ворогом, бачиш, якою могутньою зброєю володіють письменник і театр. Адже ж в цьому періоді ні армія, ні політичні організації не зуміли так духово збудити і активізувати національну свідомість суспільства, як це зробив письменник і театр. Не в тому річ, як гладач сприймає мистецький твір драматурга і втілення його на сцені, а в тому, як на цих творах росло і мужніло суспільство і як росла на них національна свідомість народу. »Народній Малахій» клясичний тому приклад. В історії українського театру вдруге мистецтво слова і його сценічна інтерпретація відограли незгладну ролю у політичному і духовому житті народу.

Йосип ГІРНЯК

ЛИСТ, НА ЯКИЙ НЕ ПРИЙШЛА ВІДПОВІДЬ

„Norilsk, die Stadt im ewigen Eis“

(Відкритий лист до редактора журналу »Die Lupe« — Берн)

Nach Sibirien muß ich jetzt reisen,
Muß verlassen die blühende Welt,
Schwer beladen mit sklavischem Eisen
Harret meiner nur Elend und Kält'...

Ці слова старовинної пісні, що її склала Західня Европа для Сходу і що тепер стала її власною Schicksalslied, пригадалися мені, коли читав я у Вашому шановному і цікавому журналі »Die Lupe« (ч. 55, 1945) передрук з московської »Internationale Literatur« статті »Norilsk, die Stadt im ewigen Eis«, автором якої є совєтський газетяр Георгій Кульбіцький. Подібних статтей, також і західньоевропейських журналістів, друкується тепер багато в Европі та Америці, довершуючи справу найбездушнішої з містифікацій, що їх знав колинебудь світ.

Я син одної з багатьох націй, для яких не було короткої весни европейського ренесансу і які від сторіч живуть у страшному історичному підземеллі, не перестаючи змагатись і мріяти вийти колись на соняшну волю. Я син української нації, про відчай і боротьбу якої світ уперто не хоче й не дає нічого знати. Нації, вікову визвольну боротьбу якої від Петра І до сьогодні піддається анатемі з церковних і політичних амвонів Москви. Трагічні повстання якої стара феодальна Польща подавала світові, як жорстокість азіятського хама, кріпосницька Москва — як кабалістичне мазепинство, гітлерівська Німеччина — як бунт унтерменша, а большевицька Москва — як бандитський антисемітизм і фашизм. Я син України, яка ще між двома світовими війнами, коли світ купався в розкошах добробуту і миру, втратила в організованому чужинцями терорі і голоді не менше третини свого 50-мільйонового трудолюбного населення, міста, села і сади якої знищено чорними й червоними гітлерами, що, відступаючи один перед одним, строго дотримувалися божевільного принципу »чорної землі«. Сьогодні більша половина українців розкидана по сибірських, европей-

ських, американських та інших еміграціях, таборах, тюрмах, переселенських колоніях та інших подібних »прекрасних« інституціях нашого вишуканого XX століття. І мого молодого віку більша половина пройшла в тюрмах, таборах та вигнанні тільки за те, що я часом висловлював свої погляди на деякі речі в вузькому колі своїх знайомих.

У тому понад три роки мого життя згинули в тому самому Норильську, про який пишеться у Вашому журналі, як про щасливу квітучу Аркадію, що процвіла дивом на щастя людей у вічній мерзлоті арктичного Таймиру. Це було так недавно, що я не міг спокійно перечитувати клаптик з моєї власної біографії, який в таких розкішних прикрасах дійшов до мене через Ваш шановний журнал.

Бо Норильськ, який ще в 1936 році, коли я вперше привезений був туди як політичний в'язень, був селищем, що складалося з шести дерев'яних бараків і сотні полотняних драних наметів. Це не місто, це — »віддалений поправно-трудовий табір« (по-російськи скорочено ІТЛ) — за одною термінологією, а за другою — просто концентраційний табір. Зокрема, так широко описаний п. Кульбіцьким город і с-г ферма, створені не тим службовцем управи табору Ніколаєм Євським, а в'язнями, над якими нерозумним, жорстоконевдячним і тупим наглядачем був цей пан, що хизується плодами ума і праці уярмлених людей, які втратили на тому здоров'я, волю, родину і все, що прив'язує людину до життя. Я сам разом з іншими в'язнями - фахівцями і робітниками обробляв перші грядки того городу, здіймаючи мохову шкіру із мерзлої землі, будував перший парник і першу теплицю тої фарми — і знаю до болю точно всю жахливу правду того »райського« міста Норильська.

З властивим певній пресі цинізмом прикидається автор передрукованої Вами статті тим захопленим чистосердечним спостерігачем, який взяв у руки безокий череп невільницької смерти і, прикриваючи його букетом журналістичних фраз, каже: дивіться, який прегарний клаптик життя!

Коли примхлива доля якимсь чудом викинула мене з того »раю« в Західню Европу, я надіявся побачити пресу, що каже правду про життя. Яке ж було моє розчарування! Мені здається, ніби світ, бачачи, що летить у безодню, навмисне накидає пов'язку чи якісь кольорові окуляри на очі, щоб не бачити своєї нестерпної для нервів ситуації. Я певен, що Ви не надрукуєте цього листа. Якщо Ви не належите до тих, що бачать речі на Сході з прекрасного далека в рожевому світлі Кульбіцьких, то однаково для Вас існує незрима цензура. Крім того, Ви не повірите мені, бо не маєте

змоги послати свого кореспондента в Норильськ. А хоч би й послали, то йому там показали б ряд реклямних висновків, а не сувору дійсність, і в цьому трагедія сучасної преси, навіть такої незалежної, як швайцарська...

Ви не повірите мені, що взимку 1937-38 року з десяти тисяч в'язнів, які були на той час у Норильську, біля тисячі були просто розстріляні за незрозумілим принципом якогось десяткування. Ви не повірите, що при морозах між 35 і 50° С я цілий день важко працював в порваних валянцях і порваній кожушині, голодний і виснажений, чекаючи, що вечором і мене візьмуть на розстріл. Ви не повірите, що науковця зґвалтували двадцять п'ять педерастів-уркачів (уркачі — назва цілої соціяльної верстви професійних і бездомних рецидивістів) і потім повісили його тільки тому, що він був кинутий до них в намет жити. Ви не повірите, що сотні юнаків за кілька місяців під впливом скорбуту поверталися на шістдесятлітніх дідів. Ви не повірите, що поруч із містом, яке ми будували ради наявного в тій місцевості воєнно-важливого нікелю, міді, плятини, росло кладовище в'язнів, прилюдні похорони яких були строго заборонені законом і над могилами яких тільки вночі крадькома можна було поставити паличку з написом імени померлого. Ви не повірите, що в тій Аркадії люди систематично божеволіють від »щасливого« життя в ній. Що коли в'язень просить замінити йому порване взуття на полатане, перш ніж послати його на роботу, його босого, а то й голого витягають з намету, прив'язують плечима до волокуші (спрощений рід саней) і тягнуть так, як дохлого пса на працю в холодну тундру. Ви не повірите, що ті прив'язані до волокуші плечі винесли на своєму горбі цю »країну майбутнього« в країну сучасного, а не поліційні наглядачі Євські. Ви не повірите, що в тій Аркадії ув'язнили дівчину і жінку і пляново перетворюють її в рабиню-проститутку. Я міг би навести тисячі таких фактів, щоб Ви переконалися, що ніколи ні в якій дійсності і ні в якій фантазії не було такого апокаліпсису мук і тотального нищення людини, як у тій заквітчаній Аркадії. Але Гімлер — цей бездарний учень тої східньої школи своїми жорстокостями в Зах. Европі притупив і вбив гуманне почуття европейця. Нехай би кожна літера моєї сповіді скапувала кров'ю правди — ні на кого те все не справить враження. Бо світовий Гімлер переміг, убивши вироблене двохтисячолітньою культурою почуття людяности.

Отже, ви напевно не повірите і напевно глибоко не будете вражені цим листом. І я Вас цілком розумію. Але

ж зрозумійте й Ви мене, як Вашого читача, коли я, що пережив три арктичні ночі —` зими в драному наметі без теплої постелі і без теплого співчуття серед страху, голоду, холоду, серед морального і фізичного нищення людини, не може без обурення читати наївізовану риторику людоїда, який прикидається гімназисткою-ідеалісткою і питає: »Wie sind die Menschen, die das »Land der Zukunft« mit ihrer Hände Arbeit in ein Land der Gegenwart verwandeln?«

І далі малює вільне місто, вільних людей, ні словом не обмовившись (бодай хоч помилково), що Норильськ — це страшний концентраційний табір, де вільними були лише наглядачі і контролери.

Більше півроку пройшло з того часу, як прочитав я статтю про Норильск у Вашому журналі. І от з того часу раз-у-раз встає перед моїми очима неймовірний контраст Вашого газетного Норильська — і пережитого мною мого Норильська, що з'їв тисячі людей, десятки тисяч людських щасть, молодість і здоров'я моїх товаришів. Нарешті, я, несмілива і безправна в Західній Европі людина, що вирвалась зі сходу і що за міжнародніми договорами не мала права виривятись із свого пекла, нарешті осмілююся Вам писати. Бо коли я не хочу вертатися в ту »квітучу Аркадію«, то мушу сказати, чому. Нема нічого в світі більш реального, як людський біль. Трудно його замовчати — і тоді кричиш навіть у порожнечу.

Мені здається часом, що арктична крига і кілометровий шар вічної мерзлоти Таймирської землі мають у собі більше тепла, ніж сучасна людина. Недарма ж уважав кожний норильський таборовик своїм найбільшим щастям побути хоч одну годину поза дротами табору в обіймах страшної, могутньо-суворої, але принаймні спеціяльно незаінтересованої в тобі природи.

Прийміть мою пошану до Вас.

Юр. ДИВНИЧ

Австрія. 1946., 15 липня.

P. S.

15 лютого 1948 р. Відповідь, як і був певний автор, не прийшла. Редактор журналу »Die Lupe« не зацікавився нею? А чи окупаційна цензура не пропустила листа в Швайцарію? Чи не однаково? Ми і сьогодні ізольовані у своїм ДП-ґетто і ще не в силі прорватись в світ, серед якого живемо.

Юр. Д.

ЕВРОПА

Берлін

Руїни Берліна мають в собі якусь велич, таку жахливу, що справляють враження природнього явища, як Кольорова пустеля Каліфорнії... Проходячи одною вулицею по розбуреному бруку, я поминув рештки університету, потім наблизився до Фрідріхштрассе, що подібно до інших є не що інше, як канал через купи каміння. Нарешті зауважив Унтер ден Лінден, де збереглися рештки готелю Адлон. Брандебурзька брама чудом лишилась цілою. За нею кілька стовбурів дерев і дві-три статуї окреслюють приблизно увесь район Зоопарку. По другім боці Зоопарку боязко, з своїми вузликами, йдуть берлінці в спустошену зону, яка нагадує звалку сміття якогось американського міста. Деякі з них мають під руками пакети. Це чорний ринок. Я наближаюсь, вражений подібністю цих людей до тих, які тридцять років тому творили чорний ринок у Москві Це ті самі виснажені обличчя, і в тих самих кошиках, теках вони принесли ті самі рештки зруйнованого, розбитого життя .Торгуючись, ці люди боязко озираються через плече, і це та сама сором'язлива і ляклива звичка, яку я вже спостерігав у Москві. Протягом цілого життя вони були певні, що комерція — річ почесна, а тепер — це злочин. Рік тому вони були чесні німецькі буржуа, тепер — тільки злочинці.

Я продовжую просуватися далі по місту і перетинаю єдиним вцілілим мостом ріку Шпре. Тут кілька величезних потворних будинків виглядають не дуже зруйнованими. З усіх вікон теліпаються вилинялі прапори. У момент, коли альянти вступили до міста, росіяни видали наказ вивісити прапори. Ніхто купити прапора не міг, але росіяни люблять послух. Тому жінки просиділи ніч над сшиванням ганчір'я з старого одягу і покомбінували на свій власний смак червоне, біле й синє. Правда, я зауважив дуже мало червоних прапорів з серпом і молотом, зате американські й англійські, більш або менш спотворені, були у всіх вікнах. Росіяни не сказали, які саме прапори потрібно. Вони просто наказали: прапори!

Ще далі робітники з допомогою кабля валили хиткий мур. Скрізь жінки, старі, молоді, жінки, що працювали все своє життя, й жінки, що, можливо, ніколи не піднесли ваги тажу, важчого від голки, гусячим кроком носили відра, повні

цегли. Інші жінки обтирали її, чистили, і складали в стоси. Всі дрижали від холоду, а на їх сірих від пилу обличчях шкіра позначена була синяками втоми під очима. Вітер був гострий і холодний, як часто в Берліні, падала суміш дощу з ожеледдю. Жінки понатягали на себе весь одяг, який мали.

— О, вони це люблять, — каже до мене молодий американець веселого вигляду. — Ті, що виконують важку працю, мають додаткові харчові картки за важку працю і їдять більше... Вони зажерливі, ці корови!

Сидячи в купе вагону, я думав про всі ці видовища вулиці і зауважив, як швидко вони забуваються, коли обідаєш з американськими урядовцями у комформабельно обставленому і добре опалюваному зреквізованому будинку або коли в їх товаристві їдеш до росіян з візитою в старий замок Шенеберг — осідок Ради чотирьох. Говорячи з урядовцями, маєш враження, що все, що навколо відбувається, має свій сенс, має своє виправдання, і так повинно бути. Вони говорять там про установи, в яких вони колупаються, проблеми, які вони розв'язують, і писані ними звіти. Всі ці люди живуть у сфері мрій про міжнародню конференцію, в атмосфері дипломатичних таємниць... Вони трагічно нагадують мені те, що я вже багато років тому бачив у Версалі. Може в дуже швидкому темпі вони самі підготовляють масове вбивство власних дітей... Але так уже створена людина, що завжди шукає виправдання, бодай для самої себе, тої справи, яку робить.

Як і у Відні, я розпитую всіх своїх співрозмовців, як вони порозуміваються з росіянами. Вони відразу стають в оборонну позу. Дехто боїться їх, як чуми, інші вперто настоюють на формулі: »Росіяни точно такі, як інші«. Один журналіст відмовився висловити свій погляд. »Я маю друзів серед росіян, ви розумієте, і я не оголошую своєї опінії«. Нарешті я знайшов одного берлінця. Він сказав мені, що часто зустрічає росіян у нічних льокалях і що це єдине місце, де совєтські офіцери зважуються обмінятися парою слів з чужинцем. Одного вечора ми сіли в машину й подалися на розшуки Феміни. Нам треба було так багато на це часу, що в момент нашого прибуття двері вже зачинялися. Ми збиралися повернути назад, коли один німець з насунутими на очі крисами капелюха вийшов з тіні і запропонував нам 100 марок за один пакет цигарок (10 долярів, 1190 франків). Один з офіцерів, що були зі мною в авто, запропонував йому одну.

— Ми прибудемо завтра, все тут коштує так дорого, що ліпше мати при собі гроші.

Відвідувачі виходили з нічного льокалю.

— Подивіться на жінок, — промурмотів німець. За чотири цигарки — ціла ніч, а за коробку консервів — справжня любов.

Другого дня ми справді прибули вчасно. Дух сирого й затхлого повітря стискав горло, коли ми підносилися сходами. На верхній площадці вродлива бльондинка, цілком п'яна, сміючись, хапалася за руки перехожих. Всередині була звичайна для нічних льокалів цілого світу обстановка, але докраю зужита за 7 років війни. Було там кілька п'яних американських офіцерів, з 25 росіян з дикими обличчями, багато добре одягнених німок і німців, одягнених гірше від жінок. Ніхто не сміявся. Крім американців, що грали ролю обсерваторів, всі інші, здавалося, були зайняті якоюсь торгівлею. Справа не йшла про жінок. Всі цивільні носили під руками жалюгідні теки, шкіряні портфелі, які я вже бачив в Зоопарку. Хтось наблизився до нас і промурмотів: »Сіґарет?« Один росіянин питав: »Ур, Ур?« — мені пояснили, що він шукає купити годинника.

Ми не мали нічого ні продавати, ні купувати і не думали випити склянку того ерзацу, який продавався по неймовірних цінах. Було досить холодно, льокаль мав жалюгідний вигляд, і всі ці відвідувачі — люди занепокоєні, з обличчями так само холодними й жалюгідними, як і заля, викликали у мене бажання відразу втекти. До Феміни приводив порок, цим пороком не був алькоголь, гра чи жінки, це була комерція. З враженням огиди і співчуття, що стискали горло, ми подалися безпосередньо до американського пресового клюбу. Тут були комфортабельні фотелі, було тепло, і люди були справді подібні на людські істоти.

Я пробую окреслити це враження кошмару, яке я виніс з Берліна. Німецька столиця не лише зруйноване місто. Це місто, населення якого досягло такого ступеня убожества й деґрадації, що воно вже не викликає симпатії. Ті, що впали до такого ступеня, страждають так, що їх страждання не можуть вже нікого розчулити. Можливо, той самий механізм ментальности діяв тоді, як німці винищували своїх друзів і сусідів-жидів, як росіяни з черствим серцем дивились на катастрофи, викликані фантазіями і »поворотами« Кремля? А чому ні, коли зараз американці, зовсім порядно виховані в дусі демократії, лишаються байдужими до страждань, які переживають змучені народи центральної Европи! Коли війна зламала суспільний договір, цілий лан-

цюг реакції збуджує людську масу й руйнує почуття кожного. А по скінченні боїв чесність і найелементарніші людські почуття, на яких базується цивілізація, лишаються захитаними.

Я дійшов до цього висновку про Берлін, проходячи повз Штеттінський вокзал. Саме з нього прибувають німці, що напливають з російської зони, і полонені. Я ніколи не бачив, як приходять ці поїзди, але протягом цілого дня навколо вокзалу, на фоні пейзажу нещастя й руїн, битих вітром і омиваних дощем, завжди товпляться гурти людей, обтяжених пакунками й мішками: чоловіки, жінки й діти — всі здаються опанованими безумством і дивляться одне на одного збентеженими очима. Шкіра висить на їх кістках, як краплі сала на свічці. Всі рухаються, ходять, розправляють члени без мети, як птахи в клітці. Їх видовжені ґотичні обличчя нагадали мені виснажених американців, яких я зустрів у Сан Томас, коли наші війська вступили до Манілі.

Потім у поїзді, що віз мене з Берліна, трясучись на з'їжджених колесах і погано зремонтованих коліях, я заснув з молитвою, щоб мої компатріоти ніколи не зазнали долі, яка сьогодні припала Німеччині.

Париж

Не зважаючи на холод і голод, Париж, звичайно, менш ентузіястичний, як і раніше, лишається столицею Европи. Ейфелева вежа стоїть на тому самому місці, так само, як і мости на Сені. Як і раніше, над площею Згоди висне небо, і давня будова Інституту Франції, постаріла від змін погоди, лишається найкращим монументом світу. Площа Піґаль і маленькі покручені слизькі вулиці, що ведуть до Монмартру, не змінилися. Погожого зимового дня натовпи добре одягнених гуляють по Елісейських полях. Жінки вбрані в гарні одяги і великі спіральні тюрбани на твердих капелюхах. Вони не мають панчіх, і ноги у них обвітрені, але ходять вони не з меншою елеґантністю на твердих дерев'яних підошвах, що заміняють шкіряні. Ось проїжджають на велосипедах молоді дівчата, м'яко похитуючи надбудовами локонів і зачісок на головах. Навіть дерев'яні підошви мають в собі щось елеґантне, а молоді дівчата граційно крутять педалі.

На набережній Вольтера двоє мужчин, один п'ятдесяти, а другий двадцятьп'яти років, обидва в однакових

уніформах хакі, проходять повз крамничку букініста. Вони виходять на міст Мистецтв, щоб милуватися досконалими пропорціями собору, зеленню ріки і небом, вкритим маленькими, зафарбленими в рожево-цитринові кольори пір'їстими хмарками, що пропливають над старими дахами Люврy. Молодший, з застиглим і натягнутим обличчям, в рогових окулярах, — кореспондент »Stars and Stripes«. Він розпитує старшого; обидва спираються на балюстраду моста.

— Яка, по-вашому, різниця між Европою по першій світовій війні й Европою по закінченні другої війни?

— По-перше, перша світова війна прорізала досить широкі смуги спустошеня на континенті, але вона не знищила цілої соціяльної будови... Я б сказав, що спустошення моральні й соціяльні відповідали спустошенням матеріяльним.

— Дійсно, ми прогресуємо в мистецтві спустошення. А яку другу відміну помічаєте ви, пане?

— Рівень европейської цивілізації впав після першої війни. Цього разу, здається, він впав багато нижче. По першій війні ми з певним оптимізмом дивилися на майбутнє людства. Російська революція відкривала несподівані перспективи перед робітничою клясою. Ми мріяли про суспільство, яке б не базувалося на експлуатації людини людиною. Все здавалося нам легким.

— Совєтський Союз мав успіх, ви не можете цього заперечити?

— Звичайно, я заперечую. Його соціяльна організація відмінна від соціяльної організації інших країн. Вона встановила справжнє державне рабство, замість рабства найманого. Ми сподівалися, що революція дасть більше свободи і незалежности індивіда. Вийшло зовсім протилежне. Нестримна всемогутність правлячої кляси в Росії змусила нас подумати, і ми питаємо тепер себе, чи наша економічна система, базована на приватньому зиску, справді така погана, як ми думали.

— Безробітний не має багато приватнього зиску.

— Американський безробітний, який живе з допомоги на безробіття, багато вільніший і краще харчується від працюючого російського робітника.

— Але не тільки харчування важить в житті... Людська гідність, безпека. Я часто запитую себе, чи не ліпше б я зробив, якби залишив працю журналіста й, повернувшися додому, приєднався до страйкарських пікетів.

— А що ви гадаєте, якби ви подалися до Росії, щоб взяти участь у страйкарських пікетах?

— Робітники не мають потреби страйкувати в совєтській Росії. Засоби виробництва належать їм.

— Може б ви ліпше зробили, якби самі переконалися, в якій мірі є вони власниками засобів виробництва, — сказав з сумом старший.

— А тепер, — відповів другий, підносячи олівець до нотатника, — розкажіть мені трохи про Версальський договір.

— Тоді він здавася нам жорстоким і нездійснимим. А тепер, коли я передумую це, мені здається, що то був Новий Єрусалим в порівнянні з тим, що ми бачимо зараз. Тоді робилося реальне зусилля для забезпечення демократичних свобід і бралося до уваги волю малих народів.

— Алеж Совєтський Союз забезпечив демократичні свободи Східньої Европи.

— Молодий чоловіче, ви нещирі, це ви самі знаєте.

Старший терпеливо засміявся і зауважив, як очі молодшого закрилися за окулярами.

— Нарешті, — настоював той ввічливо, — які були наслідки Версальського договору?

— Фашизм.

— А що буде наслідком цього миру?

— Фашизм, помножений на фашизм, я гадаю.

— Тоді, виходить, росіяни не мали рації, коли вони нищили европейський фашизм?

— Єдиний лік проти фашизму — свобода. Народи англійської мови живуть під режимом, який ґарантує кожному індивідові певну свободу. Цей режим має в самому собі всі можливості пристосування й трансформації... Історія повна іронії. Хіба не курйозно бачити молодих людей, як от ви, що тратять віру в цей режим тоді, коли це саме той режим, який підходить для цілого світу?

— Не забувайте, що ми діти кризи. Як хочете ви, щоб ми з довір'ям ставилися до парляментарного режиму, до поліції й погоджувалися з монополіями трестів?... Хіба не ліпше знищити все, як росіяни?

— На нещастя, так діючи, росіяни знищили й цивілізацію. Ніхто не має права робити замаху на демократію. Найліпше, що б ви могли зробити, — це повернути до Сполучених Штатів, захищати свої ідеї і... поволі...

— Скажіть мені, пане, я поставлю вам трохи дивне питання: що ви думаєте самі про себе? А головно, що подумали б ви про себе самого, той, що був у Парижі, коли підписували Версальський договір, про того, що тепер дійшов до писання похвали монополіям?

— Ви, можливо, думаєте, що я визнав би себе за старого реакціонера... ні, я не думаю... я змінився, але й обставини теж змінилися. Тоді Совєтський Союз був мрією, тепер — це реальність, і ми можемо оцінювати його, як приклад.

— Вони не кажуть, що живуть у комунізмі. Вони будують комунізм. Життєвий рівень покращиться після того, як зникнуть наслідки війни.

— Ви певні того? Я боюсь, щоб ви, молоді, не були реакціонерами. Не можна будувати вільне суспільство, йдучи зверху. Навіть Кремль не може декретувати свободу. Немає справді вільного суспільства, коли народ прагне свободи. Треба, щоб індивід був досить міцним економічно й політично, щоб піднестися на весь зріст і відповісти урядові, чи він його хоче. Рід людський ще не створив ні одної такої людини, якій би можна було довіритися, що вона не дійде до абсолютної влади.

— Всі ці історії про свободу — порох, яким Національна Асоціяція Підприємців закидає нам очі. — І молодий чоловік додав, скандуючи кожне слово: — Народ завжди потребує безпеки.

— Життя певне тільки у вільному суспільстві. І я не розумію, що ви не здаєте собі в цьому справи... це так очевидно.

Навколо них падали сутінки, дах Інституту синів, кілька електричних ліхтарів загорілися, як великі квіти, здовж набережної. Свіжіло. Обидва відчули прохолоду.

— Я думаю, що нам ліпше вже йти, — сказав молодий чоловік... — Я вам дуже дякую, пане. — І обидва швидко перейшли міст.

Джон Дос Пассос

(Пер. Ів. Кошелівець)

РЕЦЕНЗІЇ І НОТАТКИ

ШЛЯХИ І МАНІВЦІ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

(Думки з приводу двох альманахів)

1. Слово про »репрезентацію« українського образотворчого мистецтва

Перед нами два зошити альманаху »Українське Мистецтво« Спілки образотворчих мистців. (Перше число зреДаґувала ініціятивна група УСОМ в складі: С. Гординського, М. Дмитренка, Е. Козака, С. Луцика. Друге число зредаґувала колеґія в складі: М. Дмитренка, Е. Козака, С. Луцика).

Це перше видання Спілки мистців на еміґрації безперечно поважна подія не лише в житті самої спілки, але й в культурному житті цілої української еміґрації.

Та власне через те, що це видання вийшло на еміґрації, мусимо ставити до нього більш суворі вимоги й критерії оцінки, а особливо тоді, коли йдеться про репрезентацію української мистецької культури перед чужинцями.

Зовнішнє враження від видань добре. Високомистецьке оформлення (М. Дмитренко) добірний папір, вишуканий шрифт і добрий друк змушують звернути на себе увагу. Це плюс.

Та вже мандрівка по сторінках альманаху (головно другого числа) змушує замислитись. Виникає питання; для кого призначено це видання — для себе чи для світу? Кого воно репрезентує. Чи дійсно українське мистецтво (як про це каже наголовок), чи певну групу сучасних українських мистців на еміґрації, оформлену в клюбі?

Тримовний наголовок на обкладинці (в українській, німецькій і англійській мовах) вказує на те, що нібито мова йде про репрезентацію українського мистецтва перед чу-

жинцями. (Підкреслюю; репрезентацію українського мистецтва, а не праці українських мистців на еміґрації).

Тут треба бути щирим. Інформувати чужинців про нашу культуру й мистецтво справа надзвичайно важлива й потрібна. Мистецтво — один з найпевніших чинників, що пробиває для нації дорогу в світ. Згадаймо хочби діяльність хорватського скульптора Мештровича, що ім'я маленького хорватського народу зробив широко знаним у світі, а провінціяльне, майже нікому не знане місто Загреб — на деякий час одним з центрів світового мистецтва.

Наше мистецтво в світі знають мало або ототожнюють з поняттям російського мистецтва. Звідси походить байдужість до нашої боротьби, до нашого нестерпного становища за залізною завісою.

Не можна реаґувати на те, чого нема. Цілком природнє й зрозуміле психологічне й фактичне стремління інтелектуальної верхівки нашої еміґрації до того, щоб нас пізнали, а пізнавши почули. Та це ствердження нашого народу практично на еміґрації підмінюється ствердженням »себе«, і саме це ствердження »себе« йде не на користь, а на шкоду цілому нашому народові.

Це явище загальне і притаманне для всіх ділянок життя нашої еміґрації, не виключаючи духового й мистецького життя. І поява альманаху не становить собою винятку. А шкода. Наскільки це видання було б цінніше і яку б величезну ролю воно відограло, коли б видавці альманаху мали більше зрозуміння й пошани до українського мистецтва, до його цілости, а насамперед пошани до самих себе і... більше скромности.

Абсолютно неможливо собі уявити, щоб об'єднанню мистців будь-якого европейського народу прийшла в голову думка назвати свій орган мистецтвом свого народу. Назва »французьке мистецтво« чи »німецьке мистецтво« для француза, як і для німця — свята. Навіть геніяльний Роден при житті не наважився назвати свої твори »французьким мистецтвом«, хоч фактично вони ним вже були.

Чи показує альманах европейцеві хоч клаптик української душі, її внутрішню суть? Чи наближує його хоч на півкроку до пізнання української правди, українського духу? Очевидно, ні, якщо абстрагуватися від першого числа і статтей архіт. Повстенка.

Я не маю на думці неґувати видання, як і ініціятивну групу його видавців, що вклали багато праці в це видання, але як мистець мушу рішуче застерегтися проти існуючої самоомани, переконання, що лише даний еміґраційний гурт

мистців репрезентує українське мистецтво. Треба репрезентувати українське мистецтво найкращими творами його дійсних творців, що з максимальною повнотою виявили в своїх творах проблеми української душі, естетичний ідеал свого народу.

2. »Українськість« мистецького твору. Альманах українського мистецтва чи альманах імітацій мистецьких напрямів другої половини XIX ст.

З'ясувавши питання »репрезентації« і переходячи до короткого огляду матеріялів, вміщених у двох числах альманаху, рівнобіжно хочу порушити і загострити питання »українськости« в українському образотворчому мистецтві останнього тридцятиліття. Що дає творові право називатись твором українського мистецтва? Його зміст і форма чи не перше і не друге, а щось третє — інше, чи сукупність цього третього з першим і другим?

Мистецтво 19-го століття було мистецтвом »об'єктивного« відтворювання об'єктивно існуючого світу. Творчі завдання мистця зводились лише до пасивного відображення вже пізнаного світу. Західньо-европейський натуралізм в поєднанні з російським раціоналізмом і ідейним реалізмом пересувників були смертельними для українського мистецтва, зводячи його до народницького етнографізму.

Мистецтво XX-го століття в Европі стверджує себе як мистецтво активного творення світу. Цей загальний для Европи процес не оминув і українських мистців. Коли XIX ст. для українського мистецтва було століттям етнографічних пелюшок і небезпечної школи — то починаючи від першої світової війни, а особливо, двадцяті роки були роками великої творчости. В цей час українське образотворче мистецтво, розірвавши етнографічні пелюшки, досягає европейського рівня. І може тому, що виросло воно з національних джерел, з української національної традиції, — української духовости і було майже байдуже до копіювання зразків тогочасного европейського мистецтва.

Це не означає, що воно його не знало. Навпаки. Зразки чужого мистецтва старанно вивчались і вбирались в себе, але творилось лише те, що органічно виростало з власної духовости і мало своє неповторне обличчя. Як европейськість мистецтва кожного народу Европи мала своє національне обличчя, так і европейськість українського мистецтва в особі його найвизначнішої п'ятірки (братів Василя

і Федора Кричевських, Ю.Нарбута, О. Мурашка і М. Бойчука) мала своє неповторне національне обличчя. І коли б для прикладу повісити без підпису декілька творів французьких і українських імпресіоністів — В. Кричевського і О. Мурашко, — їх абсолютно неможливо було б сплутати, бо одних і других різнило б їх національне обличчя. Недарма численні виставки творів Мурашка в Европі завжди викликали сенсацію й захоплення. Саме тут ми підійшли до питання, що робить твір образотворчого мистецтва українським.

На жаль і на шкоду, поняття українського твору розуміється у нас досить примітивно. Всякий художній твір набуває у нас значення і інтересу лише тоді і постільки, коли і поскільки він виконує ту або іншу національно-політичну місію. На тій підставі більш ніж посередні мистці, діяльність і творчість яких зводиться лише до гонитви за модою, одразу ж клясифікуються як великі таланти.

Чи справді тільки український зміст робить твір українським? Як же тоді трудно уявити собі, наприклад, наскрізь український своїм змістом твір з життя Христа? А проте, не одягаючи Христа в вишивану сорочку й шаровари, а матір Божу в намисто і плахту — (як це не смішно, але у нас домислились і до такого) Ґе і Холодний дали твори наскрізь українські.

Отже, трудно повірити, щоб зображення на творові дівчат в вишиваних сорочках, хлопців з оселедцями зробило твір справжнім твором українського мистецтва, як не зробить ще його таким примітивна стилізація під Візантію або народній лубок.

Цілком зрозуміло, що такий вульгаризований і спрощений підхід в розумінні українськости не може сприяти справжній еволюції розвитку українського образотворчого мистецтва. Він може його швидше загальмувати.

Очевидно поняття »українськости« треба шукати не в змісті і формі, — хоч перше і друге безперечно відіграють важливу ролю. Це поняття треба шукати в даній добі (бо кожна українська доба, як і всяка доба, мала і має свій зміст і свій кольорит), в усьому складному комплексі тисячолітнього національного світовідчування мільйонів одиниць з однаковим духовим спрямуванням. І коли душа мистця зможе зібрати і вмістити в собі увесь цей складний комплекс світовідчування і стоятиме на рівні світової культури (не копіювати, а знати), лише тоді творчість такого мистця буде національною українською, а водночас і вселюдською, бо вселюдськість приходить через національне.

В якій же мірі поняттю українського мистецтва відповідає альманах, що носить назву »Українське мистецтво«? Перше число альманаху ще в деякій мірі відповідає своїй назві. Ґрунтовно опрацьована змістовна і добре ілюстрована стаття арх. Повстенка про фрески і мозаїки св. Софії у Києві дає змогу докладно ознайомитись не лише нам, але й чужинцям з найвизначнішою мистецькою пам'яткою доби княжої України. Сміливістю своїх тверджень вона становить цінний вклад в українське мистецтвознавство. Дискусійна стаття Святослава Гординського »На великих шляхах« цікава порушенням сьогочасних проблем українського мистецтва. Деяка стриманість в підборі (подекуди ще не дуже вдалого) іконографічного матеріялу для альманаху і добре редагування заслуговують на визнання.

Та вже ніяк не можна сказати цього про друге число. Гнітюче враження від нього навіть не може згладити не менш досконала, ніж в першому числі, стаття арх. О. Повстенка про фрески й мозаїки Михайлівського (Дмитрівського) монастиря в Києві, що є одинокою солідною статтею цього числа (хоч і має певні хиби — повторення хибної концепції Брунова, негуючи дослідження І. Моргілевського). В цілому майже все друге число виповнене ілюстративним матеріялом, добре всім знаним із зливи українських еміґрантських виставок, особливо з виставки 1947 р. в Мюнхені. При перегляді цього іконографічного матеріялу вражає навіть не так нестримна балакучість, бажання за всяку ціну виговоритись, як затрачення ґрунту під ногами.

Українське образотворче мистецво має своє славне позавчорашнє і вчорашнє минуле й не менш славне сьогодні. Саме цього сьогодні за виняком декільнох речей (Гординського, Козака, Баляса, Мухіна, Бутовича) годі шукати. Коли б не знати де, в який час і ким видано цей альманах, і спитати, в якій добі і яким народом створені ці речі, відповідь була б одностайна. Вона напрошується сама. Це друга половина XIX століття . Це в основному імітація російських пересувників чи тих українських мистців, що перебували в полоні пересувників: Трутовський, Ярошенко, Маковський, Рєпін, Пімоненко, Бодаревський і інші та французьких Барбізонців.

Українське мистецтво пройшло довгий шлях. Його основні віхи від Мартоса, Козловського, Левицького й Венеціянова до Шевченка і далі до славної трійці — Васильківського, Сластьона, Мартиновича, що на цьому фундаменті заклали будівлю національного мистецтва, яку остаточно в 20-х рр. нашого століття завершила й оформила вже згаду-

вана могутня п'ятірка. Брати Кричевські, Мурашко, Новаківський, Бойчук у малярстві, Нарбут, Сахновська, Кравченко, Падалка, Ковжун у графіці; Архипенко в різьбі, Петрицький в декорі — ці імена стали синонімом українського мистецтва нашої доби, без них воно немислиме.

Звідки ж тепер це плазування у XIX століття, сліпе копіювання з чужих напрямів і досягненнь 80-х років минулого століття? Чи властивий українській душі ідейний реалізм Стасова або сьогодні на батьківщині згори накинутий українським мистцям соціялістичний реалізм? Адже реалізм — це не лише стиль певної доби і певних творчих особистостей, а насамперед певний соціяльно-політичний і мистецький світогляд пануючої верхівки, яка прагне себе ствердити через мистецтво й тим узаконити й виправдати своє панування. Це світогляд, який вимагає певного й абсолютного погодження з дійсністю, яку та верхівка вважає за реальну, справжню. Суспільно-політична тенденція російського пересувництва, її пропаґандивна тематика і перемога останньої над формою загнала в свій час російське мистецтво в сліпий кут. З появою картини Саврасова »Грачи прилетели« — мистецтво відлетіло. Чому ж наші мистці, опинившись на еміґрації й маючи повну свободу пізнання й творчости, свободу, про яку тільки можуть потай мріяти українські мистці за залізною заслоною, раптом намагаються говорити з чужого голосу, переспівувати давно відспіване чи більш-менш копіювати европейські зразки? І взагалі чи потрібні нашому мистецтву українські Саврасови або українські Коро чи Сезани, що говорять не своїм голосом? Над цим питанням мусять подумати наші мистці на еміґрації та дати собі ясну відповідь — чи це шлях українського мистецтва, чи його манівці?

Є. БЛАКИТНИЙ

Нестор Олежко. АҐРАРНА ПОЛІТИКА БОЛЬШЕВИКІВ

(Спроба історичного аналізу). 1947 р., стор. 103.
В-во — »Наша Книгозбірня«.

Шкода, що ця цікава й змістовна книжка не звернула на себе уваги, залишилась майже непоміченою. Книга варта того, щоб на ній більш докладно зупинитися, бо вона

трактує надзвичайно пекуче питання в умовах совєтської системи — аґрарну політику. Нема сумніву, що саме аґрарною політикою большевизм як політико-економічна система остаточно себе скомпромітував.

Автор коротко зупиняється на відносинах, що існували в цій ділянці до акту 19 лютого 1861 р. Потім переходить до змін, що повстали в наслідок розкріпачення селян.

Автор пише, що »з зброєю в руках селянин відстоював своє право на землю і надхнений своєю могутністю та пошаною на протязі трьох років бореться на всіх багаточисленних фронтах громадянської війни й перемагає«. Бо думав, хочеться додати від себе, що він буде господарем на своїй землі, й не сподівався, що »всі землі на території УССР, в чийому користуванні вони не були б, становлять власність Робітничо-Селянської Держави« (Земельний Кодекс України).

Давши огляд аґрарної політики за часів НЕП'у, автор далі показує, які причини обумовили перехід до найбільш трагічної сторінки совєтської аґрарної політики — колективізації.

»Неминучість воєнного втручання в життя західніх держав, з метою революційного перевороту, стає політичною програмою, правда, прихованою, затушкованою постійними запевненнями про підготовчі напади на Росію«. »Програма індустріялізації країни в першу чергу мала на меті підготовлення до майбутнього конфлікту. Типи заводів, що будувалися, розміщення їх по всій території, виробнича спроможність — все було підпорядковане цьому завданню. Колективізація сільського господарства була логічним результатом цієї програми індустріялізації« (стор. 52—53).

А після цього прийшов »період побудови соціялізму« з його страхіттям розкулачення, голодом і нечуваними репресіями проти українського національно-свідомого елементу.

Автор весь час оперує цифрами, фактами, прикладами. Ось декілька з них, що яскраво характеризують совєтську систему плянового господарства. »У 1931 році був введений так званий »понадранній засів«. Ще перед звільненням землі від снігу, звичайно при кінці лютого або на початку березня, коли про виїзд у поле не могло бути й мови, провадився засів ярих зернових культур ручним способом або з літаків, щоб цілком використати весняну вогкість... Безглуздість такого засіву була ясна й аґрономам і селянам, але на протязі 6-ти років від усіх наполегливо вимагали його виконання, доки врешті не був виданий закон, що забороняв

під загрозою суворої відповідальности займатися понадраннім засівом« (стор. 80). Або другий приклад: »В 1930 році багато агрономів було засуджено на смерть і багаторічну каторгу за розповсюдження пшениці »українка«, а в 1935 році той самий сорт пшениці визнається за найкращий« (стор. 80).

Свою працю автор написав на фоні загально-політичних подій в країні. Він наводить окремі факти, що характеризують партійну боротьбу тих часів, які оживлюють працю. Хоча б нагадати славнозвісний вислів Леніна про Сталіна, яким в свій час оперувала опозиція, що »це куховар, що вміє варити тільки гострі страви«. Або репліка Троцького на останньому партійному з'їздові, де він приймав участь; »Ви не можете підняти руки й голосувати за моїм внесенням, бо ваші руки зайняті портфелями«.

На жаль, праця має цілу низку прикрих помилок, які напевно повстали з вини видавництва.

Політвідділи при машино-тракторних станціях організовані в 1933, а не 1923 році. Очевидячки, з доповіддю про їх організацію Каганович міг виступити тільки в 1933 році (стр. 56). В 1939 році відбувся не 17-й, а 18-й з'їзд партії. Врожай зернових культур на Україні в п'ятиріччя 1909—1913 р.р. обчислювався в 19 млн. тонн, а не пудів (стор. 85). На стор. 12 написано: »громада зв'язувала передусім найбіднішу частину села й найбільш небезпечну його верхівку« — замість забезпечену.

На стор. 24 наведена таблиця зростання площі цукрового буряку на Україні — і потім написано: »зауважити швидкість інтенсифікації можна хоча б по зросту площі становив 1,7% початкового числа, а за чотири роки від 1908 до 1912 р.р. — 4%«. Навіть в такій перекрученій, неясній редакції можна зрозуміти, що річ іде про темпи зростання цукрового буряку за час з 1888 по 1898 та з 1903 по 1913 рік. Але в цьому випадкові ми будемо мати такі відсотки зростання: з 1888 по 1898 р. — 17,6% та з 1908 по 1912 — 52,7, а не 1,7 та 4%, як наводиться в книжці.

На стор. 45, де говориться про відчуження робочої сили в залежності від засіву землі, відсоток 6,6 для господарств, які засівали понад 25 дес., явно не відповідає дійсності. Очевидно, мусить бути 0,6, як і в групі 25 десятин засіву. На сторінці 36, про форми землекористування в 1925 році, сума окремих видів землекористування не дає 100%.

На стор. 55 написано: »Безсумнівним лідером партії був в той час (1930 р. Авт.) Голова Української Центральної Ради Народніх Комісарів — Чубар«. Незрозуміло — чому

вживається термін »Центральної« Ради, коли була просто Рада Народніх Комісарів.

На стор. 28 написано: »Якщо порівняти українські дані 1905—1922 р.р., цебто років найбільш напруженої боротьби за землю, то вийде:

	1905	1922
Кількість дворів у млн.	2 721	4 413
Кільк. десятин землі в тис.	22 920	23 935
На один двір	8,4	9,6
На одну людину	1,05	1,28

Абсолютний приріст користування землею, як бачимо, менше ніж мінімальний. В порівнянні з 1916 роком усього на 14%.

В цій таблиці, здається, все перекручено. Поперше, згідно з наведеними на один двір в 1922 році землі приходилося не 9,6 десятини, а тільки 5,4 дес. Коли це так, очевидно, не можна говорити навіть про »менше ніж мінімальний абсолютний приріст користування землею«. Подруге, незрозуміло, чому порівняння береться з 1916 роком? Абсолютні дані відносяться ж до 1905 року? Потретє, нам здається, що і для 1905 року цифри не відповідають дійсності, бо кількість **населення на один** двір в 8 чол. є занадто високою.

Виглядає так, що всі ці недотягнення повстали з вини видавництва. Але дещо ми можемо закинути й автору.

Автор твердить (стор. 25), що »в перевороті 12 березня 1917 року петербурзький пролетаріят грав ролю тільки ініціятора й що єдиними виконавцями перевороту були війська гарнізону й моряки Кронштадту«. Безумовно не заперечило б правді, якби автор до цього твердження ще додав, що в перших рядах »виконавців« перевороту йшли українські селяни в салдатських шинелях.

Твердження автора (стор. 76), що »з початку суцільної колективізації до 1939 року, себто за 10 років, сільське населення України зменшилося з 28,7 млн. чол. до 19,8 чол.«, тобто на 8,9 млн. чол. — рішуче не відповідає дійсності. За час перепису, з 1926 по 1929 рік, сільське населення України збільшилося всього на 1,5 млн. чол., тобто з 23,6 в 1926 році до 25,1 млн. чол. на початок 1930 року. Отже, фактично сільське населення за 1929—1939 рік зменшилося з 25,1 млн. чол. в 1930 році до 19,8 млн. чол. в 1939 році або всього на 5,3 млн. чол. Треба підкреслити, що за цей час повстали разючі зміни не тільки в кількісному, а й в якісному складі населення України в цілому і села зокрема

в зв'язку з колективізацією, розкулачуванням, голодом, репресіями, іміграцією росіян, урбанізацією міста й т.д. Але це вже інше питання.

На стор. 90 автор збір збіжжя по СССР в 1913 році зазначає в 801 млн. подв. центнерів, а для 1937 року 898 млн. центнерів. Фактично було зібрано: 1913 рік — 720 млн. цнт. і 1937 рік — 1088 млн. цнт. Коли автор не погоджується з цими офіційними цифрами, він мусив би подати свої розрахунки.

Автор твердить (стор. 39), що »весь період НЕП'у носив усі риси системи державного диктатурного соціялізму, а не державного капіталізму, як сталося пізніше«. І тільки. Коли при НЕП'і був соціялізм, нехай »державний« і »диктатурний«, то цікаво, чому він перетворився в »державний капіталізм«? Які його ознаки? Треба підкреслити, що й на сьогодні щодо дефініції »державного капіталізму« існує велика плутанина, нема однозгідности навіть серед представників, що стоять на позиціях однакових соціяльно-політичних концепцій.

Поза тим всім, книжка пана Олежко, що ми її рецензуємо, є, під кожним оглядом, — добра книжка. Власне це перша праця, яка трактує проблеми, що лежать в площиці соціяльно-економічній. Завдання, яке стоїть перед українською політичною еміграцією, якраз в тому й полягає, щоб показати світу Україну з цього боку. Чужинці чули наші пісні, бачили наш одяг, милувалися нашими вишивками й писанками, дещо знають з історії. Але боляче мало знають про нашу економіку, її фактичний стан, її можливі перспективи.

Книга написана доброю мовою. І, що зовсім рідко у нас зустрічається — коштує вона небагато — 5 марок.

Указ 1876 року перед судом европейських літераторів у Парижі

1948 року минає сімдесят років з того дня, як Михайло Драгоманов, що виїхав з України на еміграцію 1875 року, виступив перед европейською громадською думкою з різким протестом проти царського указу 1876 року, що заборонив розвиток української культури.

Цей протест був видрукований брошурою і розданий членам міжнародного конґресу літераторів, що відбувся 1878 року в Парижі. Головою організаційного комітету конґресу був І. Тургенєв, а почесним головою славний французький письменник Віктор Гюґо.

Брошура звертає увагу членів конґресу »на виключне становище, створене письменникам цілого народу, які представляють літературу, що має виконати свою місію в европейській цивілізації«. »Я хочу повідомити конґресові,—пише далі Драгоманов, — про становище, створене в Росії українській літературі, забороненій і переслідуваній урядом одної з найбільших держав світу. Членам конґресу можливо трудно буде повірити, що ціла література була заборонена в Европі і що цей дивний факт стався в середині XIX століття«.

Подавши статистику українських видань, М. Драгоманов повідомляв, що українці розселені від Тіси до Дону й від Німану до Чорного моря і займають територію більшу за Францію — 13.500 географічних кв. миль. »Всі обсерватори, — писав М. Драгоманов, — згоджуються з тим, що ми, українці, йдемо вперед, всі вони визнають за українським народом, а також мовою, якою він говорить, добре визначену оригінальність. Під час дискусій, які відбулися з цього приводу, питали себе лише, чи ця оригінальність є такої природи, щоб віднести український народ в ряд окремих націй, що належать до слов'янської раси, як, напр., скандінавська національність прив'язується до германської, або чи творить вона галузь, що прив'язується до росіян - московитів, як флямандці прив'язуються до німців. Більшість поважних мовознавців всіх слов'янських країн висловились за першу думку.

Далі М. Драгоманов підкреслював, що »український народ має також оригінальну історію« й що »давно народ не має національної незалежности, але його довга історія від цього не менш славна«.

Зробивши короткий перегляд історії українського народу, М. Драгоманов робить такий підсумок: »Резюмуючи всі ці факти, ми бачимо, що історія України характеризується прагненням народу до інституцій республіканських і демократичних, але дістаючи удар за ударом народ все підпадає під панування чужих монархій і аристократій. Якщо цьому народові не вдалося здійснити свого ідеалу, то це сталося через географічне розташування країни, яка, з одного боку, лежить на шляху народів-номадів Азії, а, з другого,

збуджує зазіхання великих держав Східньої Европи. Це причина всіх політичних нещасть України...«

Конгрес прилучився до протесту М. Драгоманова й ухвалив його доповідь долучити до своїх протоколів.

Доповідь була надрукована українською мовою в перекладі Івана Франка у львівській »Правді« (1878 р., ч. 18-23) й видана окремою брошурою в »Дрібній Бібліотеці« Ів. Франка, що стала нині бібліографічною рідкістю. Вона була ще перекладена на сербську, італійську й еспанську мови. В переробленому і доповненому вигляді доповідь була опублікована під заголовком »La litteratura di una nazione plebea«, (Література одної плебейської нації) в Rivista Internazionale del Socialismo (Інтернаціональний Огляд Соціялізму) в Мілянї (1880 р., ч.).

З того часу ця праця М. Драгоманова ніколи не була перевидана. Особливо цікава доповідь своєю схемою розвитку історичного процесу на Україні. Про цю схему, незрозуміло з яких причин, — чи з нехтування, чи з незнання її, —не згадав ні один український історик після М. Драгоманова. Нині, коли в Західній Европі росте інтерес до історії Сходу Европи й України, що за поглядом М. Драгоманова, не раз висловленим в його творах, з найдавніших часів була органічною частиною західньо-европейської культури, було б доцільно, щоб наші видавництва перевидали доповідь.

Доповідь є в Брітанському Музеї в Лондоні і університетських бібліотеках Мадріду, Фльоренції й Женеви, а також в Національній Бібліотеці в Парижі.

Світозар Драгоманов.

»Чи екзистенціялізм — гуманізм?«

Під такою назвою вийшла нова книжка Ж. П. Сартра в обороні екзистенціялізму. »Дійсність, — пише Сартр, — існує тільки в дії, навіть вона йде ще далі, додаючи: людина не що інше як її шкіц, вона існує тільки в тій мірі, в якій здійснює себе, отже вона не що інше, як її власне життя. З цього ми можемо зрозуміти, чому наше вчення відстрашує певну частину людей. Бо часто вони мають тільки один спосіб зносити своє убозтво, так думаючи: обставини були проти мене, я був здібний бути багато кращим, ніж я був; правда, я ніколи не мав великої любови або великої дружби, але тому, що не зустрів чоловіка чи жінки, який або яка були б варті того«.

»Геній Пруста — це сума творів Пруста; геній Расіна — це ряд його трагедій, поза тим немає нічого. Чому надавати Расінові здібність написання ще одної трагедії, коли він її власне не написав? Людина виявляє себе у власному житті, окресює своє обличчя, і поза цим обличчям немає нічого. Цілком зрозуміло, що ця думка може здатися комусь жорстокою, кому не пощастило в житті«.

»....Коли люди роблять нам закиди, що ми в художніх творах змальовуємо сонливі, слабі, малодухі, а часто навіть і очевидячки погані істоти, то це не тільки тому, що ці істоти сонливі, слабі, малодухі; бо коли б ми заявили, як Золя, що вони такими є від успадкованих обтяжень, від впливу їхнього оточення, суспільства, в наслідок органічних чи психологічних передумов, то ці люди заспокоїлися б. Вони б сказали: так воно є, ми саме такі, бо нічого тут не порадиш, однак, коли екзистенціяліст змальовує малодухого, то він каже, що цей малодухий відповідальний за свою малодухість. Він такий не тому, що має малодухе серце, слабі легені чи мозок, такий він не по своїй психологічній організації, такий він тому, що своїми діями перетворив себе на малодухого.«

ТРИСТА І ТРИДЦЯТЬ

(Закінчення з 3-ї стір.)

рили по козацьких елементах України — по тих ніколи непокріпачуваних елементах українського пореволюційного села. А, не розбивши цієї сили, спробували присвоїти собі її ім'я (»червоне козацтво«) і її ще невичерпану силу (демагогічні залицяння з кубанським та іншими козацтвами, що утворилися частково і в наслідок поразки Хмельниччини). 1648 р. козацтво виросло з напівдикої Січі та »реєстрового«кадру польського февдалізму і усвідомило себе як авангард українського села та міщанства, тобто — всього українського народу.

За часів Хмельницького почався під проводом козацтва і другий знаменний історичний процес — перетворення українського селянства із »кляси в собі« в »клясу для себе«, з безформної глини в чужих руках на суб'єктивний чинник історії, на конструктивний складник українського відродження. Підкреслюємо: тільки почався — і під проводом козацтва. До найблискучіших сторінок праць Липинського належать ті, де він закреслює контури цього страшно повільного, розтягненого на віки, але неухильного процесу формування українського »хліборобського стану«, перспектива якого йде в неоглядне прийдешнє. На зміну стомленим і зледачілим аристократичним панам, переймаючи їх культуру, взоруючись на тип козацької людини і зливаючись з її здоровою спадщиною, йде нова провідна верства хліборобського стану — з самого хлібороба-селянина формована. Тут торкаємося складної і делікатної проблеми еволюції соціяльних станів. Багато говоримо про історичні експансійні завоювання українським селянством усіх чорноземних просторів геть аж до Волги і Терека. В цих романтичних малюнках велике захоплення біологічно-госпо-

дарською силою українського селянина, але нема ще чіткого політичного сенсу. Біла українська хата, за висловом одного чужоземного ґрунтознавця, стала ґрунтознавчою ознакою чорнозему чи не на всій земній кулі. Але що ж нам із української хати на чорноземах Парани, коли вона тільки свідок руїни і розпорошення та державного неоформлення українського материка?

Багато більшої політичної ваги має в собі культурний і агрикультурний ріст та організація українського селянства на Україні в XX столітті, його наступ на земства, його сільська організація і самоуправа, що немов методою японського просмоктування, пробивалась крізь мури ворожого петербурзького режиму і його аграрного законодавства. Як у десятиріччя перед Хмельниччиною нагромаджувалися в сільському господарстві України величезні національні багатства, так і в десятиріччя перед 1917 р. росло багатство сільського господарства України. Але не забуваймо — це було багатство колонії, воно йшло до чужих метрополій. І його ріст лише поглиблював безправ'я, а часом і злидні колоніяльного раба. Як і тоді — 250 років тому — необхідна була революція, щоб звільнити національне багатство від чужого посідання і випомповування та дати шлях для творчої ініціятиви і дальшого росту козацтва й селянства та сільсько-господарської культури, так і тепер революція 1917 р. повинна була звільнити набряклу бруньку потужностей села для її повного розквіту в своїх виповнених національних формах і насамперед у свою користь. На дорозі до цього стояла царська імперія з її російським русифікованим поміщицтвом та лятифундіями. 1905 р. селянство зробило перший революційний удар по цих мурах. 1917 р. воно їх завалило. І коли з руїн російської вавілонської вежі повстали отруйні хмари анархії, селянство інстинктивно згадало світанок свого соціяльного і політичного народження під проводом козацтва, воно виразно пригадало собі Хмельниччину і відродило козацтво як порядкуючу силу, інституцію.

Трагедія Липинського як дворянина і українця полягала в тому, що він протягом десятків років пристрасної праці і пропаґанди не зміг повести поміщицьких денаціоналізованих елементів назустріч процесові відродження українського хліборобського стану, що не міг він в силу історичних обставин нав'язати нитку переємности й історичного зв'язку між хліборобською аристократією та селянством. Дворянство — ці фізично ще живі, а морально і політично мертві нащадки великих хмельничан, прийшло до селянства не

навесні 1917 р., а влітку 1918, і то не з допомогою, а з каральними загонами, складеними з білогвардійців і німців. Селянство з гнівом змело їх... Подібні речі творили дворянські верхи і з козацтвом (на Кубані). Вони попросту прогавили українську національну революцію (особливо її перші вирішні місяці) і з своєї соціяльної »гори« вели курс не на консолідацію, а на диференціяцію »хліборобського стану«. З другого боку есдеківські й есерівські інтеліґенти не зрозуміли суті проблеми і теж взяли гострий курс на диференціяцію. У вирішний для України момент, коли треба було вести тяжкі війни з чужими напасниками, в сільсько-господарському лоні країни вибухла найстрашніша внутрішня війна, в результаті якої навіть селянська частина проєктованого »хліборобського стану« розбилась на три ворожі табори: заможних, середняків і незаможників. Тепер Україну міг узяти і найслабший ворог — большевицька Москва. Сталася трагедія розколу. Здавалося, українська історія ще раз розірвалась, як тоді за Хмельницького, коли по передчасній смерті геніяльного майстра національно-визвольної революції козаччина не спромоглася стати підвалиною позитивного розв'язання аґрарної проблеми, то йдучи за прагнучою кріпацького ладу аристократією (Виговський), то безсоромно й демагогічно граючись із селянськими й козацькими низами (Брюховецький).

А все ж українське селянство, проганяючи звироднілих і спольщених нащадків козаччини, зберегло свою любов до козацтва — свій інстинктивний рух до перетворення себе на суцільний козацький хліборобський стан відроджуваної України XX століття. Таким чином як за Хмельниччини, так і за другої національної революції »хліборобський стан« не здійснився до кінця, розірваний між його аристократично-шляхетським і »незаможницьким« полюсами. Ця місія формування найбільшого соціяльного стану України — хліборобського — залишається сьогодні за селянством та його дозрілішими і більш культурними верхами. Бо від часів Хмельницького і до Центральної Ради в »хліборобському стані« відбулися ґрунтовні зміни; аристократія й козацька шляхта, не захотівши чи не змігши ієрархічно включити в орбіту своєї станової організації також і селянства, з бігом часу відривались від нього все більше, аж поки у хвилях революції 1917 р. не зникли навіки з історичної арени. Даремні були філософічні сентенції Сковороди, пророчі ін'єктиви Шевченка, пристрасні й наукові трактати Липинського... Історична доля української козацько-хліборобської шляхти (не говорячи вже про аристократію)

була припечатана і то мабуть ще за часів її помилок під час Хмельниччини. Вони були соціяльно занадто егоїстичні, національно непритомні, і подвиги їх окремих одиниць від Капніста до Липинського не врятували їх від неминучого кінця. В хліборобському стані України формуючий центр перейшов на селянство. Чи впорається воно з тим історичним завданням — ось що хвилює нас сьогодні. Селянство в умовах повної (до 1861 р.) і відносної (після 1861 р.) кріпаччини не могло витворити своєї організації і велетенської сили його вистачило лише для зруйнування царської імперії, для розгрому німецького окупанта, але не для провідної ролі в організації і захисті держави, яка одна могла протистояти все новим і новим хвилям напасників.

Немає сумніву, що московська колгоспна система, органічно чужа і противна для українського селянства, викличе в ньому ще більшу тугу за власним національно-становим самоздійсненням, що розпочалося ще за Хмельниччини, а одночасно сприятиме виробленню на селі власних організаторських кадрів. Немає лиха без добра. Масовий військовий вишкіл селянства в совєтській армії, тісне ознайомлення селянства з сучасною військовою і господарською технікою, з містом, де воно сьогодні майже як дома, з Европою, де воно побувало в ролі остарбайтера і окупаційного солдата — все це розширює обрії селянина до меж, яких може не відав за Хмельницького низовий реєстровий козак та навіть деяка його старшина. Трудно передбачити, як переварить цей досвід та іспити українське селянство та як зуміє використати його, як українська державна творча »кляса для себе«. Трудно сказати також, яку ролю ще відограє цінний і сьогодні козацький елемент. А ще трудніше сказати, чи відограє тут свою допоміжну ролю українська інтеліґенція ліпше й не так фатально, як 1917 р.

Певна подібність між Хмельниччиною і 1917 р. помітна і в сфері культурного руху обох українських революцій. Вишенський і Могилянська Академія були культурними підготовниками Хмельниччини, так як Сковорода, Шевченко і культурні діячі XIX і початку XX століть були передвісниками національної революції 1917 р. Взагалі культурні рухи передують всім великим проґресивним соціяльним рухам в історії людства. Напр., енциклопедисти і просвітителі були попередниками великої французької революції, як і цілий ранній европейський культурний ренесанс був попередником народження сучасної Европи в її соціяльно - економічному і політичному пляні. Формування національної освіти, куль-

турне, зокрема церковно-релігійне самоздійснення за Хмельницького має чимало подібних рис з культурним відродженням перед 1917 і подальшими роками. Навіть той своєрідний культурний комплекс чи стиль, що має назву барокко і що ним характеризується стиль і людина XVII століття і Хмельниччини, є якоюсь мірою притаманний стилю і людині українського революційного і пореволюційного відродження, зв'язаного з 1917 роком. Поєднання сміливої революційности з любовним ставленням до найдавніших традицій, — риса, яку проф. Д. Чижевський вважає такою типовою для людини барокко доби Хмельниччини, — пробивається раз-у-раз і в культурних явищах та в окремих діячах, зв'язаних з добою другої великої національної революції. (В мистецтві ці бароккові прикмети були помітні у Нарбута, Тичини, Хвильового, Куліша, Курбаса, Довженка).

Як за Хмельницького, так і в добу 1917 року збудилась українська політична і культурна сила міста. Духівництво, торговельні і ремісничі елементи міста виступили як активна сила по боці Хмельницького. Тут ми могли б знайти чимало подібностей до національно-активних у 1917 р. залізничників, київських робітничих куренів »вільного козацтва«, до стихійної дерусифікації міської інтелігенції, до звороту деяких промислово-торговельних кіл в бік української державної незалежности і т. д.

За обох революцій очистилась від чужого намулу і спростилась та розпрозорилась соціяльна структура України. Як тоді, так і тепер вона не мала сил, часу і достатніх об'єктивних умов для самозакріплення в міцних незалежних державних формах. Тут підходимо ми до найяскравішого моменту в даній темі, до проблеми держави і нації. Хмельницький поруч із Кромвелем був один із перших піонерів національно-політичного европейського ренесансу. Хмельницький був одним із перших европейських діячів, що валив підвалини середньовічного февдалізму і закладав підвалини національного суспільства і держави — правда, поминаючи якось типовий для Західньої Евпопи етап абсолютизму. Липинський вважає якраз слабою стороною доби Хмельниччини те, що вона не закріпила українського абсолютизму. Це питання дуже дискусійне. Нам здається, що перед Хмельницьким стояло завдання звільнити шлях для кріпосницького абсолютизму. На цьому шляху загинув трохи пізніше Мазепа. І не для »плебейської революції« — на цьому шляху значно пізніше загинув Грушевський. Дати вільну дорогу буржуазному торговельно-промисловому розвитку в місті і козацько-селянському продукуючому власництву на селі,

не йти на поступики ні вимагаючим повороту кріпаччини аристократам, ані руїні плебейській.

До цього він може й прагнув, маневруючи між різними силами, будуючи державу, що формами монархії наближалась до абсолютизму, але змістом являла щось інше, диктоване дійсністю соціяльної і національно-визвольної боротьби. Не вдаючися в цю проблему, підкреслюємо, що Богдан Хмельницький був одним із перших піонерів сучасного европейського національного суспільства-держави. Проспер Меріме навіть писав, що Богдан Хмельницький »здається, перший винайшов у Европі боротьбу національностей«.

Чому ж сьогодні стоїть Україна останньою у довгій черзі до національно-державної волі? Чому ні Хмельницькому, ні Грушевському не вдалося закріпити вже здавалось завойованої незалежної держави? Нам якось легше зрозуміти катастрофу князівської України-Руси: страшні сили Азії і типовий для февдалізму внутрішній роздор князів українських. Здається так просто — будь Україна над Райном, а не Дніпром — Батий не пройшов би крізь Золоту Браму, а значить і внутрішній роздор князів міг би бути не таким фатальним. Так це чи ні, а психологічно ми задовольняємося цією відповіддю. І зрозуміло — епоха ця занадто далека від нас, її соціяльних станів сьогодні на Україні вже нема.

Але останні триста літ, починаючи від бурхливої Хмельниччини і кінчаючи нашою сучасністю, ми психологічно переживаємо неначе один історичний день України, виповнений тими самими надіями і розчаруваннями, тими самими піснями і тими самими сльозами, тим самим перманентним і ніколи не здійснюваним до кінця вмиранням і відродженням нації. Реальність цього психологічного відчуття дуже яскрава, бо головні соціяльні сили, які за Хмельниччини з'явились на арені історії — приявні в сьогоднішній соціяльній структурі України: селянство і козацтво, міщанство і робітництво, інтелігенція і духівництво. Ми готові бачити аналогії і подібності скрізь, і навіть там, де може їх і нема. Заява Хмельницького при в'їзді в Київ про його боротьбу не за себе особисто чи свій соціяльний стан, а за всю Україну, за її визволення. Заява Грушевського по повороті до Києва на початку 1918 р. — ця потрясаюча запізнена клятва звільнення од песього обов'язку супроти Москви. Дивує нас сьогодні те, що витрачені марно Хмельницьким роки на автономізм не були враховані Грушевським на початку революції і що він, не проявляючи в даному випадку прогресу супроти Хмельницького, витратив вирішальний для цілої

епохи перший рік революції на боротьбу за автономію, а не самостійність України. Ті самі трагічні зовнішні геополітичні обставини поразки тоді й тепер. Ці обставини не міг перемогти навіть геній Хмельницького, якому, правда, стала на перешкоді передчасна смерть. Основоположник і перший майстер закордонної української політики Богдан Хмельницький вів смертельну гру з найбільшими силами тогочасної Азії і Европи: Порта з татарами, Москва, Польща (за якою стояв увесь католицький світ Европи), шведи, Венеція і навіть Англія Кромвеля. Розгромивши польську февдальну озію, витративши на цього незвичайно уїдливого напасника колосальну енергію, оточений з усіх боків зрадливими друзями і ворогами — татарами, москалями, поляками, Хмельницький не міг дістати підтримки з Европи, що сама ще перебувала в пелюшках свого політично-національного становлення — серед руїн Тридцятилітньої та інших воєн.

Геній Хмельницького в своїй політичній активності (розгорненій не зразу) зродив, між іншим, ідею дипломатичної організації міжнародного простору по всіх межах України з упором на далекий европейський Захід і з фундаментальною опорою на сусідній південь і схід. Не маючи географічно-острівного становища Англії, Хмельницький, опираючись на дальший потойбікпольський захід і на південно-схід, свідомо й несвідомо будував з України острів соціяльно-політичний, в якому шляхетські елементи абсолютизму, буржуазні елементи міщанства і трудові елементи селянства і козацтва мали дати якийсь новий національний стоп.

Але побудовані Хмельницьким дамби українського острівця були слабі, щоб витримати невгамовний прибій скажених хвиль февдальної Польщі, татарської орди і хитрих московських царів. Цей острівець у другій нашій визвольній революції (1917) знайшов свій стисліший термін — »чотирикутник смерти«.

Чверть тисячоліття по упадку княжого Києва в колосальних зусиллях Хмельниччина піднесла Україну з політичного небуття на рівень міжнародного фактора. За тим знову на ціле чвертьтисячоліття — упадок, і український острівець залили чужі мертві води. 1917 р. знову з нечуваною вибуховою силою підіймається цей острів, стаючи міжнароднім фактором. Здається, на цей раз Україна спирається на підвалини, закладені Хмельниччиною і княжим Києвом (»Предки. Предки встали з могил...« — каже поет в поемі про »золотий гомін« революції 1917 року). І на цей раз ще не встигла чорноземна (та індустріяльна вже)

рівнина поставити вистарчальні дамби. Одначе, здається, мертві води напасницьких сил тепер уже не досягають у с і х вершин українського острова. Вони бурхливіші і зліші, але й мілкіші. Історично вони йдуть на спад; імперії кришаться, а народи, що не бачили волі, збираючи в одно тисячоліттями нагнічену відпругу, тиснуть інтеґральну напасницьку силу в її власні етнографічні межі.

Хмельниччина і 1917—18 рік. Дві перемоги і дві поразки. Переможених, звичайно, судять. Не диво, що польська історіографія зробила все можливе, щоб представити світові Хмельниччину як дикий безцільний бунт. Та оскільки Польща дістала від Хмельниччини смертельний історичний удар, то й зусилля польських істориків пішли намарне, і полякам лишилося тільки скуповувати праці Липинського (польською мовою) про Хмельниччину — і палити їх.

Але диво-дивне, коли й наші історики і публіцисти беруться судити другу національну революцію як дикий бунт (Кучабський, І. Лисяк-Рудницький і т. д.). Всупереч таким тлумаченням і Хмельниччина і революція 1917 року ввійдуть в історію як два ґіґантських поштовхи народу в камінну кору, накинуту чужими силами. Позитивне зерно обох революцій у тому, що вони виявили в зовсім чітких формах (держава, соціяльне законодавство, здобутки окремих часткових рухів і т д.) волю народу створити в своїх державних рамках властиву собі національну соціяльну структуру. І коли Хмельниччина мала тенденцію оминути і випередити абсолютизм та кріпосництво, то друга революція мала тенденцію оминути і випередити монополістично-імперіялістичний капіталізм. І перша і друга революції шукали свого українського розв'язання вічної соціяльної проблеми. Сьогодні ще рано пересуджувати характер і місію другої революції. Драма Хмельниччини з її прологами і епілогами тривала понад століття. Драма другої революції теж не вичерпується 1917—23 роком.

Це треба зрозуміти: друга українська національно-визвольна революція, почата 1917 року, ще не закінчена. Її зовнішні шанси ще малі, але вони явно наростають. І, навпаки, її внутрішні шанси, ми сами, сучасники — українці, наша психологія, а зокрема культурна і політична думка — в розпачливому, здається нам, стані. Можна подумати, що українська людина не подає ознак проґресу, ніби вона ніяк не може народитися у своїй натуральній величині. Є в народній мітології образ потерчат — ненароджених дітей. Цей образ потрясав уявою Шевченка, Лесі Українки, Франка. Може вони відчували в цьому утворі народньої фантазії

символ і образ української громадської людини, України, що століття народжується і народится не може. Вмирає і вмерти не може, бо несе в собі колосальний заряд свого історичного зачаття. (Мабуть не випадково не маємо ми сьогодні нової пісні, бо недоспівана пісня попередніх півтисячі літ.).

Яких же напруг всіх фізичних і духових сил народу треба, щоб довершити це неймовірно затримане народження? Якщо цей подвиг мусить статися (а він мусить статися, бо і вмерти нам ненародженим не дано), то прорив має статися насамперед силами передових стеж — тобто силами наших культурно-політичних, духових, психологічних даностей і потенцій. Щоб здійснити зруйновану Батиєм, нездобуду Хмельницьким і Центральною Радою самостійність державної країни, треба щоб виріс духово і психологічно самостійний українець. Інакше сказати — повноцінний. Тобто, такий, що універсальною досконалістю своєї громадської психіки і культури, своїм форматом дорівнював би найкращим передовим зразкам людини Европи, Азії і Америки. Бо, повторюємо, самостійність — не що інше як повноцінність.

Вичаровник образу хмельничан — Липинський з прикрістю констатує культурну і психологічну недовершеність та неповноцінність козацької старшини за Хмельницького, а особливо пересічної людини козацького стану. Такого рівня вистачало б може для форування загубленої тоді в лісах Московщини, якою менше, ніж Україною, цікавились тодішні найнебезпечніші напасники. Але в геополітичному становищі України потрібен був для перемоги багато вищий тип людини та її психологічної, культурної і соціяльної організації. Тип — вищий навіть за европейський. Бо европеєць не мав таких труднощів, як українець, він не мав під боком ані орди, ані Москви, ані Польщі, а мав сусідів із спорідненою соціяльною і культурною структурою — те, що ми властиво називаємо Европою. До цього вищого типу громадської людини було далеко тоді — за Хмельницького, а ще далі тепер. Поступу, на жаль, нема. Донцов дещо має рацію, коли кличе взоруватися на хмельничан. Але поверховість цього заклику очевидна. Поперше, хмельничанин хоч і перемагав, але не переміг. Йому було ще далеко до ліпших зразків. Подруге, заклик творити провідну »еліту« за взором хмельничан — висне в повітрі. Козацькі верхи виростали з козацького стану, із окремих представників старої української аристократії (підкреслюємо: тільки з окремих). З кого ж має форму-

ватися сучасна »еліта« (провідна верства)? З яких станів і шарів населення має черпати вона свої невсихальні соки? Сучасних пропаґаторів »еліти« це питання ні трохи не цікавить. Вони уявляють собі, що провідна верства вербується так, як якась партія, або що цей процес схожий на утворення сметанки на молоці: »одстоїться«. Дуже поширена помилкова думка, що провідна верства чи »еліта« — це просто всі люди інтеліґентних родів праці. Тим часом сучасну провідну еліту Англії плекають в собі три соціяльних стани: аристократія (лорди), буржуазія й інші середні прошарки (ліберали та інші), робітництво (тред-юньоністи і лейбористи). У лоні цих окремих могучих соціяльних станів і їх великих традицій плекалися своєю чергою складові частини сучасної провідної верстви Англії.

Україна сьогодні має три соціяльних стани: інтеліґенція, робітництво, селянство. Поки кожен із тих станів не виплекає своєї соціяльно-станової »еліти« (інтеліґентської, робітничої і селянської) — доти не може скластися і загально-національна провідна верства.

Насамперед провідні верхи даного соціяльного стану мають стати майстрами розв'язування основних проблем життя цього стану. Наприклад, як має у майбутній Україні сільська громада розпорядитись матеріяльно-організаційною спадщиною колгоспу, радгоспу і МТС? Що і як треба зберегти з попередніх набутків у галузі механізації, раціоналізації і укрупнення сільсько-господарських підприємств? Як зберегти і розвинути передові здобутки аґрикультури і с-г організації, щоб сільське господарство України могло змагатися на світових ринках з продукцією раціоналізованого і укрупненого сільського господарства Америки? Як надалі уникнути розгойданої капіталізмом гибельної диференціяції і внутриклясової (-станової) боротьби на селі? Які загальні і деталічні риси повинна мати національна організація селянства, як одної з підвалин держави? Які психологічні і соціяльно-культурні риси треба плекати в селянстві?

Хмельницький шукав відповідей для хліборобського стану і талановито закладав підмурки його організації. Він геніяльно зв'язував (хоч і не до кінця) козацтво з селянством (принципове урівняння в правах козацтва й селянства та право переходу з селянства в козацтво і навпаки). Так само хотів він прилучити до хліборобського стану і шляхетські та аристократичні верхи, які своїми домаганнями абсолютної соціяльної зверхности і повернення їм селян-кріпаків ставили Хмельницького перед кризою. В цих велетен-

ських зусиллях об'єднати хліборобський стан і всі інші шари в національно-державне ціле козацькі верхи на чолі з Хмельницьким виковували провідну людину своєї доби.

Передчасна смерть Хмельницького обірвала цю щойно започатковану історичну роботу.

Часи гегемонії якогось одного стану (за Хмельницького це був козацький стан) на очах відходять у минуле. І поки ми будемо провадити милі балачки про загально-національну »еліту«, ігноруючи питання селянське, робітниче і питання інтелігенції як соціяльного прошарку, доти вся наша політика не вийде з ефемерної сорочки вікового українського потерчати. Шукаючи ідеальну »провідну людину«, мусимо зупинитися над тим соціяльним лоном, в якому ця людина тільки й може формуватися. Здається, це один із важливіших висновків цієї, свого роду, історично-ювілейної фуги »300 і 30«.

Проблема диявольськи трудна і складна. І як же це добре, що сучасна нещадна криза нашої громадсько-політичної думки й цілого життя ставить »декляматорів«, »обрядників«, і »алилуйників« у безвихідне становище. Вони приречені. Шлях іде мимо них, але він крутий і вимагає не тільки вміння вмерти і вбити (ідеал сучасного »націоналіста«), а й уміння працювати, жити, перемагати, а й думати та почувати. Амбіція кожного здорового може бути оправдана лише в цій трудній площині найбільшого опору. *)

Ю. ДИВНИЧ

*) Прим автора: Ця стаття становить собою дев'ятий розділ з циклу „Перед новим етапом?", початого друком у газеті „Українські Вісті".

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ:

			надрук.	треба
Ст. 89,	рядок	9-й знизу	безполітичності	безпомічност
„ 91,	„	17 й зверху	позиція	поезія
„ 92,	„	2-й зверху	в музику	в мозку
„ 95,	„	22 й зверху	де Фойя	де Файя
„ 95,	„	24-й зверху	Бендісамена	Бенджамена

СУЧАСНИК

КВАРТАЛЬНИК
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ
ПРОБЛЕМАТИКИ

Виходить за редакцією Юр. ДИВНИЧА та Ів. КОШЕЛІВЦЯ

СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ 1948 **Ч. 1**

З М І С Т

ОГЛЯДИ

МИСТЕЦТВО Й ТЕАТР

ПО СВІЖИХ І СТАРИХ СЛІДАХ

РЕЦЕНЗІЇ І НОТАТКИ

